

ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΗΡΑΚΛΗ ΜΕ ΛΕΟΝΤΑ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΩΡΕΟΥΣ ΙΣΤΙΑΙΑΣ

© Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Αθήναι 10672
Fax 2103644996, τηλ. 2103625531
archetai@otenet.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 978-960-8145-74-0

Εκδοτική και καλλιτεχνική επιμέλεια: Λούση Μπρατζιώτη
Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Γαβρίλη

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 260

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ
ΗΡΑΚΛΗ ΜΕ ΛΕΟΝΤΑ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΩΡΕΟΥΣ ΙΣΤΙΑΙΑΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΠΛΑΣΤΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 2009

Στον Γιάννη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
Εισαγωγή	13
Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ	17
ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	32
Η κεραμική και τα μικρά αντικείμενα	
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ	54
Τα αρχιτεκτονικά λείψανα	54
Η κυκλοτερής-πεταλόσχημη κατασκευή και η λειτουργία της	58
Το αρχαίο όνομα της θέσης	62
Η ΛΑΤΡΕΙΑ	64
Ο Ηρακλής, η σχέση του με το νερό και τα θερμά ιαματικά λουτρά	67
ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΗΡΑΚΛΗ ΜΕ ΛΕΟΝΤΑ	73
Περιγραφή	73
Η επιγραφή	79
Αναθήματα	92
Αρχαϊκή πλαστική στην Εύβοια	94
Ο «κούρος της Χαλκίδας»	94
Άλλα αρχαϊκά έργα στην Εύβοια	102
Συμπλέγματα αρχαϊκών χρόνων	106
Το θέμα του Ηρακλή με τον λέοντα της Νεμέας	107
Τα υλικά κατασκευής του συμπλέγματος	112
Κατασκευή, εργαλεία και τεχνική	113
Το σύμπλεγμα και η θέση του στην αρχαϊκή γλυπτική	117
Σχολές, εργαστήρια και τεχνίτες	118
Ο Ηρακλής του Νέου Πύργου Ωρεών και η κατάταξή του σε κυκλαδικό εργαστήριο	122
Ο λέων και η σχέση του με τους λέοντες και τις σφίγγες της αρχαϊκής εποχής	126
Ο δημιουργός	131
Σχέση των κούρων με τον αιγυπτιακό τύπο αγάλματος και τον αιγυπτιακό κανόνα μέτρησης	132
Η χρονολόγηση	135

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Χαράλαμπου Β. Κριτζά

Η αναθηματική επιγραφή και το κύριο όνομα $\varphi\chi\lambda\iota\omicron\varsigma$	136
Συντομογραφίες	139
Βιβλιογραφία	140
Summary	151

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το 1992 στη θέση Σταφίδα του Νέου Πύργου Ωρεών, κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών, βρέθηκε τμήμα αρχαϊκού συμπλέγματος, το οποίο μαζί με την κεφαλή μεγάλου κούρου, που βρέθηκε στη Χαλκίδα το 1993, αποτελούν σημαντική συμβολή στη γνώση της ιστορίας της αρχαϊκής πλαστικής στην Εύβοια.

Το υπερφυσικού μεγέθους σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα από τον Νέο Πύργο Ωρεών αποτελεί ένα αριστούργημα της αρχαϊκής πλαστικής. Για τον λόγο αυτό κρίθηκε απαραίτητη η ανασκαφή στον χώρο εύρεσής του, ώστε να κατανοηθεί η σημασία της θέσης όπου είχε στηθεί και να μην εξεταστεί ανεξάρτητα ως έργο τέχνης και μόνον.

Πριν από τη μελέτη του συμπλέγματος, περιγράφονται αναλυτικά αφενός η ανασκαφή, που διεξήχθη το 1996 στον χώρο όπου αυτό βρέθηκε, και αφετέρου τα όποια στοιχεία καταφέραμε να συλλέξουμε από έναν χώρο που υπέστη εκτός από τις σοβαρές καθιζήσεις και πολλές καταστροφές.

Εκτός από το σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα μελετάται, πολύ κοντά χρονολογικά στο σύμπλεγμα, η ωραία κεφαλή του κούρου της Χαλκίδας. Η κεφαλή αυτή εξετάζεται μαζί με άλλα αρχαϊκά έργα της Εύβοιας, ώστε να καταδειχθεί η συνέχεια στην ιστορία της πλαστικής του νησιού στον 6ο αιώνα π.Χ.

Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ευάγγελος Νικολόπουλος, επιμελητής της Εφορείας, και η δρ Πολίνα Σαπουνά, η οποία εξεπόνησε και τα σχέδια της κεραμικής. Οι κατόψεις της ανασκαφής οφείλονται στη σχεδιάστρια Δέσποινα Χρήστου, ενώ τη συντήρηση του αγάλματος έκαναν ο Ζαχαρίας Μάτζαρης και ο Γιώργος Μέλλιος. Όλους τους ευχαριστώ θερμά, καθώς και τον φύλακα της περιοχής Γιώργο Μαυροζούμη.

Ευχαριστώ θερμά, επίσης, τον δήμαρχο Αθανάσιο Τζάντζαλο, καθώς και τον δημοσιογράφο Χρήστο Χριστοδουλίδη, που μάς στήριξαν στην προσπάθειά μας να ξεπεράσουμε τις αντιξοότητες που αντιμετωπίσαμε.

Ευχαριστίες οφείλω ακόμη στον γλύπτη Γιάννη Παρμακέλη για τις σημαντικές συζητήσεις μας σχετικά με το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών αλλά κυρίως για την εκπόνηση των σχεδίων, σύμφωνα και με την εικονογραφία της εποχής που του υπέδειξα. Ζωντανή παραμένει η ανάμνηση της επίσκεψης του γλύπτη Στέλιου Τριάντη για τις εύστοχες παρατηρήσεις του.

Ευχαριστώ τους Γιώργο Δεσπίνη, Γεωργία Κοκκορού, Helmut Kyrieleis και Adolf Borbein, με τους οποίους αντάλλαξα απόψεις κατά την επίσκεψή τους στο Μουσείο Ερετρίας, και τον Ηλία Ηλιάδη, για την εξαιρετική απόδοση των φωτογραφιών.

Ο διευθυντής του Επιγραφικού Μουσείου Χαράλαμπος Β. Κριτζάς μελέ-

τισε με την ειδική γνώση του την επιγραφή του συμπλέγματος και έγραψε το επίμετρο. Τον ευχαριστώ πολύ.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, και ιδιαίτερα στον Γενικό Γραμματέα Ακαδημαϊκό Βασίλειο Χ. Πετράκο, που συμπεριέλαβε τη μελέτη μου αυτή στη σειρά των δημοσιευμάτων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Η Λούση Μπρατζιώτη έφερε εις πέρας με το αξιοθαύμαστο μεράκι της τη δημιουργία του βιβλίου και η Μαρία Γαβρίλη επιμελήθηκε το κείμενο με μεγάλη φροντίδα. Η άρτια εμφάνισή του ήταν η φυσική συνέπεια. Τις ευχαριστώ ολόψυχα.

Τέλος, ευχαριστώ τον σύζυγό μου Γιάννη Σακελλαράκη για τις χρήσιμες συμβουλές του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περιπέτεια της εύρεσης

Η ιστορία της εύρεσης του αρχαϊκού συμπλέγματος του Ηρακλή με λέοντα καθώς και η τελική απόκτησή του από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, μετά από μακροχρόνιους αγώνες, που απασχόλησαν τον Τύπο, τοπικό και αθηναϊκό, είναι αληθινά μυθιστορηματική.

Την Πέμπτη 1 Οκτωβρίου 1992 δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Πανευβοϊκόν Βήμα» η εύρεση αγάλματος σε χωράφι του Νέου Πύργου κοντά στους Ωρεούς (χάρτης, σελ. 15).

Τό συμπλεγμα Ηρακλή με λέοντα, όπως αποδείχθηκε ότι ήταν, είχε βρεθεί στις 28 Σεπτεμβρίου από τον ιδιώτη Α. Κουρούπη, που όργωνε το χωράφι ιδιοκτησίας Μαρίας Παγάνη στη θέση «Σταφίδα» της κοινότητας Νέου Πύργου Ωρεών και είχε αμέσως «απαχθεί» από τον τότε πρόεδρο της κοινότητας Αθ. Πατσούρα, ο οποίος το κράτησε στα γραφεία της κοινότητας, χωρίς να το παραδώσει στον τοπικό φύλακα αρχαιοτήτων και χωρίς να ενημερώσει την αρμόδια Υπηρεσία.

Έτσι άρχισε ένας μαραθώνιος αγώνας, με άμεσες ενέργειες στο αστυνομικό τμήμα της Ιστιαίας και των Ωρεών, στο Υπουργείο Πολιτισμού και στην Εισαγγελία Χαλκίδας, αγώνας που κράτησε μακρύ χρονικό διάστημα, χωρίς αποτέλεσμα. Οι αρχαιολόγοι και οι συντηρητές του Μουσείου Χαλκίδας¹ με επικεφαλής την υπογράφουσα, προϊσταμένη τότε της Εφορείας Ευβοίας, αντιμετώπισαν τη μοναδική εχθρότητα του κοινοτάρχη, ο οποίος ήθελε να κρατήσει το συμπλεγμα μόνο και μόνο για να το χρησιμοποιήσει, λόγω του μεγέθους του, ως “όπλο” για τη δημιουργία Αρχαιολογικού Μουσείου βόρειας Εύβοιας στην κοινότητα, ενώ γνώριζε ότι γίνονταν προσπάθειες να δημιουργηθεί μεγάλο μουσείο στους γειτονικούς Ωρεούς, φυσικό ιστορικό χώρο λίγα μόλις χιλιόμετρα από τον Νέο Πύργο, που αποτελεί ουσιαστικά τη συνέχεια του. Φυσικά ο κοινοτάρχης δεν γνώριζε τη σημασία του έργου και ήταν αδύνατο να πεισθεί για την αξία του και την ανάγκη συντήρησης και προστασίας του.

Αυτή η αντιμετώπιση δεν ήταν περίεργη κατά την περίοδο που οι τοπικοί άρχοντες είχαν λάβει αυξημένες εξουσίες και θεωρούσαν τη δημιουργία ενός μουσείου απαραίτητο “εξάρτημα” της πόλης ή του χωριού τους. Ορισμένοι από αυτούς είχαν ακόμη πιστέψει ότι οι αρχαιότητες της περιοχής

1. Ευάγγελος Νικολόπουλος, Αμαλία Καραπαχαλίδου, Αικατερίνη Βλαβιανού, Ζαχαρίας Μάτζαρης, Γιώργος Μέλλιος.

τους αποτελούσαν ιδιοκτησία του Δήμου, όπως π.χ. ο δήμαρχος Ερέτριας². Το παράδειγμα των καταστροφών στην Ερέτρια που είχε όμως μεγάλη δημοσιότητα ενθάρρυνε κάποιους τοπάρχες να δράσουν εναντίον της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, όπως ο κοινοτάρχης Νέου Πύργου και οι δήμαρχοι Χαλκίδας. Ευτυχώς συνέβαλαν θετικά με την υποστήριξή τους στην προσπάθειά μας οι αρχαιολόγοι αλλά και ο αθηναϊκός και ο ευβοϊκός Τύπος³.

Πρωτοαντικρύσαμε το σύμπλεγμα πεταμένο στον διάδρομο των γραφείων της κοινότητας, όπου οι διερχόμενοι το προσπερνούσαν ή και σκόνταφταν επάνω του, χωρίς να μας δίνεται η δυνατότητα να το προστατέψουμε, λόγω της φριχτής συμπεριφοράς του κοινοτάρχη Πατσούρα αλλά και όλου του δημοτικού συμβουλίου, καθώς και κάποιων κατοίκων της κοινότητας, τους οποίους ο κοινοτάρχης είχε φανατίσει.

Στις αλληπάλληλες επισκέψεις μας (6.6.92, 16.6.92, 23.10.92) με την παρουσία του εισαγγελέα και της αστυνομίας, προκειμένου να παραλάβουμε το γλυπτό για να το συντηρήσουμε, αντιμετωπίσαμε τον πρόεδρο και ένα αγριεμένο πλήθος το οποίο απειλούσε τον χειριστή του μηχανήματος που θα χρησιμοποιούσαμε για τη μεταφορά του συμπλέγματος – λόγω του βάρους του – και συγχρόνως καθύβριζε τους αρχαιολόγους. Κάθε φορά δηλαδή που ειδοποιούσε η Αρχαιολογική Υπηρεσία ότι θα μεταβεί κλιμάκιο να εξετάσει ή να παραλάβει το σύμπλεγμα, ο πρόεδρος της κοινότητας ξεσπάκωνε τα πλήθη με τις καμπάνες του χωριού.

Ο Εισαγγελέας Χαλκίδας, στον οποίο κατέφυγε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, εξέτασε το θέμα και έκρινε ότι «οι προθέσεις του προέδρου του Νέου Πύργου ήταν αγαθές» και έτσι «έπαυσε η δίωξη για το άγαλμα» όπως ήταν ο θριαμβολογών τίτλος της εφημερίδας *Πανευβοϊκόν Βήμα*, γεγονός που προκάλεσε την έκπληξη όλων. Η Κατερίνα Δασκαλάκη, διευθύντρια τότε της εφημερίδας *Μεσημβρινή*, κατήγγειλε έντονα σε άρθρο της τα συμβάντα (4.11.92) καθώς και άλλοι δημοσιογράφοι στην ίδια εφημερίδα (4.1.93 κ.α.).

2. Λίγο καιρό πριν, ο δήμαρχος της Ερέτριας Ι. Γουρνής σε συνεργασία με τον τότε Νομάρχη είχαν καταστρέψει την Αρχαία αγορά της Ερέτριας για να κατασκευαστεί 'λαϊκή αγορά' και 'πάρκο'. Η υπογράφοσα θεωρήθηκε "persona non grata" από το δημοτικό συμβούλιο Ερέτριας για τους αγώνες που έκανε. Ο δήμαρχος και το δημοτικό συμβούλιο όχι μόνον δεν τιμωρήθηκαν από τους φυσικούς προϊσταμένους τους αλλά ούτε εμποδίστηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού, ενώ αθωώθηκαν

από τα δικαστήρια – έστω και αν προηλάκισαν τους αρχαιολόγους στην εκτέλεση του καθήκοντός τους –, με την υποχρέωση μόνον να ξεσκεπάσουν τις αρχαιότητες που κατέστρεψαν και έθαψαν, δικαστική απόφαση που δεν εκτελέστηκε δυστυχώς μέχρι σήμερα.

3. Δύο σημαντικά άρθρα υπέρ των αρχαιολόγων είχαν γραφεί για το θέμα της Ερέτριας από τον Γ. Βότση στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* και άλλα στον ευβοϊκό Τύπο, με εξαίρεση το τοπικό *Πανευβοϊκό Βήμα*.

Στην εφημερίδα *Ta Néa* (23.10.92) περίμεναν την αντίδραση του υπουργείου. Τέλος, ανάμεσα σε άλλα άρθρα εφημερίδων, η γνωστή τότε αρχαιολόγος και αρθρογράφος αρχαιολογικών θεμάτων στην εφημερίδα *Καθημερινή* Αθηνά Καλογεροπούλου εξήρε τη σημασία του ευρήματος (1.3.97). Δυστυχώς, όμως, και σ' αυτήν την περίπτωση, όπως και στην περίπτωση της Ερέτριας, η ηγεσία του Υπουργείου Πολιτισμού φάνηκε αδύναμη να υπερασπιστεί τα αρχαία και να στηρίξει τους επιστήμονες - κρατικούς λειτουργούς που είναι διαπιστευμένοι να φυλάττουν την πολιτιστική κληρονομιά.

Χρειάστηκε η υποστήριξη ενός δημοσιογράφου, του Χρήστου Χριστοδουλίδη που καταγόταν από τη βόρεια Εύβοια. Όταν μετά από αγώνα τριών χρόνων πληροφορήθηκε το πρόβλημα, με έφερε σε επαφή με τον νέο πρόεδρο της κοινότητας, τον Αθανάσιο Τζάντζαλο, και άρχισε νέα διαδικασία, με αποτέλεσμα την παράδοση στην Αρχαιολογική Υπηρεσία του αρχαίου γλυπτού συμπλέγματος, το οποίο για λόγους συντήρησης και ασφάλειας μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ερετρίας. Στην επιχείρηση έλαβαν μέρος, εκτός από την υπογράφουσα, η εισαγγελική πάρεδρος Ε. Παντελάκη, ο αρχαιολόγος Στ. Κατάκης και οι συντηρητές Ζ. Μάτζαρης και Γ. Μέλλιος, καθώς και ο τότε διευθυντής του Αστυνομικού Τμήματος Ωρεών.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Το πρώτο μέλημα μετά τη μεταφορά του συμπλέγματος στο Μουσείο Ερετρίας, όπου αποθηκεύτηκε μετά τον καθαρισμό και τη συντήρησή του σε ασφαλή πλέον χώρο, μέχρι να δημιουργηθεί το Μουσείο βόρειας Εύβοιας, όπου ανήκει, ήταν η διενέργεια συστηματικής ανασκαφής στο σημείο που υποδείχθηκε ότι βρέθηκε και σε συνέχεια η τελική μελέτη του αρχαϊκού αυτού έργου. Πράγματι, το 1992, διενεργήθηκε στον χώρο μικρή μονοήμερη έρευνα χωρίς να εντοπιστούν αρχιτεκτονικά λείψανα αλλά με ενδιαφέροντα κεραμικά ευρήματα γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου.

Η ανασκαφή αυτή είχε παρουσιάσει δυσκολίες, αφενός λόγω της εμφάνισης από την πρώτη στιγμή θαλασσιών υδάτων, που ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστούν, αλλά κυρίως λόγω της εχθρικής στάσης του δημάρχου.

Το οικοπέδο στο οποίο βρέθηκε το σύμπλεγμα, ιδιοκτησίας Μ. Παγάνη, βρίσκεται στη θέση Σταφίδα, 50 μ. νότια από την κεντρική οδό Ιστιαιάς-Αιδηψού, δίπλα στους Ωρεούς.

Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων της περιοχής, η θέση είχε υποστεί πολλές επεμβάσεις σε νεότερα χρόνια. Συγκεκριμένα στη δεκαετία του 1920, η περιοχή όπου έγιναν οι τομές I-VI (κάτοψη Α, Β) είχε μπαζωθεί, γιατί το έδαφος ήταν ελώδες, ενώ αργότερα η περιοχή των τομών X-XV είχε κατασκαφεί σε μεγάλο βάθος.

Ήταν προφανές ότι η περιοχή είχε υποστεί καταβύθιση στο μεγαλύτερο τμήμα της, ενώ σε άλλα σημεία είχε ανέβει ο θαλάσσιος ορίζοντας, ο οποίος μάλιστα είχε καλύψει μεγάλο τμήμα της χερσαίας επιφάνειας και επομένως τον χώρο όπου βρέθηκε το σημαντικό αυτό έργο.

Η έρευνα άρχισε με τη σύντομη μελέτη της γεωλογικής ιστορίας του χώρου, η οποία έδειξε ότι η περιοχή, και ιδιαίτερα οι ακτές, είχαν υποστεί στην αρχαιότητα πολλές γεωλογικές αλλαγές που συνδέονται, κατά τους ειδικούς, με τα «παλαιοσεισμικά» γεγονότα της κεντρικής Ελλάδας.

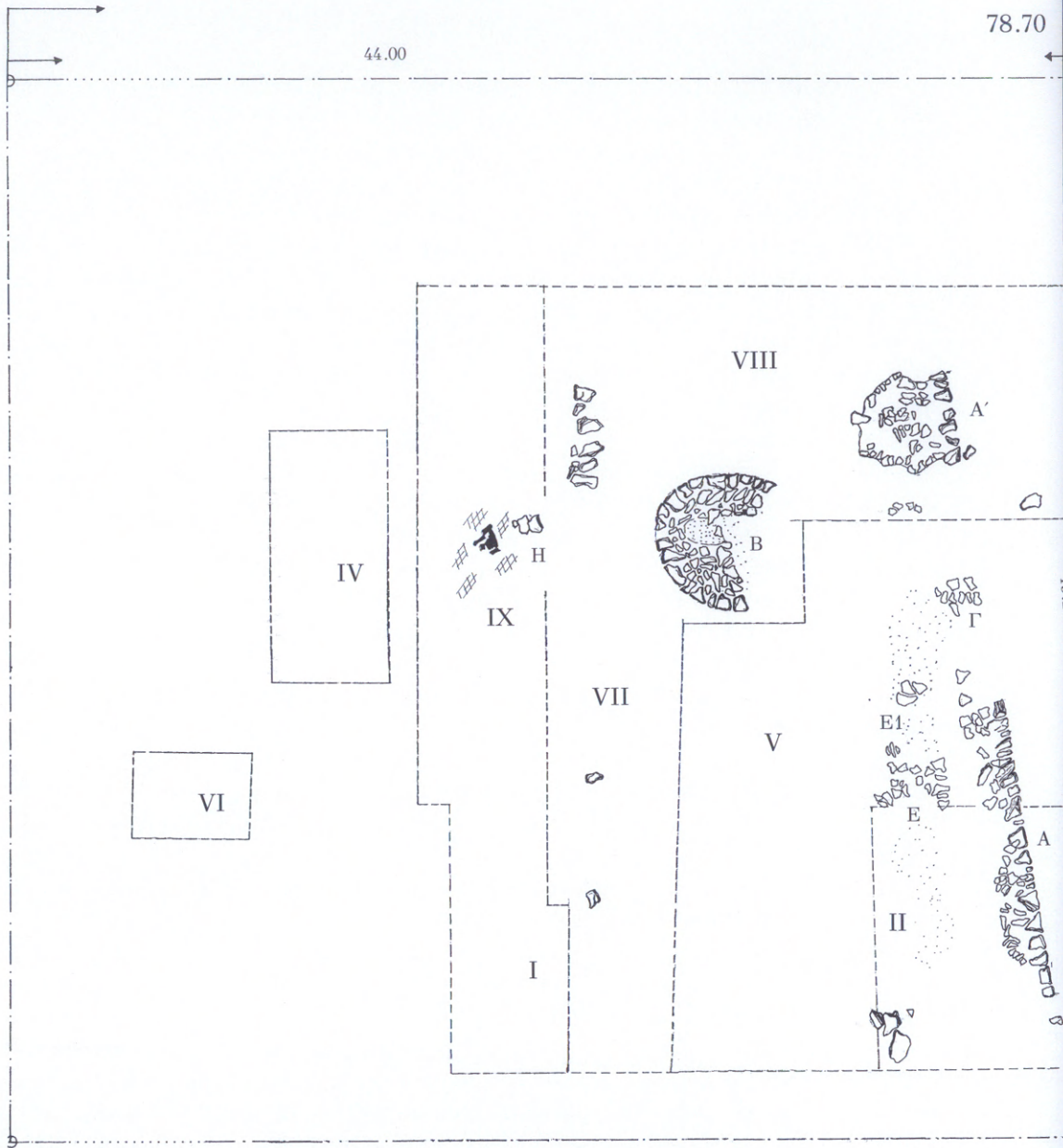
Σύμφωνα με παλαιότερες γεωλογικές έρευνες στην περιοχή⁴, οι αλλαγές στο επίπεδο της θάλασσας και στην ακτογραμμή πιθανόν να οφείλονται στα «παλαιοσεισμικά» γεγονότα της κεντρικής Ελλάδας⁵ και συγκεκριμένα στους σεισμούς του 450 π.Χ.⁶ Η σειρά των σεισμών του 426 π.Χ. αναφέρεται σε διάφορες ιστορικές πηγές της περιόδου. Ο Θουκυδίδης⁷ περιγράφει τα αποτελέσματα ενός παλιρροϊκού κύματος («τσουνάμι») που επηρέασε την Εύβοια. Αργότερα περιγράφει το ίδιο φαινόμενο ο Διόδωρος (XII,

4. Steiros - Arnold κ.ά. 1991, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

5. Steiros - Arnold, *ό.π.*, 4.

6. Steiros - Dakoronia 1989, 622-717.

7. *Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου* III, 87,4, 89.

A. Κάτοψη με το σύνολο των τομών.

59,1). Ο Στράβων (*Γεωγρ.* I, 3,20), βασιζόμενος σε αρχαιότερους συγγραφείς, δίνει λεπτομερείς περιγραφές καταστροφών, αλλαγών του ρου των ποταμών, παλιρροϊκών κυμάτων και άλλων φαινομένων που οφείλονται στους σεισμούς αυτούς. Στη μελέτη σχετικά με τις αλλαγές των ακτών στην Εύβοια⁸, σημειώνεται η ανύψωση των ακτών στο βόρειο Αιγαίο εξαιτίας των σεισμών. Αναφέρονται ακόμη και μεταγενέστεροι σεισμοί, στα μεταχριστιανικά χρόνια, όπως ο σεισμός του έτους 106, του 551, του 1694 και του 1758 μ.Χ., αποτέλεσμα των οποίων είναι και η δημιουργία των μικρών νησιών ΒΑ και ΒΔ της Λιχάδας (Λιχαδονήσια), καθώς και ο σεισμός του 1931. Κατά τους ειδικούς, οι σεισμοί αυτοί πιθανόν να έχουν σχέση με τις αλλαγές στην ακτή.

Τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1996, όταν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, έγινε συστηματική ανασκαφική έρευνα σε έκταση 78,70×32,50 μ. Η μεγάλη έκταση και η δυσκολία του εδάφους, λόγω των αναβλυζόντων θαλασσιών υδάτων, υπαγόρευσε τη διενέργεια της ανασκαφής σε δεκαπέντε μεγάλες τομές (I-XV) (κάτοψη Α). Ωστόσο, η επιφανειακή έρευνα περιέλαβε πολλά στρέμματα γύρω από την ανασκαφή, χωρίς όμως να υπάρχει δυνατότητα επέκτασής της λόγω δυσκολίας απαλλοτρίωσης.

Η ανασκαφή απαιτούσε την εξασφάλιση πολλών μέσων, όπως ένα ελαφρύ σκαπτικό μηχάνημα για να απομακρυνθούν τα νεότερα «μπάζα» αλλά και μηχανές για την άντληση των υδάτων, που σχεδόν σε όλες τις τομές εμφανίζονταν λίγα μόλις εκατοστά κάτω από το επιφανειακό στρώμα, εμποδίζοντας έτσι την έρευνα. Χρειάστηκαν ακόμη ειδικά κόσκινα για τη λάσπη που αποτελούσε αρχαιολογικό στρώμα κ.λπ.

Κατά την ανασκαφή, διαπιστώθηκε ότι το χώμα μέχρι βάθους 0,50 μ. ήταν καστανό και υγρό, ενώ από βάθος 0,50 μ. και κάτω, μέχρι 1 μ. το χώμα ήταν γκριζό και αμμώδες. Το χώμα αυτό ασφαλώς σκέπασε τα αρχαία στρώματα, γιατί το μεγαλύτερο μέρος των αρχιτεκτονικών λειψάνων και των κινητών ευρημάτων βρέθηκε κάτω από το στρώμα καστανού χώματος και μέσα στο αμμώδες γκριζό, ενώ καθαρή άμμος ήταν το στρώμα κάτω από το 1 μ. μέχρι και τα 2 μ. στις τομές όπου προχώρησε η σκαπάνη για να εξαντληθεί η ανασκαφική έρευνα. Σημειώνεται ότι ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα φάνηκαν στο ΒΑ τμήμα του χώρου, όπου οι τομές X-XIV (κάτοψη Α), το οποίο είχε κατασκαφεί. Ίσως το έδαφος ήταν ελώδες ήδη κατά την αρχαιότητα. Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο, όμως, ότι νοτιότερα του ανασκαφέντος χώρου θα πρέπει να βρεθούν μελλοντικά περισσότερα αρχιτεκτονικά λείψανα, εφόσον ο χώρος είναι απομακρυσμένος από τη θάλασσα, και επομένως θα πρέπει να διατηρούνται καλύτερα. Οπωσδήποτε πάντως η διερεύνησή τους θα είναι ευκολότερη. Ασφαλώς το γλυπτό σύμπλεγμα μαζί

8. Steiros - Arnold κ.ά. 1991, *ό.π.*, 5.

με τα λίγα έστω αρχιτεκτονικά λείψανα, που βρέθηκαν στην ανασκαφή του 1996, δεν θα αποτελούσαν μεμονωμένο αφιέρωμα σε μικρό ιερό αλλά θα πρέπει να ανήκαν σε κάποιο σημαντικό ιερό.

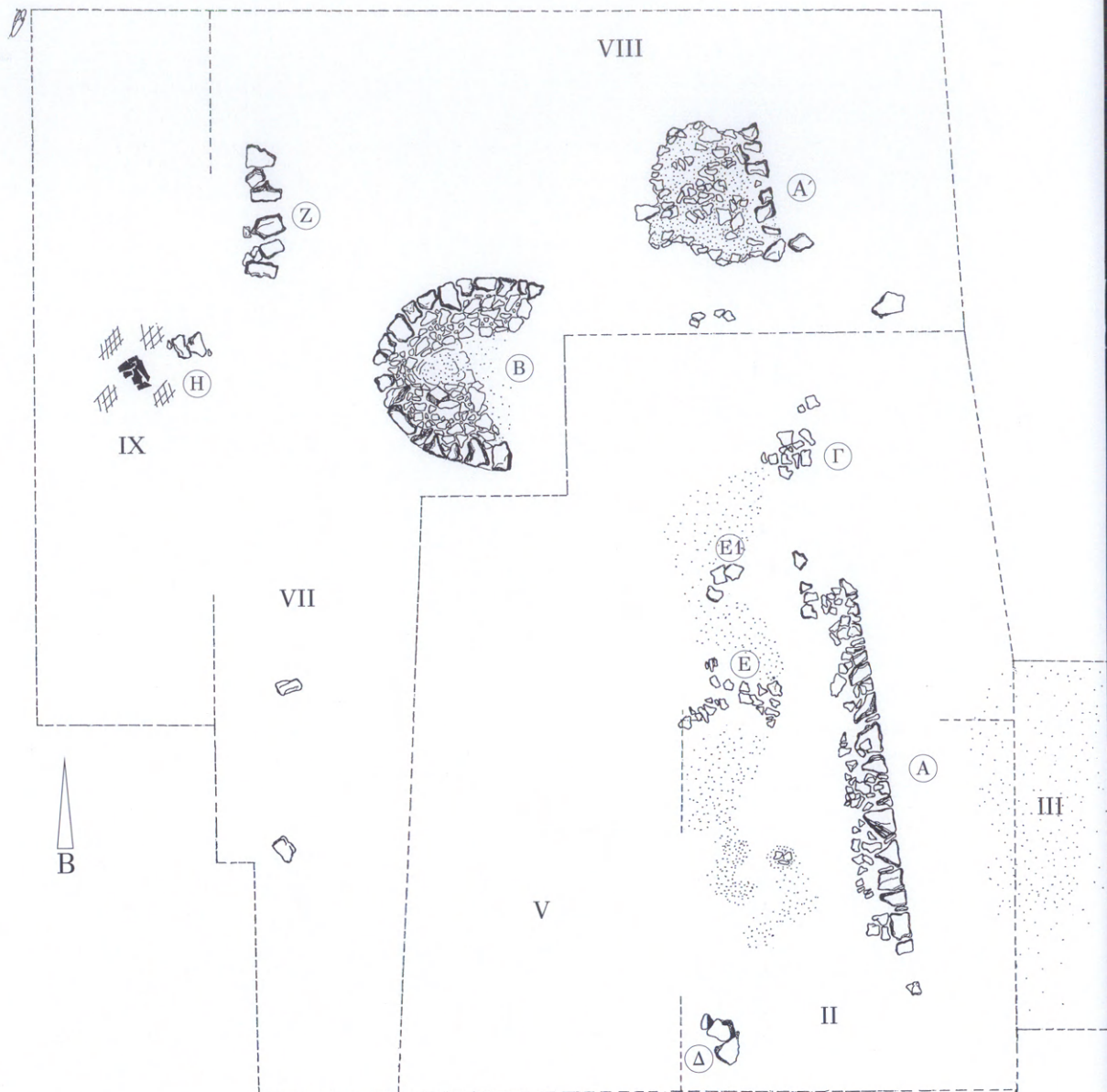
Οι δεκατέσσερις τομές που έγιναν το 1996, δεκαπέντε μαζί με την τομή του 1992 (κάτοψη Α), στο οικοπέδο Μαρίας Παγάνη κάλυψαν το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου και έδωσαν τα πιο κάτω στοιχεία που αποτελούν σημαντικές πληροφορίες για το περιβάλλον του ευρήματος.

Τομή Ι

Η τομή αυτή, μήκους 7,5 μ. και πλάτους 3,5 μ. έγινε το 1996 στο σημείο που είχε υποδειχθεί ως χώρος εύρεσης του αρχαϊκού έργου και όπου το 1992 είχε ανοιχτεί μικρή διερευνητική τομή. Το 1992 στο σημείο αυτό είχαν βρεθεί ένα ακέραιο αγγείο και λίγα πρωτογεωμετρικά όστρακα, αλλά τα περισσότερα της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, από σκύφους και κρατήρες, ένας μάλιστα με παράσταση αλόγου του «εργαστηρίου των Αθηνών», που χρονολογείται περί το 725 π.Χ.⁹ Στην έρευνα του 1996 βρέθηκαν λίγοι διεσπαρμένοι λίθοι από καταστραμμένη κατασκευή, άγνωστου χαρακτήρα. Η κεραμική που βρέθηκε ανήκει σε διάφορες περιόδους και είναι σημαντική, έστω και αν τα στρώματα ήταν διαταραγμένα. Αντιπροσωπεύονται όμως πολλές περιόδοι από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου μέχρι τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.: από την πρωτογεωμετρική περίοδο σώθηκαν τμήματα αμφορέων με ομόκεντρους κύκλους, δίδυμες ή τρίδυμες λαβές (σελ. 33) ή τμήματα από το σώμα. Πλουσιότερα αντιπροσωπεύεται η γεωμετρική περίοδος (9ος αιώνας π.Χ.) με μελαμβαφή όστρακα, ιδιαίτερα όμως η ύστερη γεωμετρική-αρχαϊκή φάση (τέλος 8ου-αρχές 7ου αιώνα π.Χ.) με όστρακα από κρατήρες, δίνους, κανθάρους, πινάκια, σκύφους, κάποια διακοσμημένα με σειρά εναλλήλων γωνιών (= αντιλάμδα, chevrons), γνωστό κόσμημα στην κεραμική της ύστερης γεωμετρικής και της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου στην Εύβοια. Ακόμη βρέθηκε κεραμική του τέλους του 6ου και των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ., όπως βάση ψυκτήρα, λαμπρά μελαμβαφή όστρακα από σκύφους, κύλικες τύπου Droop και όστρακα λίγων μεγαλύτερων αγγείων καθώς και κέραμοι. Η κεραμική της τομής αυτής είναι όμοια με εκείνη της τομής ΙΧ.

Νοτιοδυτικά της τομής Ι ανασκάφηκαν δύο σημεία: Μία τομή που είχε αρχίσει να ανασκάπτεται το 1992, η τομή VI, και βορειοδυτικά της τομής Ι η τομή IV.

9. Βλ. κεφάλαιο Κεραμικής, για τα ευρήματα όλων των τομών και τη συζήτηση των τύπων των αγγείων που αναφέρονται στο κεφάλαιο αυτό.

B. Τμήμα της κάτοψης Α με τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά λείψανα.

Τομή VI

Η τομή αυτή, διαστάσεων 5×5 μ., ανασκάφηκε μέχρι βάθους 1 μ., παρουσιάζοντας τα γνωστά στοιχεία της στρωματογραφίας του εδάφους. Η κεραμική που απέδωσε ήταν φτωχή: άβαφα χονδροειδή όστρακα και μερικά κεραμίδια.

Τομή IV

Η τομή αυτή, που βρίσκεται βορειοανατολικά της τομής VI, έχει διαστάσεις 7,70×3,50 μ. και ερευνήθηκε ανασκαφικά μέχρι βάθους 1 μ. Και αυτή, όπως και η προηγούμενη, δεν απέδωσε παρά λίγα χονδροειδή όστρακα και κεραμίδια. Παρατηρείται δηλαδή αυτό που διαπιστώθηκε και στις βορειοανατολικές τομές X-XIV, ότι δεν προσφέρουν πολλά στοιχεία αρχιτεκτονικά ή κεραμικά. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεντρικό τμήμα του ανασκαφέντος χώρου, τομές II, III, V, VII, VIII, IX που εξετάζονται αμέσως πιο κάτω, και η τομή I που εξετάστηκε ήδη.

Τομή II

Δέκα μέτρα ανατολικά από την τομή I ανοίχτηκε η τομή II, όπου, αρχικά, διαπιστώθηκαν μπαζώματα της δεκαετίας του 1920, που είχαν σκοπό να γεμίσουν τον ελώδη χώρο ώστε να αποξηραθεί. Στο στρώμα κάτω από το μπαζώμα, μέχρι βάθους 0,65 μ., βρέθηκε λίγη πρωτογεωμετρική κεραμική, αφθονότερη υστερογεωμετρική και πρωτοκορινθιακή (τμήματα σκύφων, λαιμός οινοχόης, κοτύλες), καθώς και καλής ποιότητας μελαμβαφής κεραμική του τέλους του βου αιώνα - 480 π.Χ, κυρίως κοτύλες και σκύφοι αττικού και κορινθιακού τύπου, που χρονολογούνται μεταξύ 550 και 500 π.Χ.

Σε βάθος 0,65-0,70 μ. εμφανίστηκε τοίχος, με κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ, μεγίστου πλάτους 0,80 μ. και σωζόμενου μήκους 6,04 μ. Ο τοίχος ονομάστηκε τοίχος Α (κάτοψη Β, εικ. 1, 2). Είναι κατασκευασμένος στην εσωτερική του όψη από μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους, ενώ στην εξωτερική του όψη από μεγαλύτερους, κατεργασμένους αδρά λίθους. Η συνέχειά του παρακολουθείται στην τομή VIII, έτσι ώστε το συνολικό σωζόμενο μήκος του να είναι 19,20 μ. Ο τοίχος αυτός απέχει 15 μ. από το σημείο εύρεσης του αρχαϊκού συμπλέγματος, το οποίο είχε εμφανιστεί σε βάθος 0,70 μ. Ο τοίχος παρακολουθήθηκε μέχρι βάθους 0,95 μ. από την επιφάνεια, όπου όμως σταμάτησε η ανασκαφή, λόγω αδυναμίας αρδεύσεως των υδάτων στο σημείο αυτό.

Η επιφάνεια του χώρου κατά μήκος του τοίχου και σε βάθος 0,75 μ. κα-

λυπτόταν με πλάκες από εύθρυπτη κίτρινη αμμουδόπετρα της περιοχής που είναι εμφανής σε αρκετά σημεία του χώρου και ίσως αποτελούσε δάπεδο. Όπως δείχνει η διαταραγμένη στρωματογραφία στα αρχαία στρώματα, ο χώρος καταστράφηκε εκ βάθρων στην αρχαιότητα αρχικά, γιατί βρέθηκαν αρχαίοι λιθοσωροί στο «εσωτερικό», όπως υποθέτουμε, του κτηρίου που περιέχουν κεραμική από την πρωτογεωμετρική περίοδο μέχρι τον 5ο αιώνα π.Χ. Οι λιθοσωροί αυτοί είναι διεσπαρμένοι: ο ένας (λιθοσωρός Δ) βρίσκεται στη νότια γωνία της τομής Π και απέχει 5,37 μ. από τη βόρεια παρειά του τοίχου Α. Ο άλλος, σε επαφή σχεδόν με τον τοίχο Α (λιθοσωρός Ε) ίσως προέκυψε από την καταστροφή εγκάρσιου τοίχου κάθετου στον σωζόμενο τοίχο. Ένας τρίτος (λιθοσωρός Γ) αποκαλύφθηκε σε απόσταση 3 μ. Β-ΒΔ του τοίχου Α και σε ευθεία γραμμή με αυτόν και πιθανόν να αποτελούσε τη συνέχειά του. Άφθονα υστερογεωμετρικά όστρακα του τέλους του 8ου αιώνα π.Χ. βρέθηκαν στον σωρό αυτό. Β-ΒΑ από τον τοίχο Α, έξω δηλαδή από το κτήριο, όπως υποθέτουμε, ένας άλλος λιθοσωρός δημιουργήθηκε προφανώς από την καταστροφή του τοίχου. Οι κέραμοι που βρέθηκαν σε όλη την έκταση αποδεικνύουν ότι πρόκειται για στεγασμένο κτήριο, τουλάχιστον στην τελευταία φάση του, η οποία πρέπει να χρονολογείται στο τέλος του 6ου και στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.

Η κεραμική που αντιστοιχεί στο στρώμα κάτω από το δάπεδο, τόσο στο «εσωτερικό»¹⁰ όσο και στο «εξωτερικό» καθώς και στους σωρούς Α και Γ, ανήκει στην πρωτογεωμετρική και ιδιαίτερα στη γεωμετρική περίοδο: όστρακα σκύφων κυρίως μελαμβαφών στο χείλος με συστάδες καθέτων γραμμών στο σώμα ή με στιγμές στο χείλος και συστάδες καθέτων γραμμών στο σώμα, των μέσων ή του τέλους του 8ου αιώνα π.Χ. Ακόμη, σκύφοι με συστάδες καθέτων κυματοειδών γραμμών στο σώμα, διάκοσμος που απαντά από το 800 π.Χ., κυρίως όμως στη μέση (750-725 π.Χ.) και ύστερη (725-700 π.Χ) γεωμετρική περίοδο στην Εύβοια, τη Βοιωτία και την Κόρινθο, αλλά και αργότερα, μέχρι τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. σε μεγαλύτερα αγγεία, όπως σε κυκλαδικούς και βοιωτικούς αμφορείς. Τέλος κάποιοι σκύφοι κοσμούνται με μετόπη με οριζόντια σειρά ενάλληλων γωνιών (= αντιλάμδα, chevrons), τυπικό κόσμημα στους ευβοϊκούς σκύφους από το 780 π.Χ. μέχρι και το τέλος του 8ου αιώνα π.Χ., στις λαβές σκύφων με οριζόντιες ταινίες ή κυματοειδείς γραμμές, στα χείλη δίνων ή κρατήρων κ.λπ. Η κεραμική αυτή βρέθηκε αναμειγμένη με κεραμική αρχαϊκών χρόνων, όπως πόδι από κρατήρα, πρώιμου κορινθιακού ρυθμού, κύλικα ιωνικού τύπου του τέλους του 7ου-αρχών 6ου αιώνα π.Χ., τμήματα από πινάκια με ταινίες

10. Τα εισαγωγικά στο «εσωτερικό» ή «εξωτερικό» σημειώνονται γιατί δεν βρέθηκε σαφής παράλληλος τοίχος που να ορίζει

τον χώρο, αν και από την κατασκευή του τοίχου συμπεραίνεται ποιά παρειά του είναι εσωτερική και ποιά εξωτερική.

και στιγμές στο χείλος, σκύφοι αττικού τύπου και τύπου Κρακοβίας, του τέλους του 6ου αιώνα π.Χ., καθώς και ωραία μελαμβαφή όστρακα των πρώιμων κλασικών χρόνων, των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ. που βρέθηκαν και στα βαθύτερα στρώματα, στοιχείο που υποδηλώνει την καταστροφή εκ βάθρων του κτηρίου σ' αυτήν την περίοδο και την ως εκ τούτου διατάραξη των στρωμάτων.

Η κεραμική που βρέθηκε στο ανώτατο τμήμα του «εσωτερικού» ήταν πλούσια, αν και αποσπασματική. Έτσι ήδη από τα υψηλότερα στρώματα εμφανίζονται μαζί με λίγα πρωτογεωμετρικά, πολλά υστερογεωμετρικά όστρακα από κοτύλες και σκύφους με ταινίες στο χείλος, κυματοειδείς γραμμές, chevrons ή πτηνά στον ώμο του 8ου αιώνα π.Χ., πινάκια με λαβές Ω, πρωτοκορινθιακά όστρακα και όστρακα της πρώιμης κορινθιακής περιόδου, πολλά της ύστερης αρχαϊκής περιόδου, ωραία μελαμβαφή στιλπνά κλασικά αγγεία, όπως κάνθαροι, κύλικες τύπου C και τύπου Droop μεγωνιώδες σώμα που χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του 6ου αιώνα και του 480 π.Χ., καθώς και λύχνος, που χρονολογείται περί το 480 π.Χ. κατά τον Howland και εξετάζεται στο κεφάλαιο της Κεραμικής.

Στο στρώμα ακριβώς πάνω από το δάπεδο βρέθηκαν υφαντικά βάρη σε σχήμα κολούρου πυραμίδας συνήθη από τον 6ο αιώνα π.Χ. στην Αττική αλλά και ένα δισκοειδούς τύπου, σπάνιο στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου με λίγα παραδείγματα από την Πνύκα, ένα κυκλικό πήλινο δισκάριο και λίγα χάλκινα ελάσματα που δηλώνουν την ύπαρξη αντικειμένων από πολυτιμότερη ύλη. Βρέθηκαν επίσης κύλικες τύπου C και τύπου Droop. Στην προέκταση της τομής II και στα ίδια βάθη βρέθηκε όμοια γεωμετρική κεραμική, αρχαϊκά όστρακα, ένα με κόσμημα πεταλούδας, δισκοειδές πώμα και οι ίδιοι τύποι κυλίκων του τέλους του 6ου αιώνα π.Χ. που βρέθηκαν και στο δάπεδο.

Τομή III

Λίγο βορειότερα-βορειοανατολικότερα η τομή III, διαστάσεων 8×2,70 μ. και παράλληλη με την τομή II, δεν έδωσε αρχιτεκτονικά λείψανα, παρά μόνον κεραμίδια που βρέθηκαν αρκετά υψηλά, σε βάθος μόλις 0,50 μ. ωσάν «μπαζωμένα». Κεραμική εμφανίστηκε σε βάθος 0,70 μ. Όπως και στην τομή II, παρατηρείται ότι το χώμα είναι καστανό υγρό μέχρι βάθους 0,50 μ. και κάτω από αυτό γίνεται τεφρό πηλώδες, ίσως άμμος θαλάσσης. Μεταξύ των δύο στρωμάτων εμφανίστηκαν κάποια αρχιτεκτονικά λείψανα, πέτρες άτακτες. Στο τμήμα αυτό ήρθε στο φως υστερογεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική του τέλους του 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ., όπως τμήματα δίνων με κυματοειδείς γραμμές, πινάκια, χείλη και λαβές σκύφων με κυματοειδή διακόσμηση και λίγα τμήματα πινακίων.

Τομές X, XI, XII, XIII, XIV

Τέσσερις τομές κάθετες προς τις τομές II και III, που ανασκάφηκαν βορειο-ανατολικά των τομών αυτών (τομές X, XI, XII, XIII), και μία ακόμη βορειο-ανατολικότερα, παράλληλη με την τομή II, η τομή XIV, δεν έδωσαν αρχιτεκτονικά λείψανα ή πλούσια κεραμική, είτε γιατί ο χώρος στο βορειοανατολικό τμήμα δεν είχε χρησιμοποιηθεί πολύ στην αρχαιότητα είτε γιατί στα νεότερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε για αγροτικούς σκοπούς και έτσι καταστράφηκαν στρώματα της τελευταίας χρήσης της αρχαιότητας. Πάντως, στην τομή X, που ανασκάφηκε μέχρι βάθους 1 μ., βρέθηκαν λίγα χονδροειδή και μη διαγνώσιμα ως προς τη χρονολόγηση όστρακα, μεταξύ των οποίων πόδι χύτρας. Στην τομή XI, που ανασκάφηκε μέχρι βάθους 0,70 μ., λόγω δυσκολίας που προκάλεσε το αναβλύζον νερό, βρέθηκαν λίγα μόνον όστρακα μελαμβαφή από μεγάλο αγγείο και ένα πήλινο «μπαστούνάκι». Στην τομή XII η ανασκαφή έφθασε μέχρι βάθους 1,05 μ. Σε βάθος 0,50 μ. βρέθηκαν λίγα υστερογεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα από προχοειδή και ανοικτά αγγεία. Στην τομή XIII, που έφθασε μέχρι βάθους 1,20 μ., όστρακα εμφανίζονται μόνον στη νοτιοανατολική γωνία, όπου κατέστη δυνατόν να φθάσει η ανασκαφή σε βάθος 1,50 μ. και εκεί αποκαλύφθηκε πυρά στην οποία βρέθηκαν λίγα χονδροειδή και μη διαγνώσιμα όστρακα. Το σημείο αυτό απέχει 13,80 μ. από την κυκλωτερή-πεταλόσχημη κατασκευή, που θα εξεταστεί πιο κάτω. Το χώμα σε όλο τον χώρο ήταν αμμώδες. Κάθετα στις τέσσερις τομές X-XIII ανοίχτηκε η τομή XIV, μήκους 17,30 μ. και πλάτους 3,80 μ. με τα ίδια χαρακτηριστικά του εδάφους, δηλαδή από βάθος 0,50 μ. άρχιζε το γκριζό χώμα και στη συνέχεια εμφανίστηκε άμμος. Δεν αποκαλύφθηκε κανένα αρχιτεκτονικό λείψανο και η ανασκαφή έδωσε μόνον ελάχιστα χονδροειδή όστρακα. Η έρευνα απέδειξε ότι η περιοχή Β και ΒΑ του τοίχου Α δεν χρησιμοποιήθηκε από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. και εξής, ενώ υπήρχε σποραδική χρήση σε αρχαιότερους χρόνους.

Από την άλλη πλευρά των τομών I-III η κατάσταση εμφανίστηκε διαφορετική:

Τομή V

Η τομή αυτή, παράλληλη προς τις τομές I-III, έδωσε αρχιτεκτονικά στοιχεία. Ένας λιθοσωρός (B) στο νοτιοδυτικό άκρο της τομής και στο σημείο ένωσης των τομών II, V, VIII αποδείχθηκε ότι ανήκει στην κυκλωτερή-πεταλόσχημη κατασκευή που βρίσκεται στον παρακείμενο τομέα VII. Η κεραμική, σε βάθος 0,60-0,65 μ., αλλά και αυτή του κατώτερου στρώματος από βάθος 0,70 μ. και κάτω είναι ωραία υστερογεωμετρική: ένα όστρακο με μαϊανδρο, όστρακα σκύφων με ενάλληλες γωνίες (chevrons) του 8ου αιώνα π.Χ.

και όστρακα από δίνους και σκύφους με διακόσμηση συστάδας καθέτων κυματοειδών γραμμών, όστρακα πρωτοκορινθιακά ή του τέλους του βου και των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ., μελαμβαφή λαμπερά με λεπτά τοιχώματα από ανοικτά αγγεία και από κύλικες τύπου Droop.

Τομή VII

Παράλληλα με την τομή V και μεταξύ αυτής και της τομής I ανοίχτηκε η τομή VII, διαστάσεων 23,50×3 μ. Το τεφρό χώμα εμφανίστηκε εδώ από βάθος 0,40 μ. και συνεχίστηκε μέχρι βάθους 1,70 μ. Στη ΝΔ γωνία της τομής σειρά πλακοειδών λίθων, δύο από τους οποίους είναι σχιστόλιθοι, ανήκει στον τοίχο Z (εικ. 3). Ο τοίχος αυτός, μήκους 3 μ., με κατεύθυνση από τα ΝΑ προς τα ΒΔ απείχε 8,50 μ. από τον τοίχο Α και 3 μ. από την κυκλοτερή-πεταλόσχημη κατασκευή. Από τον τοίχο Z δεν έχουμε χαρακτηριστική κεραμική, εκτός από ένα όστρακο από τοίχωμα πίθου. Αντίθετα, ο χώρος έδωσε χαρακτηριστική κεραμική: Στα ανώτερα στρώματα εμφανίστηκαν κέραμοι, όπως στις τομές II και III και πολλά όστρακα μελαμβαφή από σκύφους και προχοειδή του τέλους του βου ή των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ., λίγες βάσεις από μεγαλύτερα μελαμβαφή αγγεία και ένα όστρεο. Στα κατώτερα επίπεδα βρέθηκαν λίγα υστερογεωμετρικά και ελάχιστα πρωτογεωμετρικά όστρακα, βάση χύτρας, τμήμα μελαμβαφούς υποκρητηρίου και τμήμα πίθου με εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθας.

Τομή VIII

Η τομή VIII, διαστάσεων 16×8,9 μ., ανοίχτηκε βορειοανατολικά της τομής VII. Συνδέει έτσι τις τομές II, V, VII. Στο βορειότερο τμήμα της τομής και σε βάθος 0,50 μ., αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου Α, ο λεγόμενος τοίχος Α'. Έτσι διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος Α διατηρείται σε μήκος 19,20 μ. Ο τοίχος Α-Α' απέχει 8,50 μ. από τον καταστραμμένο τοίχο Z που είναι παράλληλός του. Εάν υποθέσουμε ότι ο τοίχος Z ανήκει στον ίδιο χώρο, συμπεραίνουμε ότι το πλάτος του οικοδομήματος θα ήταν 8,50 μ.

Η κεραμική που βρέθηκε στην τομή αυτή είναι σχετική με αυτήν των γειτονικών τομών, πλούσια και ενδιαφέρουσα, αν και αποσπασματική, και παρ' όλο τον σχολαστικό τρόπο ανασκαφής, βρέθηκε σε διαταραγμένα στρώματα. Χρονολογείται από τη μέση γεωμετρική περίοδο, περί το 750 π.Χ., μέχρι το τέλος του βου-αρχές 5ου αιώνα π.Χ. Περιλαμβάνει όστρακα μέσων γεωμετρικών-υστερογεωμετρικών σκύφων διακοσμημένων με ομάδες καθέτων γραμμών που πλαισιώνουν μετόπη από ομάδες οριζοντίων, μελαμβαφή όστρακα από σκύφους, κανθάρους, δίνους, αμφορείς, καθώς και εγχάρακτη και στικτή κεραμική από άβαφα αγγεία. Η αρχαϊκή κεραμική

Εικ. 1. Νέος Πύργος Ορεών. Ανασκαφή 1996, τομή Π. Προσπάθεια άρδευσης των υδάτων και πρώτη εμφάνιση των τοίχων.

Εικ. 2. Νέος Πύργος Ορεών. Ανασκαφή 1996. Ο τοίχος Α.

αντιπροσωπεύεται με όστρακα από κοτύλες μελαμβαφείς με ιώδεις ή πορτοκαλόχρωμες ταινίες, φυλλοειδή κοσμήματα ή κυματοειδείς γραμμές, λαβές τύπου Ω του 7ου αιώνα π.Χ., χείλη και λαβές από εξάλειπτρα του 6ου αιώνα π.Χ. αλλά και χείλη, λαβές ή βάσεις πρώτων κλασικών κανθάρων, κρατήρων, κύλικες τύπου Droop και τύπου Ρήνειας, άβαφα μικκύλα αγγεία και αστραγάλους, που είναι συνήθη ευρήματα σε ιερά.

Το αξιολογότερο όμως στοιχείο που έδωσε η τομή αυτή είναι η κυκλωτερής-πεταλόσχημη κατασκευή (κάτοψη Α, Β, εικ. 3, 4), σημαντική αρχιτεκτονική συμβολή στην απόπειρα ερμηνείας του χώρου, όπου βρέθηκε το αρχαϊκό σύμπλεγμα. Της κατασκευής αυτής η ανώτερη επιφάνεια αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,21 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, δηλαδή 0,30 μ. υψηλότερα από τους τοίχους που ήλθαν στο φως στον χώρο της ανασκαφής, και θεμελιώνεται σε βάθος 0,64 μ., δηλαδή στο βάθος όπου εμφανίστηκε ο τοίχος Α. Απέχει 5,60 μ. από τον τοίχο Α και 3 μ. από τον τοίχο Ζ και έχει άνοιγμα προς τα ΒΑ. Η μέγιστη διάμετρος του πετάλου ανέρχεται στα 4,04 μ. και το μήκος του από την κορυφή του πετάλου μέχρι το άνοιγμα είναι από 2,43- 3,80 μ. χωρίς να είναι βέβαιο το τέλος του. Η περιφέρεια αποτελείται από μία σειρά 19 αργών λίθων. Το σωζόμενο ύψος του πετάλου είναι 0,43 μ. Το εσωτερικό του πληρούται με λίθους τοπικής αμμουδόπετρας, όμοιας με αυτήν που κάλυπτε το «δάπεδο» δεξιά και αριστερά του τοίχου Α-Α'. Βόρεια και βορειοανατολικά της κατασκευής αυτής, που εδραζόταν σε αμμουδόπετρα, υπήρχε επίσης στρώμα από την ίδια πέτρα, γεγονός που φανερώνει τη σχέση της κατασκευής με τον χώρο που περικλείεται μεταξύ των τοίχων Α και Ζ. Ωστόσο η κατασκευή διατηρήθηκε υψηλότερα από τους καταστραμμένους τοίχους.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από το εσωτερικό του πετάλου είχε τα ίδια χαρακτηριστικά και την ίδια ποιότητα με αυτήν του λοιπού χώρου: Λίγα πρωτογεωμετρικά όστρακα, όπως βάσεις και χείλη σκύφων, καθώς και τμήματα σώματος με διακόσμηση ημικυκλίων από τυπικούς «ευβοϊκούς» σκύφους. Ακόμη, γεωμετρικά όστρακα της τελευταίας ως επί το πλείστον περιόδου (τέλους 8ου αιώνα π.Χ.), μελαμβαφή (χείλη κυρίως) – ένα από ωκέλυφο σκεύος-, άλλα με τις τυπικές οριζόντιες ταινίες περί το χείλος με συστάδες καθέτων ταινιών, τμήματα χείλους από δίνους και κρατήρες, υψηλές κωνικές βάσεις. Η αρχαϊκή κεραμική του 7ου αιώνα π.Χ. που βρέθηκε εκεί είναι επίσης σημαντική, όπως τμήμα κυπέλλου με κάθετα τοιχώματα, τμήματα ανοικτών αγγείων μελαμβαφών με διακόσμηση πορτοκαλόχρωμων ή με ιώδες χρώμα ταινιών στο σώμα που απαντά σε σκύφους αλλά και σε αρύβαλλους του 7ου-6ου αιώνα π.Χ., όστρακα από κύλικες του τύπου της Κρακοβίας και ιωνικού τύπου, καθώς και από σκύφους κορινθιακού τύπου του 6ου αιώνα π.Χ. Ενδιαφέρουσα, τέλος, είναι η παρουσία σε αυτό το σημείο περισσότερων οστράκων από μελαμβαφή ανοικτά αγγεία με εξαιρετικό γάνωμα και γωνιώδη τομή στο σώμα. Η τομή αυτή είναι συνήθης σε κανθά-

Εικ. 3. Νέος Πύργος Ωρεών. Ανασκαφή 1996. Ο τοίχος Z και η κυκλοτερής-πεταλόχημη κατασκευή.

Εικ. 4. Νέος Πύργος Ωρεών. Ανασκαφή 1996. Η κυκλοτερής-πεταλόχημη κατασκευή.

ρους με ταινιόσχημη λαβή του τέλους του βου αιώνα π.Χ. – και τέτοιες λαβές βρέθηκαν πολλές – αλλά και σε κύλικες τύπου Droop, του τέλους του βου αιώνα π.Χ. Στα πιο πολλά παραδείγματα, που εξετάζονται εδώ, η γωνία του σώματος είναι περισσότερο οξεία από αυτήν των κυλικών τύπου Droop και μοιάζουν με εκείνα από κύλικες με χαμηλές βάσεις του α' τετάρτου του 5ου αιώνα π.Χ., περί το 480 π.Χ. περίπου.

Στην περιφέρεια της κυκλοτερούς-πεταλόσχημης κατασκευής βρέθηκε όμοια κεραμική: Όστρακα από χείλη υστερογεωμετρικών δίνων, τμήμα από μεγάλο πρωτοαττικό κρατήρα, χείλη κυλικών, μελαμβαφείς λαβές κανθάρων, τμήμα ιωνικού σκύφου των αρχών του βου αιώνα π.Χ., χείλος λεπτού αγγείου μελαμβαφούς εσωτερικά και ανοιχτόχρωμου με μαύρες ταινίες εξωτερικά, των αρχών του βου αιώνα π.Χ., κύπελλα με κάθετα τοιχώματα, χείλος «κανθαροειδούς κοτύλης» του β' μισού του βου αιώνα π.Χ., καθώς και τμήμα κεράμου. Από την κεραμική αποδεικνύεται ότι η κατασκευή δεν χρησιμοποιήθηκε πέραν του 480 π.Χ.

Τομή ΙΧ (κάτοψη Α)

Η τομή αυτή, μήκους 15,50×4 μ., ανοίχτηκε νοτιοδυτικά της τομής VIII, όπου η κυκλοτερής-πεταλόσχημη κατασκευή, και βόρεια της τομής I. Και με τις δύο αυτές τομές βρίσκεται σε επαφή. Το τεφρό στρώμα εδώ απαντάται υψηλότερα, σε βάθος 0,40 μ. Στο βάθος αυτό βρίσκονται μερικά κεραμίδια μαζί με ενδιαφέρουσα πάντοτε αλλά αποσπασματική κεραμική: Χείλη υστερογεωμετρικά (τέλους 8ου αιώνα π.Χ.) κρατήρων και δίνων που είναι ακόσμητοι ή κοσμούνται με ταινίες στο χείλος και συστάδες καθέτων γραμμών στο σώμα, όπως αυτά της τομής III, χείλη και βάσεις λεκανών αλλά και μελαμβαφών κανθάρων και σκύφων του τέλους του βου-αρχών του 5ου αιώνα π.Χ.

Σε απόσταση 1,60 μ. από τον τοίχο Z και 3,60 μ. από την κυκλοτερή-πεταλόσχημη κατασκευή και σε βάθος 0,43 μ. ήλθαν στο φως λίθοι, οι οποίοι ανήκουν ίσως σε κάποια άλλη κατασκευή, που ονομάστηκε τοίχος H, αν και δεν είναι βέβαιο. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν καμένα οστά ζώων, ένα από τα οποία έχει εμφανή ίχνη κοπέα. Τα λίγα όστρακα που συλλέχθηκαν εκεί ανήκαν σε γεωμετρικό κρατήρα, ενώ βρέθηκαν και λαμπερά μελαμβαφή από σκύφους του τέλους του βου αιώνα π.Χ.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η κεραμική και τα μικρά αντικείμενα

Η αρχαιότερη κεραμική στον χώρο της ανασκαφής αντιπροσωπεύεται από λίγα όστρακα της ύστερης πρωτογεωμετρικής περιόδου, που βρέθηκαν στην τομή I, στο σημείο της αρχικής τομής του 1992, ενώ λίγα ακόμη βρέθηκαν δεξιά και αριστερά του τοίχου Α και στο κυκλωτερές-πεταλόσχημο κτίσμα. Τα όστρακα αυτά ανήκουν κυρίως σε σκύφους που κοσμούνται με ημικύκλια ή κύκλους (σελ. 33, σχ. 1-3), παρόμοιοι των οποίων απαντούν στο Λευκαντί¹¹, στο Άργος¹² ή στη Σκύρο¹³, και σε τμήματα αμφορέων (σελ. 33, σχ. 4) που κοσμούνται με μαύρες απλές¹⁴ ή κυματοειδείς¹⁵ γραμμές. Τα όστρακα αυτής της περιόδου από την ανασκαφή του 1992 βρέθηκαν μαζί με ακέραιο τραχύ προχοειδές αγγείο (σελ. 33, σχ. 5) όμοιο με αντίστοιχα αγγεία της Σκύρου¹⁶. Στην τομή II βρέθηκε όστρακο από πρωτογεωμετρικό προχοειδές με ημικύκλια στον ώμο και μελαμβαφές σώμα, γνωστό θέμα από το ύστερο πρωτογεωμετρικό Λευκαντί και τη Σκύρο¹⁷. Δίδυμες και τρίδυμες λαβές αμφορέων (σελ. 33, σχ. 7, 8) της ίδιας περιόδου βρέθηκαν στο κτίσμα που περιλαμβάνεται στον χώρο στον οποίο ανήκει ο τοίχος Α-Α' και Ζ, ενώ μία βάση κρατήρα τραχείας κατασκευής περιλαμβάνεται ανάμεσα στην κεραμική του κυκλωτερούς-πεταλόσχημου κτίσματος και στον χώρο του τοίχου Α. Αρκετές επίπεδες βάσεις (σελ. 34) και χείλη μελαμβαφών κλειστών ή ανοικτών αγγείων, σκύφων κυρίως, ανήκουν σ' αυτήν την περίοδο¹⁸.

Πλουσιότερα αντιπροσωπεύεται η επόμενη περίοδος με πρώιμη αλλά κυρίως ύστερη γεωμετρική και πρώιμη αρχαϊκή κεραμική που περιλαμβάνει πλήθος από τμήματα σκύφων, δίνων ή κρατήρων. Από την τομή II προέρχεται κατώτερο τμήμα μελαμβαφούς αμφορέα με εξηρημένες ταινίες (σελ. 34, σχ. 13) του 9ου αιώνα π.Χ.¹⁹, πόδι από κρατήρα, βάσεις και χείλη από σκύφους της μέσης και ύστερης γεωμετρικής περιόδου (σελ. 37)²⁰.

Πλήθος όμως αποτελούν τα όστρακα από σκύφους διακοσμημένους με απλά γεωμετρικά σχέδια (σελ. 35, σχ. 3, 17, 18, σελ. 37), κυρίως γραμμές οριζόντιες και κάθετες στο χείλος ή στο σώμα καθώς και με σειρά ενάλληλων

11. *Lefkandi I*, 1979-1980, πίν. 30-31.

12. Desborough 1972, 167, πίν. 32.

13. *Skyros 2002*, 123, εικ. 4a.

14. Desborough, *ό.π.*, 35, εικ. 2b.

15. Desborough, *ό.π.*, 35, εικ. 2c.

16. *Skyros 2002*, 121, εικ. 3b.

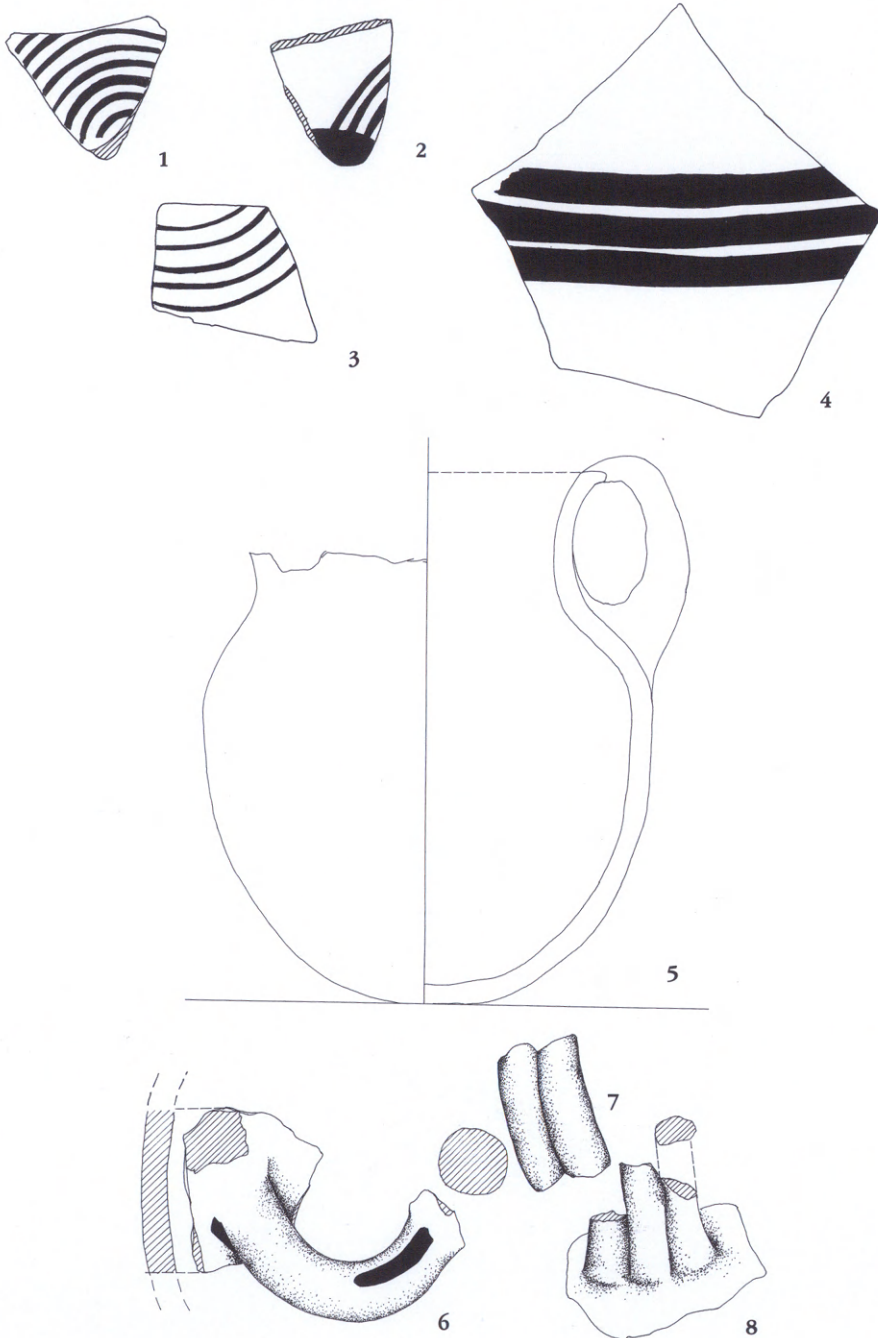
17. *Αυτόθι*, 119, 121, εικ. 3b.

18. Βλ. *Andriomenou 1985*, αρ. 24-52,

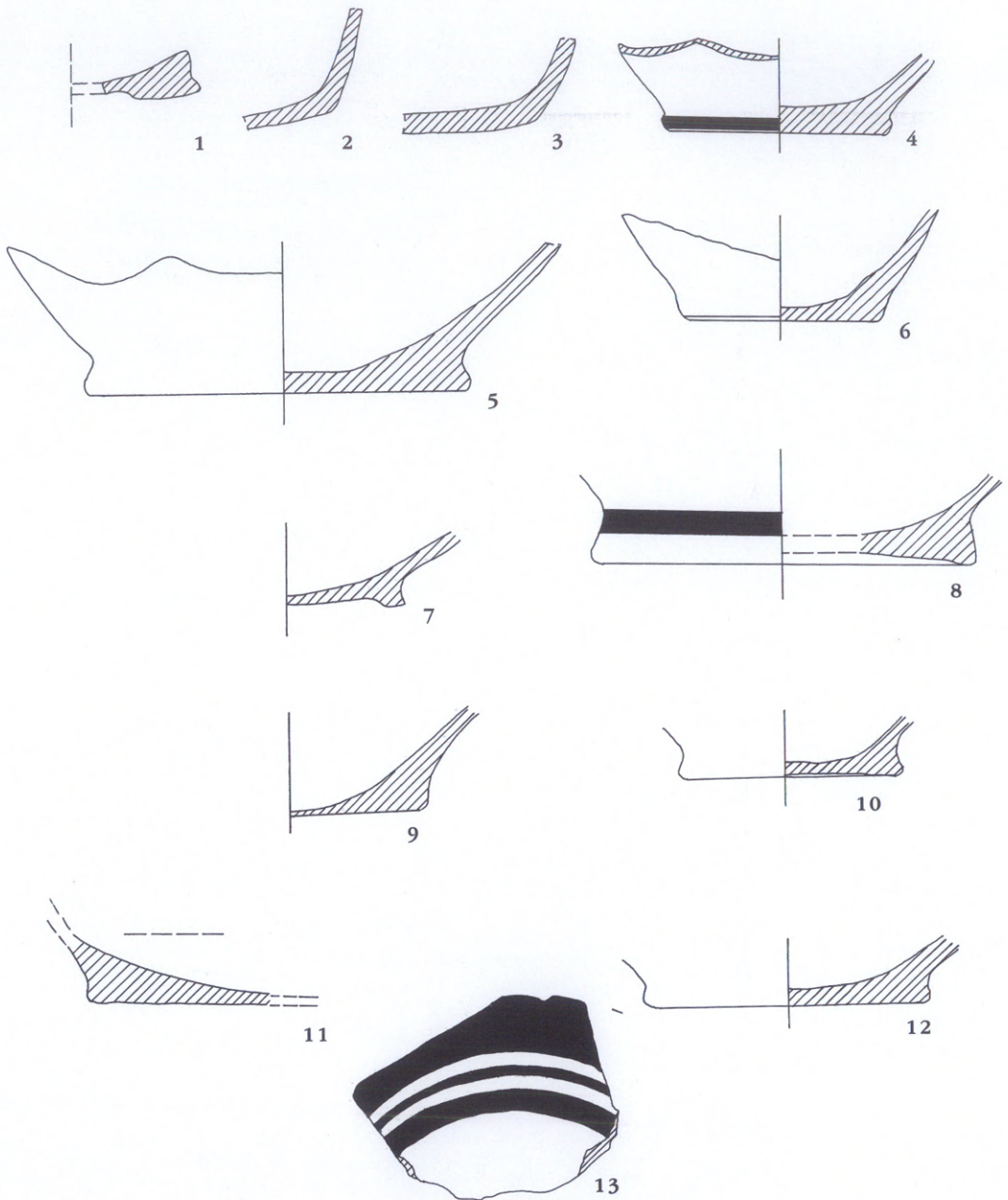
εικ. 13, *Skyros 2002*, 126-127, εικ. 6a, όπου τα σχετικά και οι αναφορές στο Λευκαντί.

19. Πρβ. *Lefkandi III*, 1996, πίν. 75 τάφ. 79 και *Corinth VII*, 1, 1943, 17, 19, πίν. 11 και αρ. 58, πίν. 10.

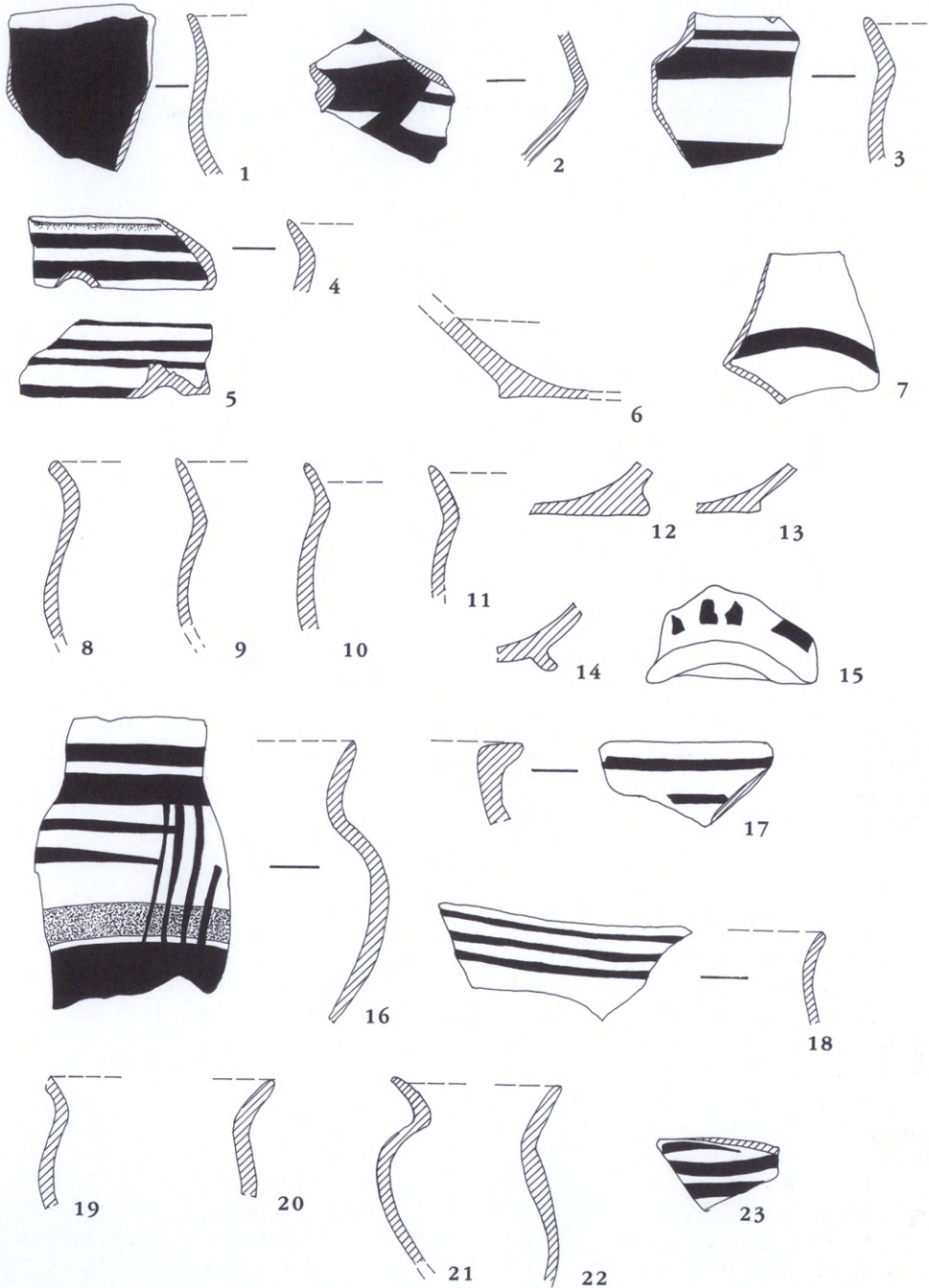
20. *Lefkandi I*, 1979-1980, πίν. 60 και 62 για βάσεις.

Πρωτογεωμετρική και γεωμετρική γραπτή κεραμική, πρωτογεωμετρική πρόχους και λαβές χονδροειδών αμφορέων.

Βάσεις πρωτογεωμετρικών και πρώτων-ύστερων γεωμετρικών αγγείων.

Χείλη και βάσεις υστερογεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών αγγείων.

γωνιών (chevrons). Τα όστρακα αυτά προέρχονται κυρίως από τον χώρο μεταξύ του τοίχου Α και της κυκλοτερούς-πεταλόσχημης κατασκευής ή γύρω από αυτήν, καθώς και τμήματα δίνων ή κρατήρων που αφθονούν εδώ. Συγκεκριμένα αναφέρονται όστρακα σκύφων μελαμβαφών ή διακοσμημένων που βρέθηκαν σε πολλά σημεία του χώρου και έχουν παράλληλα δείγματα στο εργαστήριο της Χαλκίδας²¹. Έτσι τα όστρακα σκύφων με οριζόντιες ταινίες στο χείλος (σελ. 35, 37) βρίσκουν ακριβή παράλληλα στους χαλκιδικούς σκύφους²² ή σκυφοειδή²³ αλλά και στους κυκλαδικούς σκύφους, που βρέθηκαν σε βιλλανόβιες νεκροπόλεις²⁴.

Χαρακτηριστική είναι η κατηγορία με διακόσμηση από συστάδα καθέτων παράλληλων ταινιών στον ώμο (σελ. 37, σχ. 5) υστερογεωμετρικών χρόνων²⁵, που πολλές φορές πλαισιώνουν μετόπες από παράλληλες οριζόντιες γραμμές (σελ. 37) και χρονολογούνται στο τέλος του 8ου-αρχές 7ου αιώνα π.Χ.²⁶ ή οριζόντια σειρά ενάλληλων γωνιών (chevrons) (σελ. 37, σχ. 8), σύνηθες κόσμημα που αρχίζει στη μέση γεωμετρική περίοδο στην Κόρινθο²⁷, στην Αττική²⁸, στην Εύβοια και ιδιαίτερα στην Ερέτρια²⁹, καθώς και στις Ευβοϊκές αποικίες στην Ιταλία³⁰. Το θέμα αυτό εξακολουθεί να κοσμεί σκύφους μέχρι την ύστερη γεωμετρική περίοδο στην Κρήτη³¹ και τις αποικίες³². Σε λίγα παραδείγματα οι ενάλληλες γωνίες είναι σε διπλή σειρά (σελ. 37, σχ. 10), όπως π.χ. σε υστερογεωμετρικά παραδείγματα από την Ξηρόπολη (Λευκαντί)³³ και τη Σάμο³⁴.

Άλλη συνήθης διακόσμηση είναι η ομάδα καθέτων κυματοειδών κοσμημάτων σε μία ή δύο (σελ. 37, σχ. 4, 7) οριζόντιες ζώνες, που κοσμεί ανοικτά ή κλειστά αγγεία της μέσης γεωμετρικής ΙΙ περιόδου και ιδιαίτερα σκύφους³⁵. Στην Εύβοια κυματοειδείς γραμμές σ' αυτήν τη διάταξη κοσμούσαν σκύφους της μέσης και ύστερης γεωμετρικής περιόδου³⁶. Το θέμα απαντά και σε σκύφους από τις Πιθηκούσες³⁷. Σε δύο ζώνες απαντά σε ερετριακά

21. Andriomenou 1984, 37 κε.

22. Andriomenou, *ό.π.*, εικ. 19.

23. Andriomenou, *ό.π.*, 61, εικ. 37.

24. Ridgway 1992, 128, 192, σχ. 34, β, γ, 193. Βλ. όμως και *Corinth VII*, 1, 1943, 29, αρ. 83-84, πίν. 13.

25. Πρβ. *Lefkandi I*, 1979-1980, πίν. 46, αρ. 108, Andriomenou 1984, 48, αρ. 34, εικ. 19, Λιχάδα 1996, 132, εικ. 21α.

26. Coldstream, *Amathus II* 1995, 204, αρ. 11 και 13.

27. *Corinth VII*, 1, 1943, 27, αρ. 75, Coldstream, *GGP* 1968, πίν. 17h.

28. *Kerameikos V*, I, πίν. 91.

29. Andriomenou 1985, Eretria, πίν. 4 και 5.

30. Ridgway 1992, 128-129, σχ. 21, 1, 3, 6, 192, σχ. 34.

31. Coldstream, *GGP* 1968, πίν. 55g.

32. Coldstream, *Pithekoussai* 1995, 258, εικ. 2, αρ. 70,71.

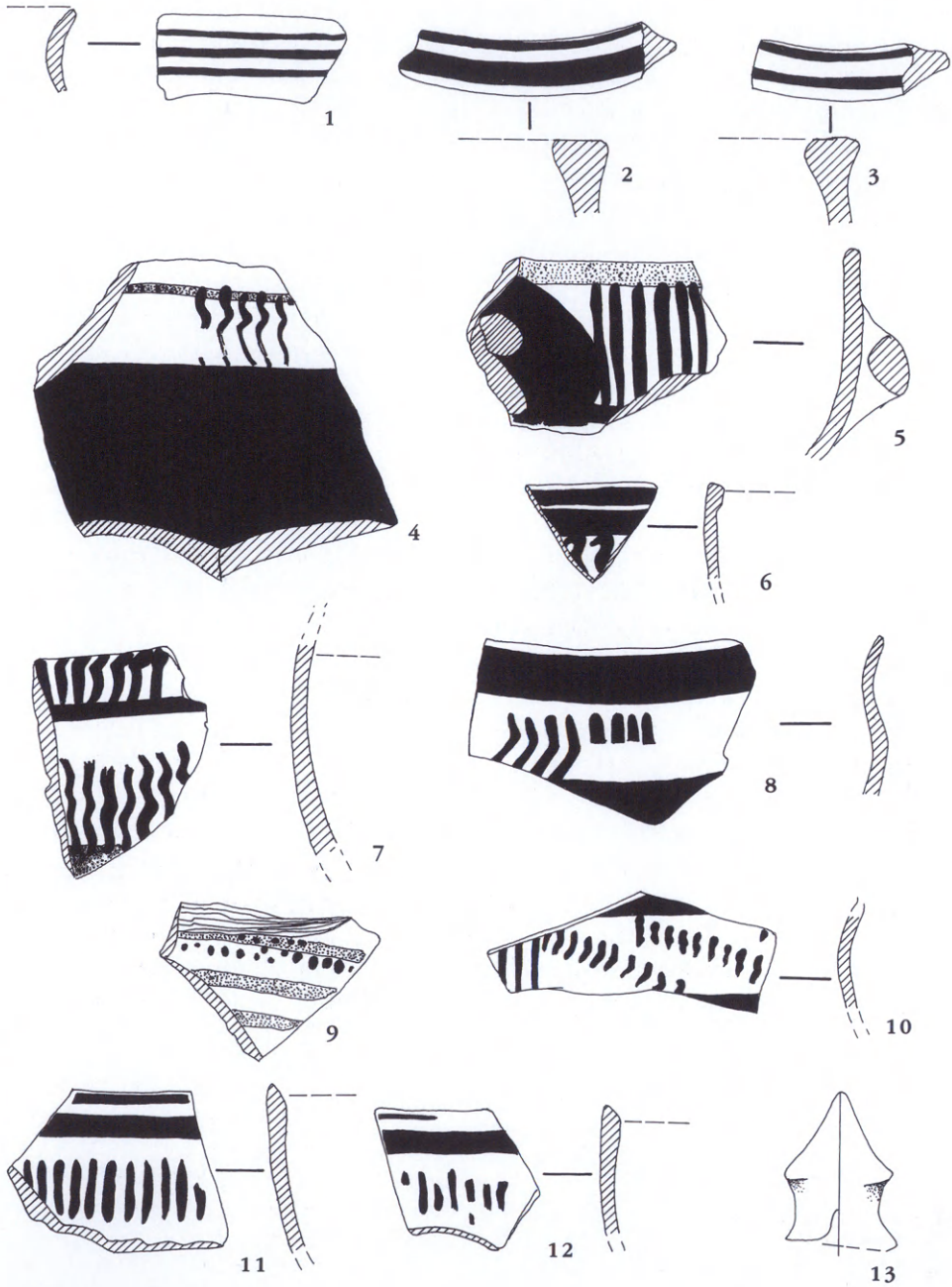
33. *Lefkandi I*, 1979-1980, πίν. 46, αρ. 117.

34. Walter 1968, 40, πίν. 42, αρ. 239.

35. Coldstream, *G.G.* 1977, 82, σχ. 26h, για κλειστά αγγεία.

36. Andriomenou 1984, 40, εικ. 14, η ίδια, *AE* 1991, πίν. 19 κ.α., *Lefkandi I*, 1979-1980, πίν. 46, αρ. 115, Λιχάδα 1996, σχ. 20ζ, η, 21στ.

37. Coldstream, *Pithekoussai* 1995, 259, εικ. 3, αρ. 78.

Χείλη γεωμετρικών αμφορέων (2, 3) και θραύσματα από μεσογεωμετρικές και υστερογεωμετρικές κοτύλες και σκύφους. Πώμα πυξίδας (13).

γεωμετρικά αγγεία³⁸, σε κυκλική πυξίδα στη Βόννη, σε αμφορέα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών³⁹ και σε υστερογεωμετρικό κρατήρα από την Κόρινθο⁴⁰. Το κόσμημα συνεχίζεται και στην αρχαϊκή περίοδο, όπως σε πυξίδα από τα Σπάτα⁴¹ και σε αγγεία της Βοιωτίας⁴² ή σε κυκλαδικούς αμφορείς του 660-650 π.Χ.⁴³

Σε μικρό τμήμα από χείλος και σώμα κοτύλης του τελευταίου τετάρτου του 8ου αιώνα π.Χ. (σελ. 37, σχ. 6), κάτω από τις δύο ταινίες του χείλους αποδίδεται σειρά πτηνών, ακριβώς όμοιων με τα πτηνά σε κοτύλες από την Ερέτρια⁴⁴, που ο Boardman πιστεύει ότι είναι μιμήσεις πρωτοκορινθιακών. Αντίστοιχα παραδείγματα γνωρίζουμε από τον Κεραμεικό⁴⁵ και τη Νάξο της Σικελίας⁴⁶.

Εκτός από τα χείλη, τις βάσεις και τα τμήματα του σώματος διατηρήθηκε ικανός αριθμός λαβών από γεωμετρικούς σκύφους (σελ. 39, σχ. 1-4), οι οποίες είναι είτε μελαμβαφείς είτε κοσμούνται με μία ταινία κατά μήκος της ράχης, ενίοτε κυματοειδή - σε λαβές από κοτύλες της πρώιμης κορινθιακής περιόδου⁴⁷ - είτε με σειρά μικρών γραμμών⁴⁸ ή στιγμών (σελ. 39, σχ. 7).

Άλλοι τύποι που αντιπροσωπεύονται με πολλά όστρακα είναι οι κρατήρες, οι δίνοι και οι κάνθαροι του τέλους της γεωμετρικής και των αρχών της αρχαϊκής περιόδου. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το θραύσμα, πιθανώς κρατήρα, με παράσταση ζώου (σελ. 40, σχ. 5), ίσως αλόγου, του οποίου διατηρείται τμήμα του τραχήλου με τη χαίτη και τμήμα της κεφαλής του με εξηρημένο οφθαλμό. Πάνω από το ζώο δύο διπλά τρίγωνα κρέμονται από διπλή ταινία στη βάση του χείλους, το οποίο δεν διατηρείται. Το βερνίκι και οι πινελιές στην εξωτερική επιφάνεια παραπέμπουν σε πρωτοαττικά αγγεία. Το εσωτερικό είναι άβαφο. Το πιο κοντινό παράδειγμα του αγγείου αυτού είναι κρατήρας με προχολή από την Αρχαία Αγορά των Αθηνών, με τον οποίο έχει πολλές ομοιότητες. Είναι πιθανόν να ανήκει σε κρατήρα με προχολή και το θραύσμα του Νέου Πύργου Ωρεών εφόσον βρέθηκε προχολή κρατήρα σε άλλο σημείο, ίσως όμως το όστρακο ανήκει σε κάνθαρο. Τον κρατήρα της Αγοράς χρονολογεί η Brann⁴⁹ περί το 725 π.Χ. και

38. Boardman 1952, πίν. 4, Ανδρειωμένου 1982, πίν. 53.

39. Canciani 1965, 39, εικ. 2, αρ. 15 για την πυξίδα της Βόννης και 67, εικ. 19 για τον αμφορέα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

40. *Corinth* VII, 1, 1943, πίν. 12, αρ. 74. Βλ. επίσης υπογεωμετρικό από το Άργος (Foley 1988, πίν. 10c). Για το θέμα, βλ. Johansen 1923, εικ. 23-24, πίν. IX.

41. ΑΔ 6, 1920-21, εικ. 7.

42. Ανδρειωμένου 1980, πίν. 3,2.

43. Simon - Hirmer 1976, εικ. 20.

44. Boardman 1952, 3, εικ. 1, αρ. 5, 7.

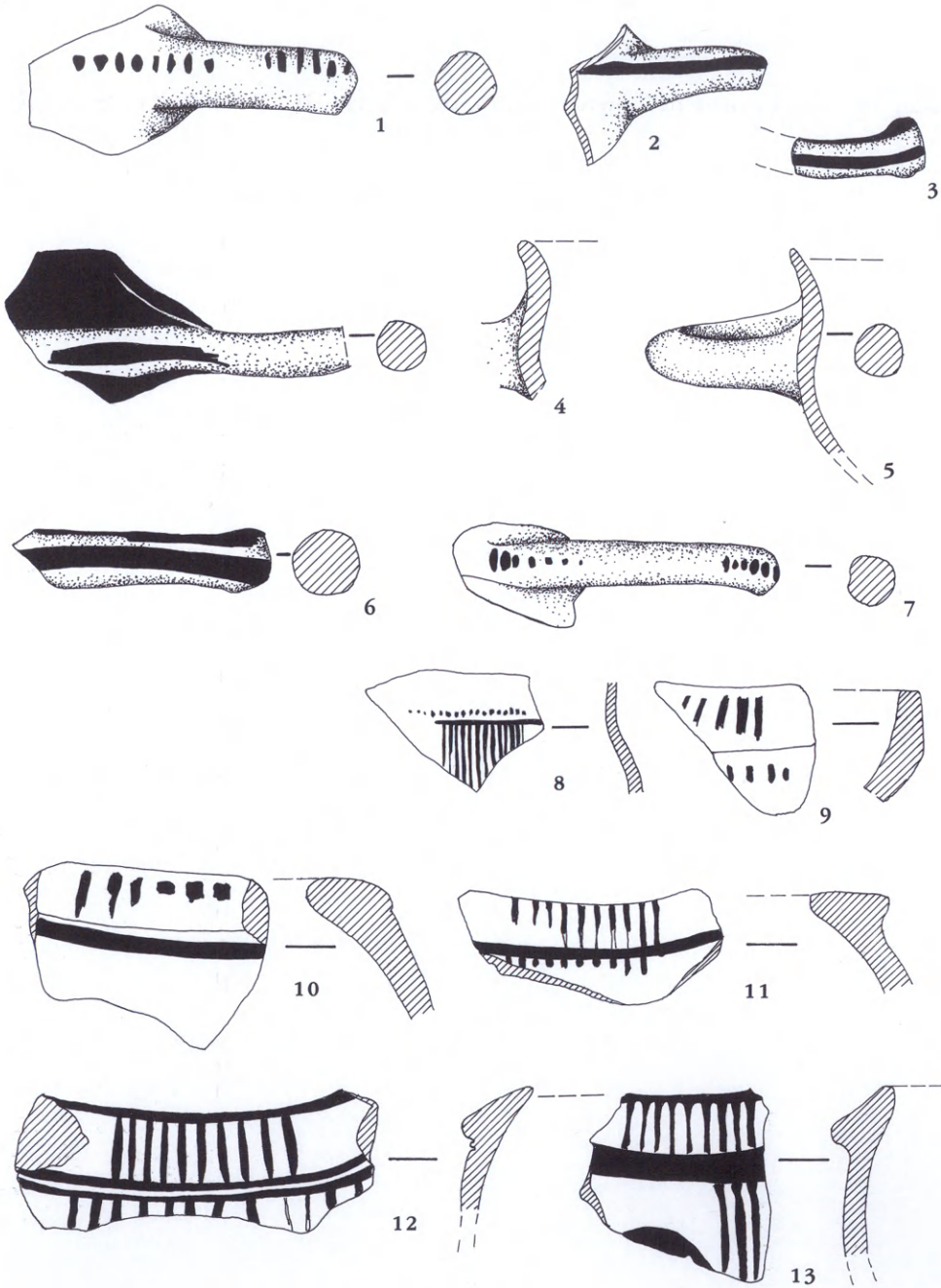
45. *Kerameikos* V, I, πίν. 80.

46. M. Leventini, "Nuovi rivenimenti di ceramica euboica a Naxos di Sicilia", στο *Euvoica* 1998, 385, εικ. 11.

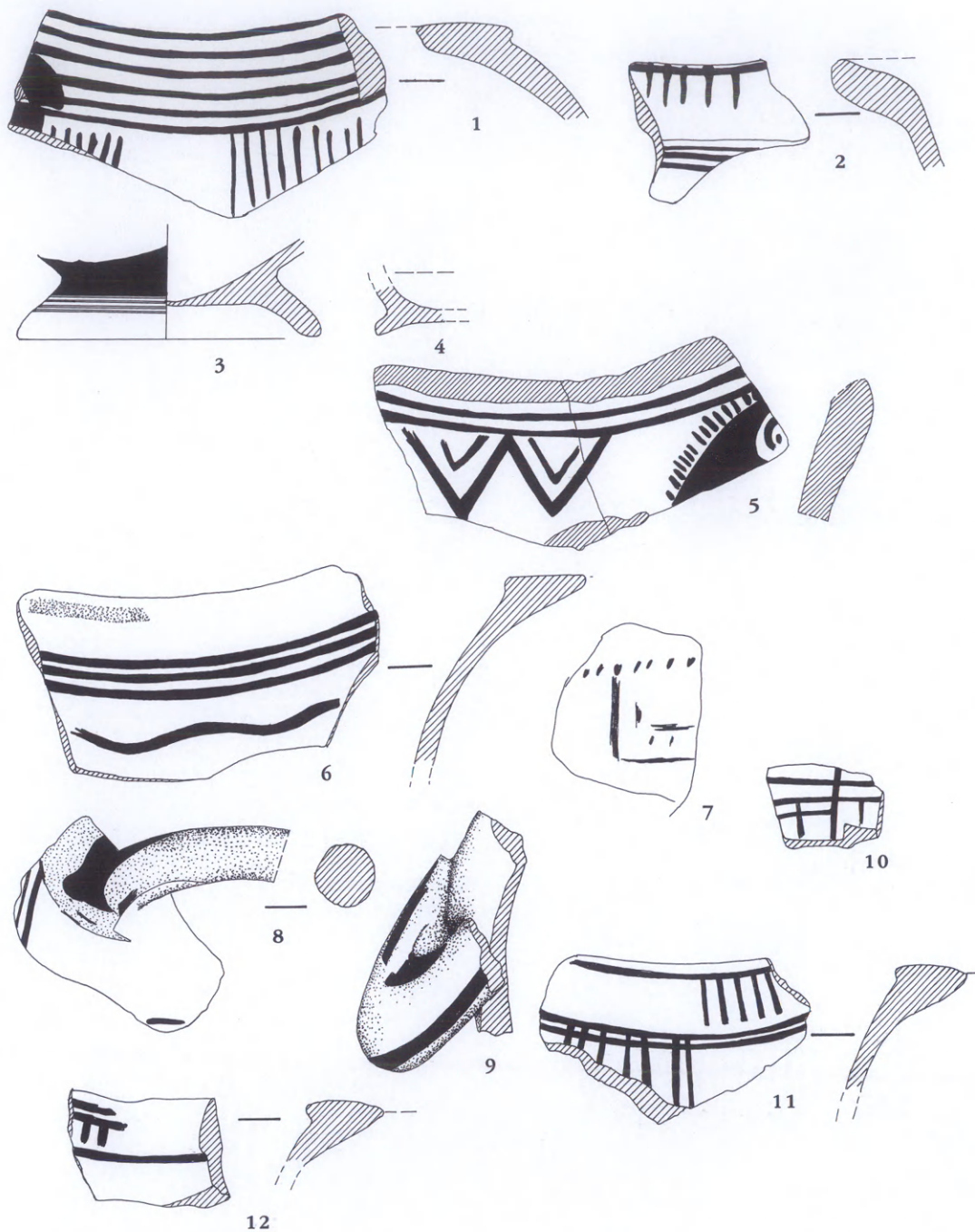
47. *Corinth* VII, 1, 1943, πίν. 22, αρ. 157, πίν. 28, αρ. 191, πίν. 29, αρ. 212-213.

48. Πρβ. Andriomenou 1984, 42, εικ. 8, 9, *Corinth* VII, 1, 1943, 39, αρ. 122, πίν. 17.

49. Brann 1962, 73, αρ. 370, πίν. 22.

Λαβές υστερογεωμετρικών-αρχαϊκών σκύφων και τμήματα κρατήρων και δίνων ύστερης γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής περιόδου.

Τμήματα υστερογεωμετρικών κρατήρων και δίνων.

τον αποδίδει στο εργαστήριο των Αθηνών. Ίσως από το ίδιο εργαστήριο προέρχεται το θραύσμα κανθάρου στη Βόννη, με παράσταση κάπρου κάτω από τρίγωνα επίσης, το οποίο ο Canciani⁵⁰ θεωρεί ότι είναι αττικού εργαστηρίου, όπως και άλλο αγγείο που βρίσκεται στο Λονδίνο⁵¹. Είναι βέβαιο όμως ότι το ζώο δεν έχει σχέση με τον «γραμμικό» ρυθμό που απαντά στις Κυκλάδες και στα «ευβοϊκά» αγγεία, που συγγενεύουν με τα αττικά και τα σαμιακά⁵². Πολλοί πιστεύουν⁵³ ότι ο τύπος του αγγείου, ο κάνθαρος όπου εικονίζονται τα πιο πάνω δεν περιορίζεται στη διονυσιακή λατρεία αλλά ότι είναι επίσης «Hergoengefäss». Είναι σίγουρο λοιπόν πως ένας τουλάχιστον τύπος σημαντικού αττικού αγγείου του τέλους του 8ου αιώνα π.Χ. βρισκόταν στο σημείο αυτό. Τα αγγεία αυτά, όταν ανακαλύπτονται σε ταφικά σύνολα, υποδηλώνουν την αριστοκρατική καταγωγή του νεκρού και ιδιαίτερα των ιππέων, οι οποίοι ανήκαν σε υψηλή τάξη. Με την παράσταση του αλόγου αποδίδεται στη σκηνή ηρωική διάσταση⁵⁴. Τη σημασία του αλόγου καθώς και των τριγώνων που το συνοδεύουν, όπως στο θραύσμα του Νέου Πύργου Ωρεών, έχει εξετάσει ο Courbin⁵⁵. Τα παραπληρωματικά αυτά κομμάτια ίσως έχουν κάποια ειδική ερμηνεία, όπως παρατηρήσαμε αλλού⁵⁶.

Πλήθος είναι τα θραύσματα από κρατήρες και δίνους με απλούστερη διακόσμηση. Σε κρατήρες (σελ. 39, 40) που έχουν πλατύ έξω νεύον μελαμβαφές χείλος, ενώ στο σώμα κοσμούνται συχνά με ομάδες από κάθετες γραμμές, ανήκουν τα περισσότερα δείγματα (σελ. 39, σχ. 10-13, σελ. 40, σχ. 1, 2, 11, 12, σελ. 42). Η τομή τους έχει σχέση με αυτήν των κρατήρων της μέσης γεωμετρικής II περιόδου από την Ερέτρια⁵⁷, από το υστερογεωμετρικό Λευκαντί⁵⁸, από τη Σάμο, που χρονολογούνται στον 8ο αιώνα π.Χ.⁵⁹, καθώς και από την Αττική, ιδιαίτερα με την ομάδα Ship Krater⁶⁰ που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ. Αλλά και η διακόσμηση –όπου υπάρχει– με τη συστάδα των καθέτων γραμμών στον ώμο (σελ. 39, 40), μία φορά με στιγμές στο ανώτερο τμήμα, στη βάση του χείλους (σελ. 39, σχ. 8) όπως στην Κόρινθο⁶¹, βρίσκει υστερογεωμετρικά παράλληλα στην Αμαθούντα της Κύπρου⁶², στην Ξηρόπολη (Λευκαντί)⁶³ και στην Ερέτρια⁶⁴. Χωρίς στιγμές απαντά στην Αρχαία Αγορά⁶⁵ σε κρατήρα του γ' τετάρτου του

50. Canciani 1965, 43, 46, εικ. 3 και 4, αρ. 15.

51. Hampe 1936, 28, V 46, πίν. 25.

52. Ζαφειρόπουλος, *Θήρα*, 161, σημ. 51.

53. Βλ. στο Canciani 1965, 44, σημ. 100.

54. Gisler 1993-94, 50-51.

55. Courbin 1953, 403-411 και πίν. 44-45.

56. Skyros 2002, 142 και σημ. 133.

57. Andriomenou 1985, 34, εικ. 6, αρ. 1-3 και 9-13.

58. Lefkandi I, 1979-1980, πίν. 63, αρ. 248.

59. Walter 1968, 25, εικ. 8: μέσης γεωμετρικής περιόδου και εικ. 17α: ύστερης γεωμετρικής.

60. Brann 1962, 73, αρ. 379, πίν. 32.

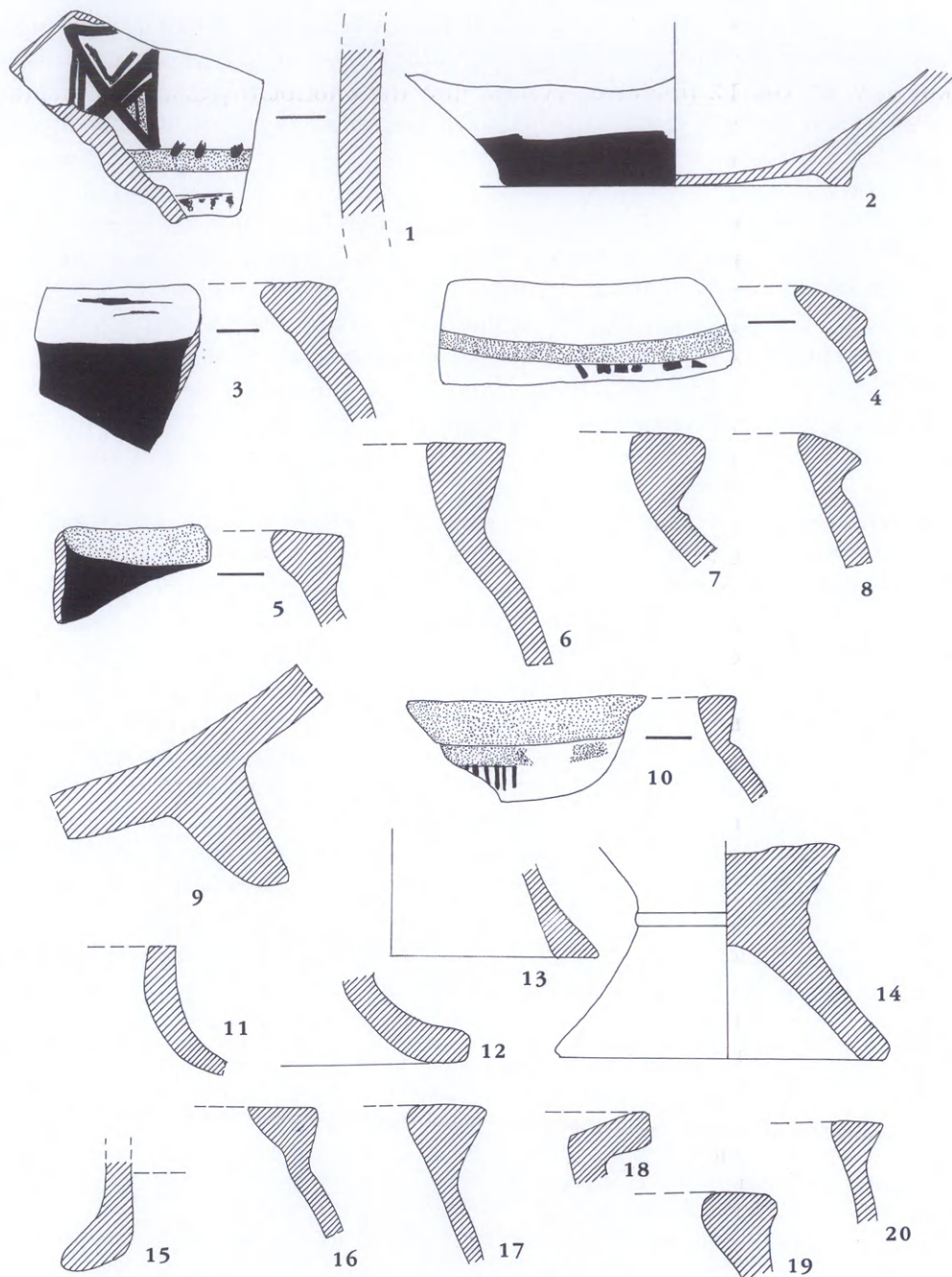
61. *Corinth* VII, 1, 1943, 26, πίν. 12, αρ. 73.

62. Coldstream 1983, 205, εικ. 6-7.

63. *Lefkandi* I, 1979-1980, αρ. 26, πίν. 38.

64. Andriomenou 1984, 40, εικ. 8.

65. Brann 1962, αρ. 371, πίν. 32.

Τμήματα, χείλη και βάσεις γεωμετρικών-πρώιμων αρχαϊκών κρατήρων και δίνων.

8ου αιώνα π.Χ. Σε γεωμετρικό κρατήρα ανήκει όστρακο⁶⁶ διακοσμημένο με μαιάνδρο (σελ. 40, σχ. 7) καθώς και όστρακο που φέρει δικτυωτό κόσμημα (σελ. 40, σχ. 10)⁶⁷. Κρατήρα ασφαλώς κοσμεί και το θέμα του διπλού πέλεκυ (σελ. 42, σχ. 1), που είναι γνωστό από την υποπρωτογεωμετρική περίοδο⁶⁸ και συνεχίζεται, στη μέση γεωμετρική ΙΙ περίοδο στην Αττική⁶⁹, την ύστερη γεωμετρική στα ανατολικά νησιά⁷⁰ αλλά και την πρώιμη αρχαϊκή⁷¹ μέχρι το τέλος της ίδιας περιόδου στη Σκύρο⁷². Αρκετές υψηλές βάσεις και λαβές ανήκουν προφανώς σε κρατήρες. Πρέπει να σημειωθεί, τέλος, η ύπαρξη πολυπληθών άβαφων χειλέων κρατήρων της αρχαϊκής περιόδου. Οι κρατήρες συνδέονται με τη λατρεία του Ηρακλή και του Διονύσου, όπως γνωρίζουμε από τη μελανόμορφη και ερυθρόμορφη αγγειογραφία.

Άλλος χαρακτηριστικός τύπος αγγείου της τελευταίας γεωμετρικής αλλά κυρίως της αρχαϊκής περιόδου που βρέθηκε αποσπασματικά στην ανασκαφή είναι ο δίνος (σελ. 39, 40: διακόσμηση, σελ. 42: τομές). Βρέθηκαν κυρίως χείλη με τμήμα του ώμου αγγείων του τύπου αυτού, μεσαίου ή μεγαλύτερου μεγέθους, στην περιοχή του τοίχου Α και μεταξύ αυτού και του τοίχου Ζ, δηλαδή γύρω από την κυκλοτερή-πεταλόσχημη κατασκευή. Χαρακτηριστικό είναι το παχύ, ελαφρά έσω νεύον οριζόντιο χείλος που είτε είναι μελαμβαφές με άβαφο σώμα είτε κοσμεείται με σειρά παραλλήλων γραμμιδίων με αντίστοιχο κόσμημα γραμμών στον ώμο. Σε μία μόνον περίπτωση ο ώμος, κάτω ακριβώς από το χείλος, κοσμεείται με τρεις γραμμές και πιο κάτω με κυματοειδή γραμμή (σελ. 40, σχ. 6), κόσμημα σύνηθες στην πρωτογεωμετρική περίοδο αλλά που απαντά και σε σκύφους του τέλους του 8ου ή αρχών του 7ου αιώνα π.Χ. στον Κεραμεικό⁷³. Το σχήμα είναι συνηθέστερο στη Χίο σε δίνους της κατηγορίας "Wild Goat style"⁷⁴. Οι δίνοι της ομάδας αυτής χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Το σχήμα και ο τύπος του χείλους απαντά και στη σύγχρονή τους κατηγορία "Sphinx and Lion style"⁷⁵. Η σχέση του τύπου αυτού των ευβοϊκών αγγείων με τη Χίο, καθώς και οι σκύφοι με τη διπλή σειρά οριζοντίων ακατάστατων γωνιών, που αποδίδονται και σε αγγεία της Σάμου, επιβεβαιώνουν τη σχέση της βόρειας Εύβοιας κατά την ύστερη γεωμετρική και την αρχαϊκή περίοδο με τα βόρεια και ανατολικά νησιά του Αιγαίου.

Ένας πιο σπάνιος τύπος αγγείου είναι το κύπελλο με κάθετα τοιχώματα

66. Πρβ. Andriomenou 1985, Eretria, πίν. 5, αρ. 17, από την Ερέτρια, Kyme 1998, πίν. 43,1 από την Κύμη.

67. Πρβ. Foley 1988, πίν. 5c, από την Τίρυνθα.

68. Coldstream, G.G. 1977, 29, εικ. 9c.

69. Coldstream, GGP 1968, πίν. 5g.

70. Coldstream, ό.π., πίν. 61a.

71. Johansen 1923, εικ. 14 και 19, Καλογεροπούλου, Σκύρος, 143, εικ. 6.

72. Skyros 2002, 135, εικ. 11.

73. *Kerameikos* V, I, πίν. 82, αρ. 3953 και 1106, καθώς και πίν. 107, σε σκύφο.

74. Lemos, *Chios* 1991, 20, εικ. 7, αρ. 8.

75. Lemos, ό.π., 135, 137, εικ. 75, αρ. 1401.

(σελ. 45, σχ. 2) που απαντά από την ύστερη γεωμετρική περίοδο⁷⁶, ενώ στην Αττική συναντάται, αν και σπανιότερα, και στο τέλος του βου αιώνα π.Χ.⁷⁷

Στη σειρά των μεγαλύτερων αγγείων που βρέθηκαν στον χώρο πρέπει να προσμετρηθούν οι αμφορείς, τα προχοειδή και τμήματα πίθων. Λίγα χαρακτηριστικά μέρη, εκτός από περισσότερα τμήματα σώματος αμφορέων και προχοειδών διατηρήθηκαν: λαβές χονδροειδών κυρίως αγγείων, ταινιοειδείς, λίγες πεπιεσμένες κυλινδρικές σε τομή, που διατηρούν ελάχιστα τη διακόσμηση από παράλληλες ταινίες (σελ. 45, σχ. 8), καθώς και μία στρεπτή (σελ. 45, σχ. 13). Ακόμη, βρέθηκαν βάσεις άβαφων ή μελαμβαφών προχοειδών, μία φορά με εξηρημένες ταινίες στο κατώτερο τμήμα του σώματος, ίσως του 9ου αιώνα π.Χ. ή της μέσης γεωμετρικής περιόδου⁷⁸, και λίγα χείλη άβαφων ή μελαμβαφών προχοειδών. Τμήμα προχοειδούς διατηρεί υπόλευκο επίχρισμα, γνωστό στην Εύβοια από την Ερέτρια και το Λευκαντί. Από πίθους (σελ. 46, σχ. 1) ένας διατηρεί την ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση, άλλος την εγχάρακτη διακόσμηση «ψαροκόκαλου» (σελ. 46, σχ. 2).

Πλούσια αντιπροσωπεύεται η αρχαϊκή περίοδος:

Εκτός από τα όστρακα κρατήρων που προαναφέρθηκαν μαζί με αυτά από κρατήρες της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, στην ανασκαφή ήλθε στο φως πλήθος από όστρακα που ανήκουν σε πρωτοκορινθιακές και κορινθιακές κοτύλες και σκύφους αττικού τύπου, σε κύλικες και σκύφους ιωνικού τύπου, σε πινάκια, κανθάρους κ.λπ.

Μία ενδιαφέρουσα κατηγορία που αντιπροσωπεύεται με λίγα όστρακα είναι οι μελαμβαφείς σκύφοι με πορτοκαλόχρωμη ή ιώδη ταινία (σελ. 46, σχ. 3, 4) που απαντούν στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών από το γ' τέταρτο του 7ου⁷⁹ μέχρι τα μέσα του βου αιώνα π.Χ., ενώ ο ίδιος διάκοσμος συναντάται και σε κορινθιακούς σκύφους⁸⁰. Τα όστρακα από ανοικτά αγγεία κοσμούνται με ταινίες, κυματοειδή γραμμή ή μαύρη φυλλοειδή διακόσμηση (σελ. 46, σχ. 6) που απαντά σε αγγεία της πρώιμης κορινθιακής περιόδου⁸¹ και συνδυάζεται ενίοτε με πορτοκαλόχρωμη ταινία. Φυλλόσχημη διακόσμηση με μαύρο χρώμα απαντά σε κατώτερο τμήμα σώματος σκύφου (σελ. 35, σχ. 15). Ένα ανοικτό αγγείο φέρει διακόσμηση στικτή, όπως και η λαβή του (σελ. 46, σχ. 5, 8).

Άλλοι τύποι αγγείων που αντιπροσωπεύονται εδώ είναι τα πινάκια (σελ. 46, σχ. 14, 18) με χείλη έξω νεύοντα και τα πινάκια με λαβές σε σχήμα Ω. Λαβές σε σχήμα Ω φέρουν όμως και τα εξάλειπτρα (σελ. 46, σχ. 11, 12).

76. Brann 1962, πίν. 10, αρ. 194: τέλος 8ου-αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

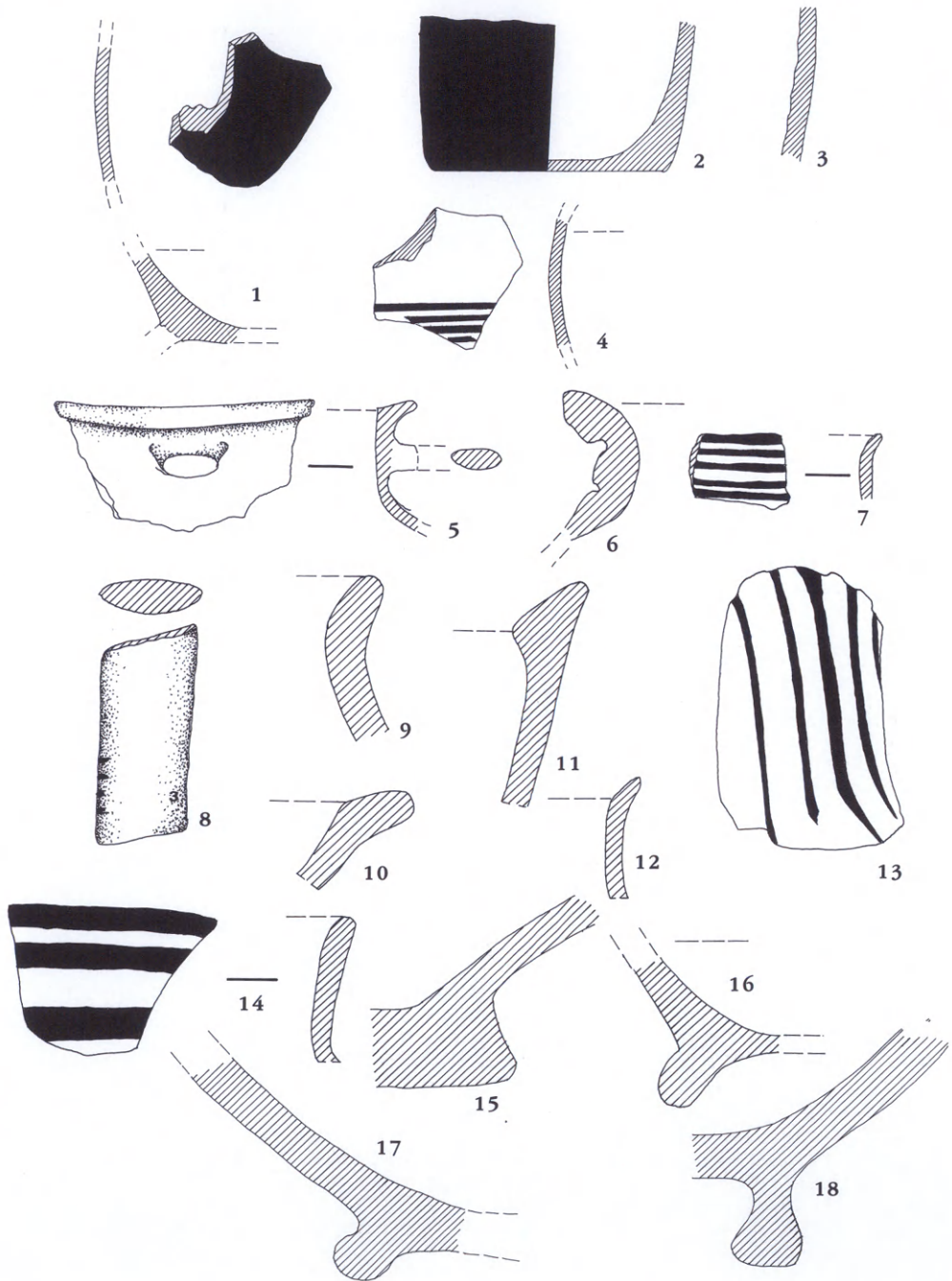
77. *Agora* XII, 1970, 71, αρ. 197, πίν. 11.

78. *Corinth* VII, 1, 1943, 23, πίν. 3.

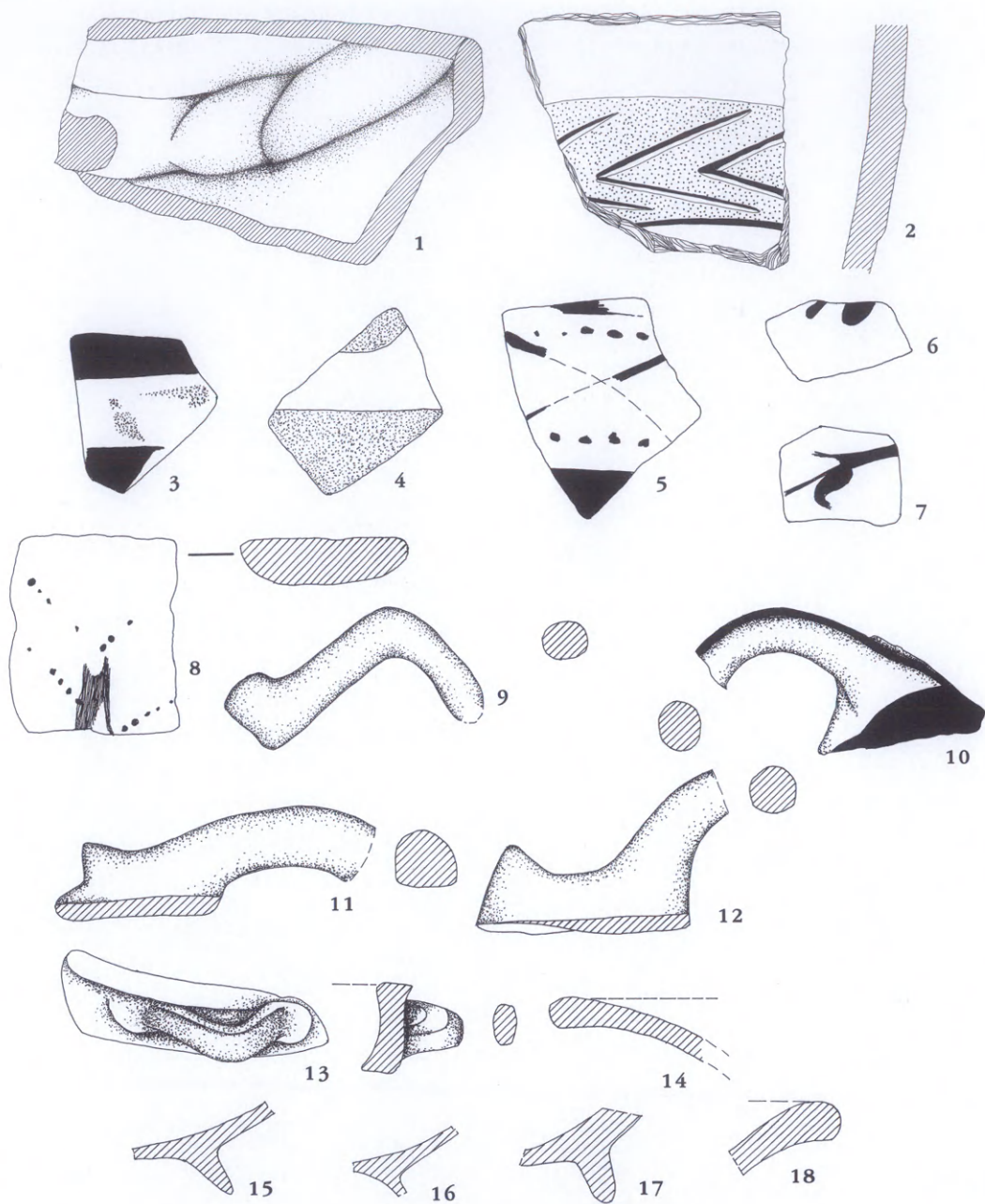
79. Brann 1962, 47, αρ. 133, πίν. 8.

80. *Agora* XII, 1970, 258, αρ. 330, πίν. 15.

81. *Corinth* VII, 1, 1943, 66, αρ. 258.

Τμήματα αρχαϊκών σκύφων, χείλη, βάσεις, λαβές υστερογεωμετρικών-αρχαϊκών προχοϊδών και αμφορέων.

Τμήματα πύθων με πλαστική και εγχάρακτη διακόσμηση, πολύχρωμα και διακοσμημένα αρχαϊκά όστρακα, χείλη, λαβές και βάσεις σκύφων, πινακίων και εξαλείπτρων.

Οι λαβές αυτές (σελ. 46, σχ. 9) απαντούν κυρίως σε υστερογεωμετρικά πινάκια των Κυκλάδων, όπως τα κομψά πινάκια από τη Δήλο, τη Θήρα και την Αττική⁸², σε πινάκια του 7ου αιώνα π.Χ.⁸³, αλλά κυρίως σε εξάλειπτρα των μέσων του βου αιώνα π.Χ. (550-520 π.Χ.), δηλαδή της ύστερης κορινθιακής περιόδου Π⁸⁴ που η χρήση τους φθάνει μέχρι και το 470 π.Χ.⁸⁵ ή σε κύλικες, περί το 500 π.Χ.⁸⁶. Τα λιγότερο εκλεπτυσμένα, με πιο χονδροειδή λαβή (σελ. 46, σχ. 13) κορινθιακά αγγεία του τύπου αυτού απαντούν και στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών⁸⁷. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκουν και οι λαβές από λεκάνες της Βοιωτίας⁸⁸.

Είναι πολύ σημαντικό ότι σε όλο σχεδόν τον χώρο βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφή, τα περισσότερα με εξαιρετικά λαμπερό μαύρο χρώμα που ανήκουν σε κύλικες, κανθάρους, σκύφους αττικού και κορινθιακού (σελ. 48, σχ. 20) τύπου. Ακόμη βρέθηκε τμήμα κυπέλλου με κάθετα τοιχώματα (σελ. 45, σχ. 2), τύπος όχι πολύ συνήθης που είναι γνωστός από το 580-τέλος του βου αιώνα π.Χ.⁸⁹, πώμα πυξίδας, ένα δισκοειδές άβαφο (σελ. 51, σχ. 1), βάση ψυκτήρα⁹⁰ κ.λπ. Τέλος πρέπει να σημειωθεί η ύπαρξη άβαφων οστράκων, μεταξύ των οποίων λίγα έχουν εξαιρετικά λεπτά τοιχώματα, είναι δηλαδή «ωοκέλυφα»⁹¹.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των μελαμβαφών οστράκων ανήκει σε κύλικες. Σώζονται κυρίως χείλη με τμήμα του σώματος καθώς και τμήματα λαβών. Τα τμήματα των σωζομένων κυλίκων (σελ. 48, σχ. 1, 3, 8) ανήκουν κατά το μεγαλύτερο μέρος σε κύλικες τύπου Droop⁹², του τέλους βου-480 π.Χ., και σε κύλικες τύπου Κρακοβίας (σελ. 48, σχ. 4) ή «σκυφοκύλικες», κατά τον Κοντολέοντα, του τέλους του βου αιώνα π.Χ.⁹³ Ένα μοναδικό χείλος άβαφης κύλικας με γωνιώδες σώμα (σελ. 48, σχ. 5) και ταινίες στο χείλος, που διατηρεί και τη γωνία του σώματος, χρονολογείται μεταξύ 570 και 560 π.Χ.⁹⁴ Επειδή δεν βρέθηκαν βάσεις υψιπόδων κυλίκων είναι πιθανόν ορισμένα από τα χείλη αυτά να ανήκουν σε τύπους κυλίκων χωρίς υψηλό πόδι που γνωρίζουμε από την Αρχαία Αγορά⁹⁵. Ένα ή δύο παραδείγματα μελαμβαφών οστράκων με εξηρημένη ταινία, πρέπει να ανήκουν σε κύλικες ιωνικού τύ-

82. Coldstream, *GGP* 1968, πίν. 38j, 40c, 10.

83. Young 1938, 414, εικ. 2.

84. Benson 1964, 168, πίν. 53, εικ. 4.

85. Ανάλογες λαβές σε εξάλειπτρα, βλ. σε *CVA Tübingen*, 1, 35, πίν. 36,4 όπου αναφέρονται και άλλα παραδείγματα με σχετική βιβλιογραφία.

86. Ure 1929, 162-63, εικ. 1-2.

87. *Hesperia* 7 (1938) 135-38, *Agora* XII, 1970, 180 κε.

88. Ure, *ό.π.*, 166, εικ. 3.

89. Βλ. σμρ. 76, 77.

90. Πρβ. *Agora* XII, 1970, 238, αρ. 35-36 του 520-500 π.Χ.

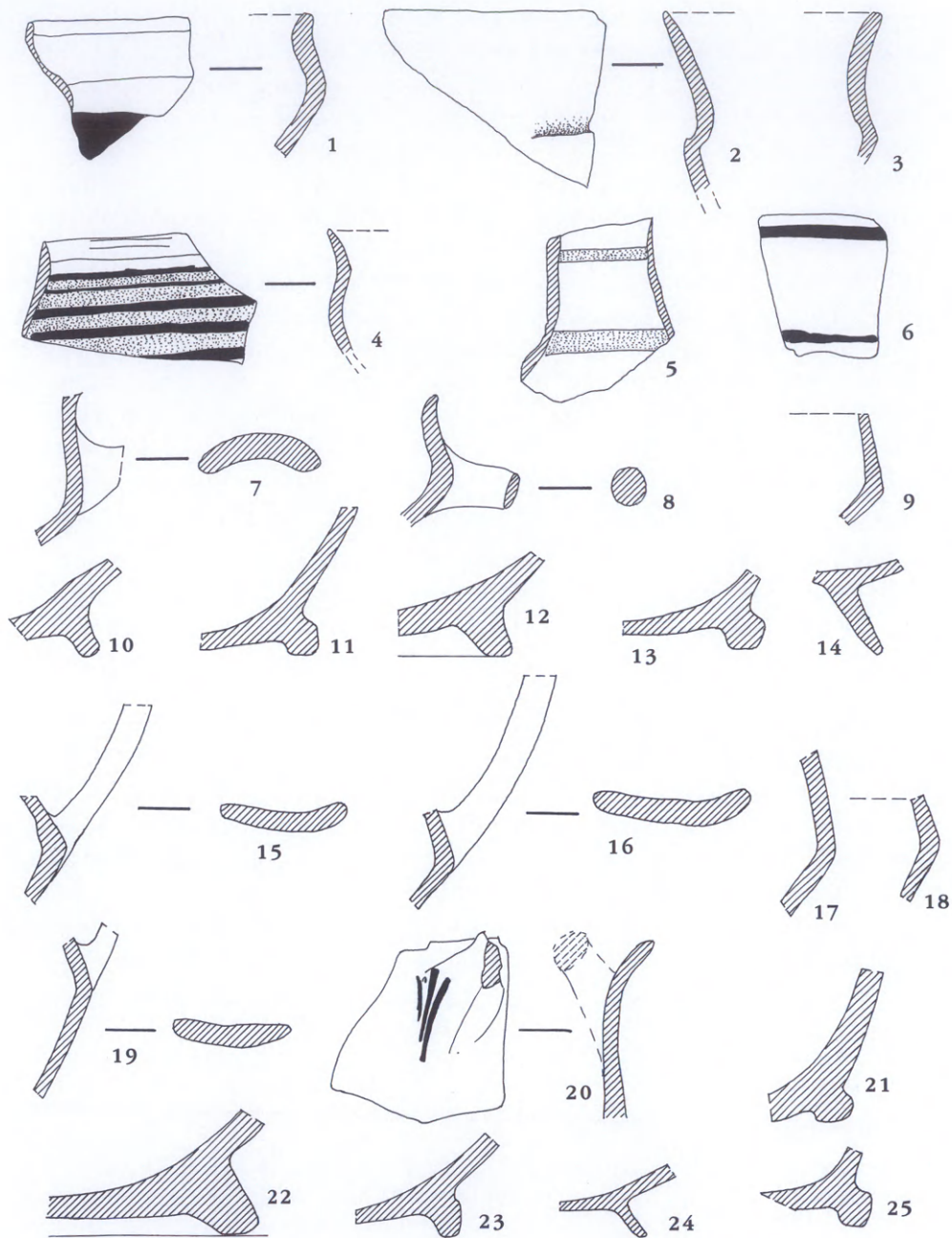
91. Για τα ωοκέλυφα, βλ. Τιβέρτος στο *Euvoica* 1998, 247 και *ΑΕΜ* 4 (1990), 322, 330, εικ. 10 που προέχονται μάλλον από κύλικες.

92. Ure 1932, 45 κε. Gropengiesser 1970, 70, 71, εικ. 39-41, πίν. 180.

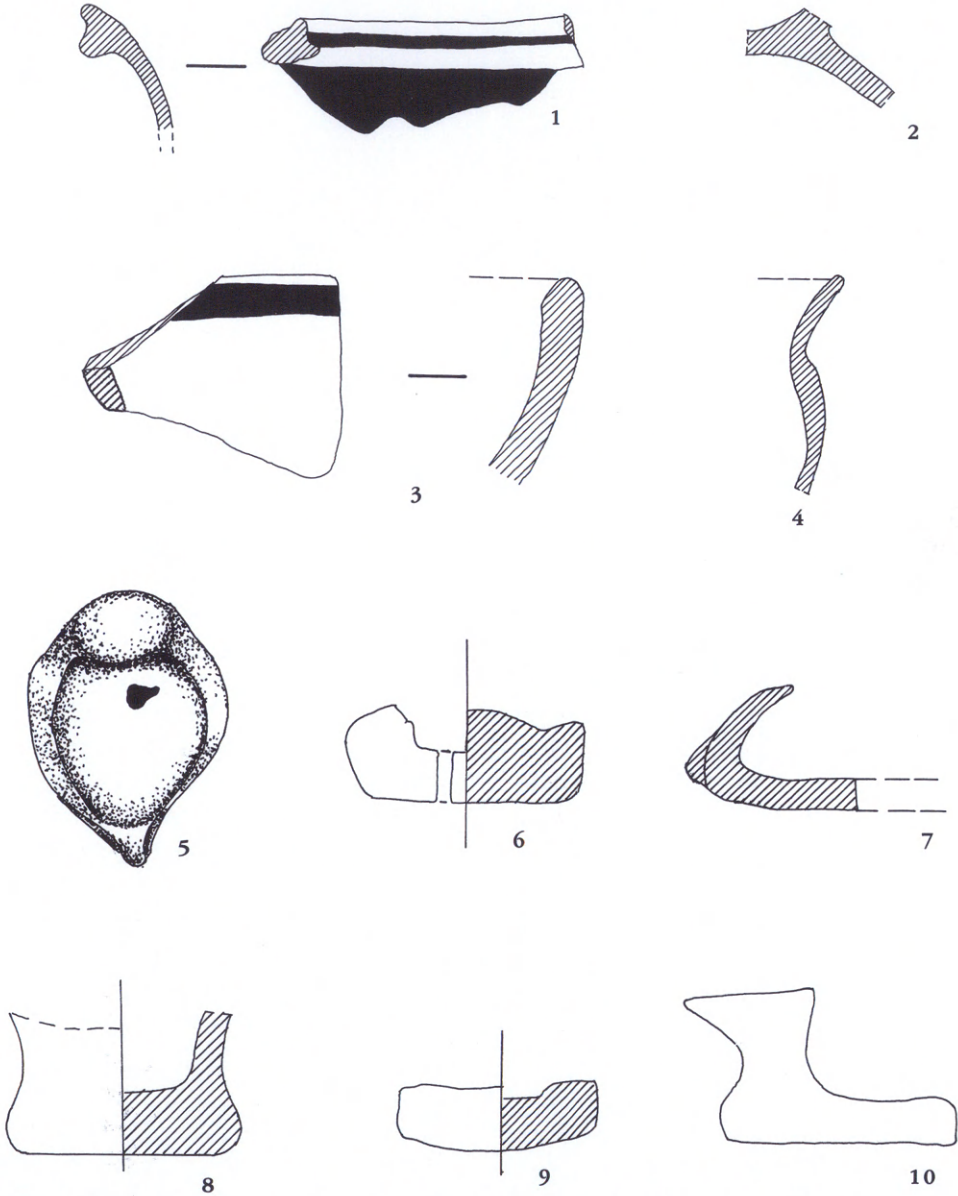
93. Κοντολέον, *ΠΑΕ* 1977, πίν. 211α.

94. Πρβ. Feytmans-Kallipolitis 1986, σελ. 14, αρ. 3, πίν. 1.

95. *Agora* XII, 1970, 98-99, πίν. 21 και Gropengiesser 1970, 71, αρ. 42: αρχές 5ου αιώνα π.Χ.

Χείλη, σώματα κυλίκων και κρατηρίσκων, βάσεις αττικών σκύφων, τμήματα κανθάρων του και αρχών 5ου αι. π.Χ.

Χείλη κανθάρων (1, 4) και βάση κρατηρίσκου (2), βου αι. π.Χ., μικκύλα αγγεία και λύχνος τέλους βου-αρχών 5ου αι. π.Χ.

που, του τέλους του 7ου-αρχών του βου αιώνα π.Χ.⁹⁶ και σε δύο τύπου Ρήνειας (σελ. 48, σχ. 18).

Αρκετά καλά αντιπροσωπεύονται οι κάνθαροι, με γωνιώδες επίσης σώμα και κάθετη ταινιοειδή λαβή (σελ. 48, σχ. 15, 16, 19). Στο σώμα ομοιάζουν με κύλικες τύπου Droop⁹⁷. Ωστόσο οι ταινιοειδείς λαβές είναι χαρακτηριστικές των κανθάρων της ίδιας περιόδου. Πιθανώς από κάνθαρο προέρχεται και χείλος που σχηματίζει έντονο κυμάτιο⁹⁸ (σελ. 49, σχ. 1).

Πολλά είναι τα θραύσματα από σκύφους, ιδιαίτερα δακτυλιόσχημες βάσεις (σελ. 48, σχ. 22, 23, 25) αττικού τύπου σκύφων⁹⁹ του 480-460 π.Χ. Οι χαμηλές κωνικές βάσεις (σελ. 46, σχ. 15, 16, σελ. 48, σχ. 24) απαντούν σε σκύφους¹⁰⁰ αλλά και σε φιάλες¹⁰¹ και σε προχοειδή. Οι κωνικές βάσεις με πιο στρογγυλευμένο άκρο απαντούν σε λεκάνες του 600-570 π.Χ.¹⁰² στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών.

Μία μελαμβαφής λαβή από πώμα αρχαιότερης πυξίδας (σελ. 37, σχ. 13) είναι το μοναδικό δείγμα αυτού του σκεύους.

Μοναδικό είναι επίσης και το θραύσμα από λύχνο (σελ. 49, σχ. 7) που χρονολογείται περί το 480 π.Χ., σύμφωνα με τη χρονολόγηση του Howland¹⁰³ για τους λύχνους της Αρχαίας Αγοράς.

Διάφορα μικκύλα αγγεία (σελ. 49, σχ. 5, 9) βρέθηκαν στον χώρο γύρω από την κυκλοτερή-πεταλόσχημη κατασκευή. Ένα μικρό αγγείο του τύπου του αλατοδοχείου με οπή στον πυθμένα (σελ. 49, σχ. 6) σχετίζεται ως προς την τομή με λοπάδιο από την Αρχαία Αγορά¹⁰⁴ του τέλους του βου αιώνα π.Χ., ενώ άλλο μοιάζει με μικροσκοπικό εξάλειπτρο (σελ. 49, σχ. 10).

Τα υφαντικά βάρη (σελ. 51) που βρέθηκαν στον χώρο είναι σε σχήμα πυραμίδας, σύνηθες στον 6ο αιώνα π.Χ.¹⁰⁵ Η χρήση τους όμως είναι γνωστή από τον 7ο αιώνα π.Χ. ή και νωρίτερα¹⁰⁶. Ένα μοναδικό υφαντικό βάρος δυσκοειδούς τύπου (σελ. 51, σχ. 2), που είναι αρχαιότατος και όχι συνήθης στην εποχή του Σιδήρου, έχει λίγα παράλληλα από την Πνύκα¹⁰⁷. Άγνωστη είναι η χρήση δυσκαρίου με οπή στο κέντρο (σελ. 51, σχ. 4)¹⁰⁸. Ένα ραβδόσχημο πήλινο αντικείμενο είναι επίσης άγνωστης χρήσης.

96. Coldstream, *Amathus* II 1995, 211, εικ. 6: 600-580 π.Χ., βλ. και *Πλόες* 2003, 309, αρ. 315.

97. Πρβ. Gropengiesser 1970, 69-70, εικ. 39, 40, 41, πίν. 180, του τέλους του βου-αρχών 5ου αιώνα π.Χ.

98. Πρβ. Brann 1962, 59, αρ. 244, εικ. 13.

99. *Agora* XII, 1970, αρ. 341-42, εικ. 4, πίν. 16.

100. *Αυτόθι*, αρ. 305, αρ. 256, εικ. 4, πίν. 14, του 575-500 π.Χ., αρ. 331, 378, εικ. 4, πίν. 15, του 550 π.Χ., και αρ. 311, εικ. 4, πίν. 14, του 530-500 π.Χ.

101. *Αυτόθι*, αρ. 240, αρ. 252, εικ. 8.

102. *Αυτόθι*, 365, πίν. 15.

103. Howland 1958, 44-45, 160 τύπος 21A, πίν. 6.

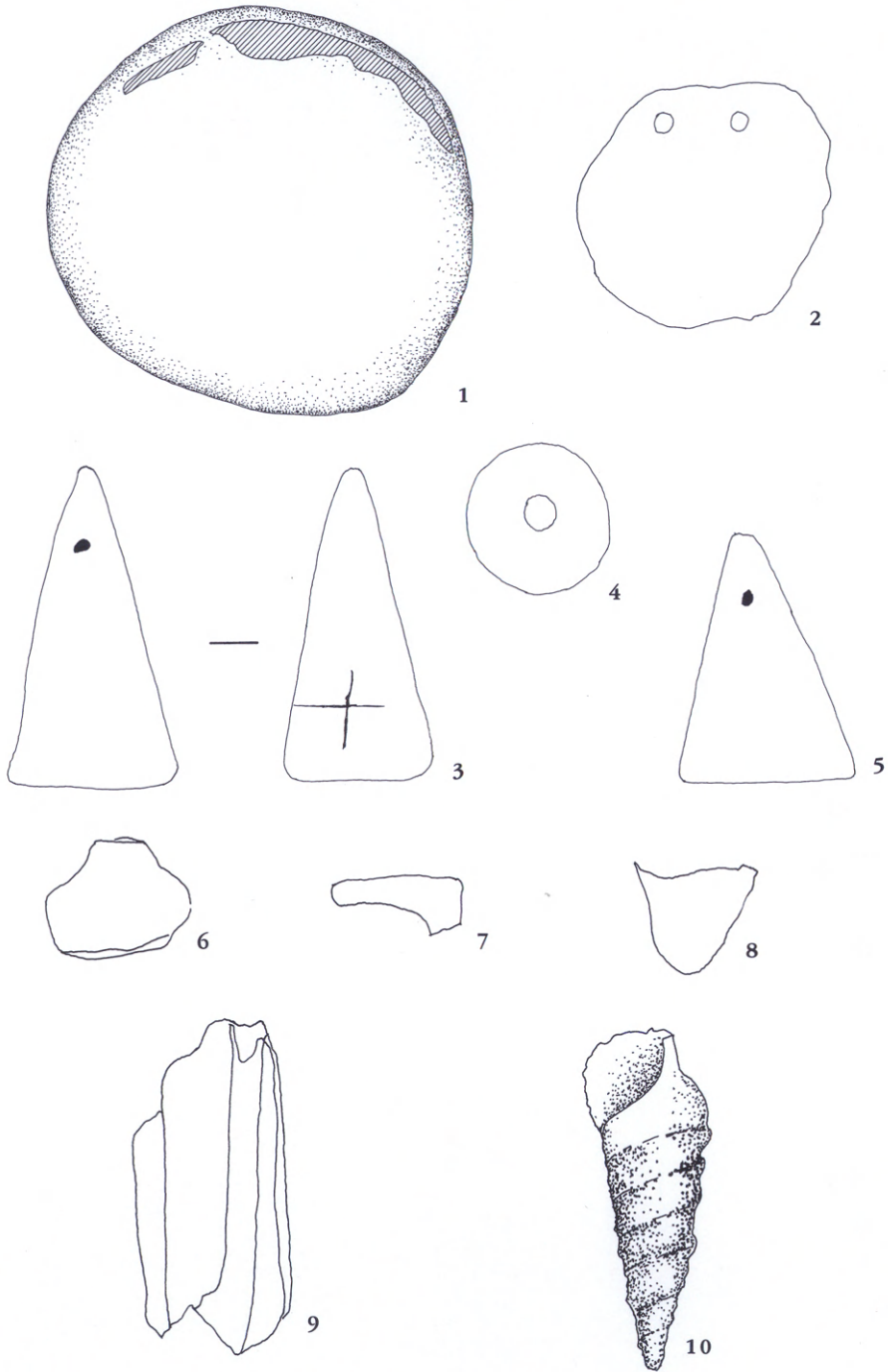
104. *Agora* XII, 1970, εικ. 9, πίν. 34.

105. Burr-Thompson, στο *Pnyx* I, 1943, 73, αρ. 28, εικ. 33.

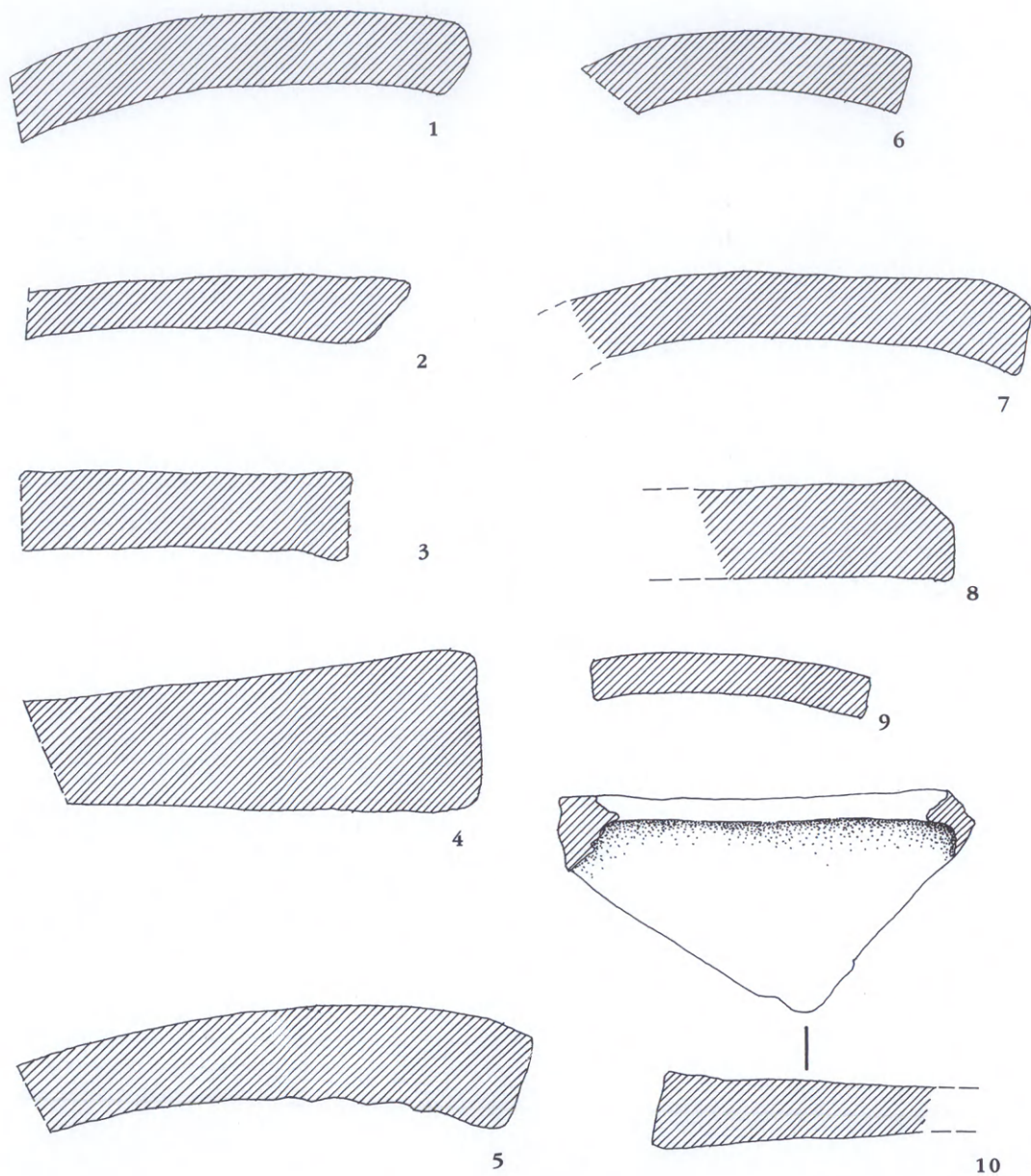
106. *Lefkandi* I, 1979-1980, 87, πίν. 64p-s και 70l-n.

107. Burr-Thompson, στο *Pnyx* I, 1943, 79, 93, αρ. 145, εικ. 41.

108. Πρβ. *Lefkandi* I, 1979-1980, 86-87, πίν. 65b.

Υφαντικά Βάρη (2,3,5), χάλκινα ελάσματα (6-8), δόντι μεγάλου ζώου (9) και όστρεο.

Δείγματα κορινθιακών (4, 8, 10) και λακωνικών κεράμων.

Λίγα χάλκινα ελάσματα που βρέθηκαν στον χώρο (σελ. 51, σχ. 6-8) δηλώνουν την ύπαρξη, τουλάχιστον στην εποχή της ακμής του χώρου, πολυτιμότερων αντικειμένων τα οποία προφανώς διηρπάγησαν.

Λίγα επίσης οστά βρέθηκαν στον χώρο, από τα οποία ένα φέρει ίχνη κοπέα και άλλα φέρουν ίχνη κάυσης. Μεταξύ άλλων οστών βρέθηκαν δόντι μεγάλου ζώου (σελ. 51, σχ. 9) και αστράγαλος. Λίγα θαλάσσια όστρεα (σελ. 51, σχ. 10) βρέθηκαν στην ανασκαφή, γεγονός περιέργο, εφόσον ο χώρος βρίσκεται τόσο κοντά στη θάλασσα.

Τέλος μία ενδιαφέρουσα ομάδα αποτελούν οι κέραμοι, στρωτήρες και καλυπτήρες (σελ. 52), που δείχνουν ότι ένα μέρος του χώρου ήταν στεγασμένο. Για το στοιχείο αυτό όμως θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο.

Από τα κινητά ευρήματα έγινε σαφές ότι η ζωή στο σημείο αυτό της παραλιακής ζώνης που άρχισε περί το 1000 π.Χ. δεν διήρκεσε πέραν του 480 π.Χ.

Από το είδος των ευρημάτων συμπεραίνουμε ότι, έστω και αν βρέθηκαν αποσπασματικά τα κινητά λείψανα από σημαντικά σκεύη στον χώρο, όπου ανασύρθηκε το σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα, υποδηλώνουν τον χαρακτήρα του χώρου, ο οποίος πρέπει να ήταν εξαιρετικής σημασίας.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα

Η εύρεση του μεγάλου συμπλέγματος του Ηρακλή με λέοντα στη θέση αυτή μας προβλημάτισε για τον χώρο τον οποίο κοσμούσε. Αρχικά θεωρήθηκε ότι είχε μεταφερθεί από αλλού, δεδομένου ότι δεν είχαν παλαιότερα εντοπιστεί στην περιοχή άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα, ενώ σε γειτονική περιοχή είχαν βρεθεί κυρίως επιτύμβιες στήλες κλασικών χρόνων και σε άλλα σημεία κάποιοι άλλου χαρακτήρα λίθοι, πιθανώς λείψανα λιμενικών εγκαταστάσεων. Από τις επιφανειακές έρευνες των Άγγλων στην περιοχή¹⁰⁹ δεν αναφέρεται ακόμη κεραμική της περιόδου που εξετάζουμε. Μόνον λίγα βυζαντινά και νεολιθικά όστρακα είχαν παρουσιαστεί σε γειτονικούς χώρους.

Στις ανασκαφές της δεκαετίας του 1990 (1992, 1996) εντοπίστηκαν εκτός από την κεραμική, που εξετάσαμε πιο πάνω, ερείπια σημαντικών κτισμάτων και είναι βέβαιο ότι μελλοντικά θα εντοπιστούν σε γειτονική περιοχή και άλλα κτίσματα διαφόρων περιόδων. Άλλωστε γνωρίζουμε προγενέστερες και μεταγενέστερες φάσεις από τους γειτονικούς Ορεούς.

Τί είδους χώρο όμως κοσμούσε το έργο αυτό; Η αδρά εργασμένη επιφάνεια του συμπλέγματος στην οπίσθια όψη δείχνει ότι θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα εναέτιου γλυπτού. Μεγάλα εναέτια γλυπτά είναι γνωστά στην αρχαϊκή περίοδο, στην οποία ανήκει το σύμπλεγμα, περί το 560 π.Χ. όπως θα δούμε πιο κάτω, με χαρακτηριστικό το αέτωμα της Γοργούς από τον ναό της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα (περί το 580 π.Χ.) στο οποίο η Γοργώ έχει επίσης μεγάλο ύψος¹¹⁰. Ωστόσο η αναθηματική επιγραφή δηλώνει σαφώς ότι πρέπει να είναι αφιέρωμα σε κάποιο ιερό. Ίσως ήταν τοποθετημένο εμπρός από τοίχο, όπως γνωρίζουμε από άλλα ιερά, π.χ. της Σάρου, για τα οποία θα γίνει λόγος πιο κάτω.

Τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνά μας, βεβαιώνουν ότι πρόκειται για ένα ιερό του οποίου η λειτουργία αρχίζει από την πρωτογεωμετρική περίοδο και συνεχίζεται στη γεωμετρική και την αρχαϊκή, μέχρι τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα:

Το σύμπλεγμα βρέθηκε σε απόσταση 15 μ. από τον καλύτερα διατηρημένο τοίχο κτηρίου, τον τοίχο Α-Α' που αποκαλύφθηκε στις τομές II και VIII. Ο τοίχος έχει σωζόμενο μήκος 19,20 μ., πλάτος 0,80 μ., διατηρήθηκε σε

109. Sackett κ.ά. 1966, 39-40.

110. Rodenwaldt 1939, 12 κε. για τις διαστάσεις των μορφών. Βλ. επίσης, Γ. Δο-

ντάς, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Κερκύρας*, Αθήνα 1964, 34 κε.

ύψος 0,30-0,40 μ., εμφανίστηκε σε βάθος 0,64 μ. από την επιφάνεια και θεμελιώθηκε σε βάθος 0,94 μ. από αυτήν, χωρίς να ολοκληρωθεί η έρευνα σε βάθος, λόγω των δυσμενών συνθηκών. Ο τοίχος Α (εικ. 2) είναι κατασκευασμένος από αδρά επεξεργασμένους μεσαίου μεγέθους λίθους εξωτερικά, ενώ εσωτερικά από μικρούς και μεσαίου μεγέθους λίθους. Σε απόσταση 8,50 μ. από τον τοίχο Α, αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος, ο «τοίχος» Ζ, σωζόμενου μήκους 3 μ., κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους (εικ. 3). Εάν ο τοίχος Ζ ανήκει στο ίδιο κτίσμα με τον τοίχο Α-Α', τότε το κτίσμα έχει διαστάσεις 19,20×8,50 μ. Ο διαφορετικός τρόπος κατασκευής του, όμως, ίσως δηλώνει ότι ο τοίχος Ζ είναι ένα θρανίο κατά μήκος τοίχου, όπως σε πολλά ιερά από τον 8ο αιώνα π.Χ.¹¹¹ Ένας λιθοσωρός από τους πέντε που αποκαλύφθηκαν μέσα και έξω από το κτίσμα, κάθετος στον τοίχο Α, ίσως υποδηλώνει εγκάρσιο τοίχο. Οι λιθοσωροί, που βρέθηκαν στον χώρο, ασφαλώς προέρχονται από την καταστροφή των τοίχων, πολλών εκ θεμελίων¹¹², όπως και όλου του χώρου, και έτσι εξηγείται πιθανόν η διαταραγμένη στρωματογραφία. Δεν είναι γι' αυτό πειστική η άποψη που έχει διατυπωθεί ότι οι λιθοσωροί χρησίμευαν για καταχώσεις αντικειμένων που «σκεπάστηκαν με πέτρες της περιοχής»¹¹³. Δεν ισχύει δηλαδή σε όλες τουλάχιστον τις περιπτώσεις και φυσικά δεν μοιάζει να ισχύει στο παράδειγμα του Νέου Πύργου Ωρεών.

Το δάπεδο του κτηρίου, κυρίως εκατέρωθεν του τοίχου Α-Α' αλλά και σε άλλα σημεία του χώρου ήταν στρωμένο με εύθρυπτες αμμουδόπετρες από τοπικούς λίθους που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,10 μ. χαμηλότερα από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου Α. Το δάπεδο αυτό θα ανήκε στην τελευταία φάση του κτηρίου.

Μεταξύ των δύο τοίχων (Α-Α' και Ζ) βρέθηκε κυκλοτερής-πεταλόσχημη κατασκευή (εικ. 3, 4) σε απόσταση 5,60 μ. - με μέτρηση από το κέντρο του - από τον τοίχο Α-Α' και 3 μ. από τον τοίχο Ζ, δηλαδή όχι συμμετρικά σε σχέση με τους δύο τοίχους. Το πεταλόσχημο κτίσμα είναι θεμελιωμένο υψηλότερα από τους άλλους τοίχους, συγκεκριμένα θεμελιώθηκε στο επίπεδο όπου διατηρείται η ανώτερη επιφάνεια του τοίχου Α. Έχει διάμετρο 4,04 μ., σωζόμενο μήκος από την κορυφή του πετάλου μέχρι 3,80 μ. και διατηρείται σε ύψος 0,43 μ. Η περιφέρειά του αποτελείται από 19 αργούς λίθους. Εξαιρείται από το δάπεδο του λοιπού κτηρίου στο οποίο πατάει. Εσωτερικά καλύπτεται από τις ίδιες αμμουδόπετρες με αυτές του δαπέδου. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ασύμμετρη θέση κυκλικών κατασκευών μέσα σε οικοδόμημα είναι κοινή σχεδόν σε όσα από αυτά βρέθηκαν μέσα σε -ιερά κυρίως- οικοδομήματα και συχνά είναι σε επαφή με τον τοίχο, όπως στην Τούμπα Λευκαντί, στο Θέρμο, στην Ασίνη, στον Ωρωπό ή στο Κούριο¹¹⁴.

111. Coldstream, G.G. 1977, 321.

112. Πρβ. Αετός Ιθάκης, BSA 33 (1932-1933) 27 κε.

113. Πετρόπουλος 1987, 83-84.

114. Mazarakis 1997, 114.

Από την τοιχοδομία δεν είναι εύκολο να συμπεράνουμε την ακριβή χρονολογία του κτηρίου. Ο τρόπος της οικοδόμησης, με παχείς ακατέργαστους, «λογάδες», «αργούς» κατά τον Πausανία, τοπικούς λίθους ή πλακοειδείς, απαντά μετά τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. στην ευβοϊκή Κύμη¹¹⁵ αλλά και στην ύστερη γεωμετρική-αρχαϊκή περίοδο της Σύμης Βιάννου¹¹⁶ ή των Κουκουναριών της Πάρου¹¹⁷, για να αναφέρουμε μερικά από τα κτίσματα που αντιστοιχούν στην πρώτη περίοδο, κατά την οποία χρησιμοποιείται ο χώρος, όπως διαπιστώθηκε από την κεραμική. Στον Νέο Πύργο Ωρεών η τοιχοδομία είναι όμοια με αυτήν των ύστερων γεωμετρικών και των πρώιμων αρχαϊκών κτηρίων στη Λαθούριζα¹¹⁸.

Κατά τον Lawrence, πάντως¹¹⁹, είναι εξαιρετικά δύσκολη η χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων των πρώιμων ελληνικών κτηρίων. Είναι όμως βέβαιο ότι από τον 7ο και ιδιαίτερα τον 6ο αιώνα π.Χ. οι λίθοι αντικατέστησαν το ξύλο και τις ωμές πλίνθους¹²⁰. Για το κτήριο του Νέου Πύργου Ωρεών πρέπει να υποθέσουμε ότι ήταν καθ' ολοκληρίαν λιθόκτιστο, εφόσον δεν βρέθηκε καμένο ξύλο παρά τη βία, όπως φαίνεται, καταστροφή αλλά ούτε ωμές πλίνθοι. Βρέθηκε αντίθετα πλήθος λίθων από την ανωδομή, στοιχείο το οποίο, σύμφωνα με τον Ορλάνδο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κτήριο που διασώθηκε δεν ήταν αρχαιότερο του τέλους του 7ου αιώνα π.Χ. και ίσως λόγω του πλήθους της κεραμικής να ανήκε στον 6ο αιώνα π.Χ. Είναι πιθανό ότι ένα μεγάλο τμήμα του κτηρίου στεγαζόταν, εφόσον στον χώρο βρέθηκαν αρκετές κέραμοι. Συγκεκριμένα στον χώρο, ιδιαίτερα κοντά στον τοίχο Α, εκατέρωθεν του τοίχου Ζ και ακόμη νοτιότερα από αυτόν, βρέθηκαν στρωτήρες και καλυπτήρες «αγελαίαι» κέραμοι λακωνικού τύπου¹²¹, καθώς και κάποιοι στρωτήρες κορινθιακού τύπου¹²². Δεν βρέθηκε το είδος των κεράμων που οι επιγραφές ονομάζουν «παράρους»¹²³ οι οποίες είναι παρά τα αετώματα, γεγονός που δηλώνει ότι δεν υπήρχαν αετώματα. Ακόμη δεν επισημάνθηκαν κέραμοι στον κεντρικό χώρο, εκτός από κάποιες που βρέθηκαν ανάμεσα στις μάζες των λιθοσωρών. Σχετικά με τις κέραμους, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την πρώτη χιλιετία κέραμοι δεν υπάρχουν παλαιότερα από την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο¹²⁴ αν και βέβαια γνωρίζουμε κέραμους της 2ης χιλιετίας¹²⁵. Ο Dinsmoor μιλάει ήδη για τις επικλινείς και καλυμμένες με πηλό μυκηναϊκές στέγες και για ψηφισμένες κέραμους από την πρωτοελλαδική ΙΙΙ Τίρυνθα. Και βέβαια οι μεταγε-

115. Κυμε 1998, 66, εικ. 12 για τους παχείς ακατέργαστους και 64, εικ. 5 για τους πλακοειδείς.

116. ΠΑΕ 1974, 224.

117. ΠΑΕ 1982, πίν. 152β.

118. Lathuresa 1985, 16, εικ. 2.

119. Lawrence 1973, 87, βλ. πιο κάτω.

120. Ορλάνδος, Α', 1955, 67.

121. Wilkander 1988, 210-211, εικ. 3-4.

122. Wilkander, *ό.π.*, 208-209, εικ. 3-4.

123. Ορλάνδος, *ό.π.*, 107, σημ. 1.

124. *Αυτόθι*, 103-104, εικ. 56.

125. Dinsmoor 1942, 371.

νέστερες ανασκαφές αποκάλυψαν πλήθος πρώιμων κεράμων της εποχής του χαλκού με χαρακτηριστικές αυτές από το «House of Tiles» της Λέρνας¹²⁶. Ο Η. W. Lawrence¹²⁷ εξετάζοντας τις στέγες των ελληνικών χρόνων, πιστεύει ότι κέραμοι στέγης δεν υπάρχουν πριν από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. και ότι χρειάστηκε αρκετός χρόνος για να υιοθετηθούν από όλες τις ελληνικές περιοχές. Ο Mallwitz¹²⁸ πιστεύει ότι οι αρχαιότερες κέραμοι του ελλαδικού χώρου είναι περί το 700 π.Χ. και είναι αυτές του αρχαιότερου ναού του Απόλλωνα στην Κόρινθο, ενώ από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. είναι γνωστές από τη Ν. Ιταλία, τη Σικελία και τη Μικρά Ασία. Οι αρχαιότερες κέραμοι πάντως προέρχονται από ναούς και όχι από οικίες¹²⁹.

Αρχαϊκές κέραμοι βρέθηκαν επίσης στη Λαθούριζα¹³⁰. Από τις νεότερες ανασκαφές, οι κέραμοι από τη Σύμη Βιάννου¹³¹ είναι από σαθρό πηλό, κακώς οπτημένες, όπως και οι κυκλαδικές από τις Κουκουναριές¹³² και το Βαθύ Λιμενάρι¹³³. Δεν είναι όμως σαφές από τις περιγραφές των κυκλαδικών παραδειγμάτων από τους ανασκαφείς πώς ακριβώς είναι. Απλώς αναφέρονται ως «στρωτήρες» στην περίπτωση των Κουκουναριών. Τα πιο πάνω παραδείγματα δεν έχουν σχέση με τους διαμορφωμένους αρχαϊκούς τύπους και, επομένως, δεν πρέπει να ομοιάζουν με αυτά που βρέθηκαν στον Νέο Πύργο Ωρεών, τα οποία είναι καλοψημένα, όπως αυτά των ναών της Περαχώρας, των Ισθμίων, των Δελφών¹³⁴. Στο Μαζαράκι Αχαΐας¹³⁵ βρέθηκαν επίσης κέραμοι καλοψημένες που χρονολογούνται στον 6ο αιώνα π.Χ., κορινθιακού τύπου.

Είναι βέβαιο λοιπόν ότι οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν στον Νέο Πύργο Ωρεών ανήκουν σε ένα στεγασμένο λιθόκτιστο κτήριο που περιλαμβάνει ένα κυκλοτερές-πεταλόσχημο κτίσμα. Ο εντοπισμός των κεράμων στην περιφέρεια θέτει το ερώτημα αν πρόκειται περί στοάς -αν και δεν βρέθηκαν οπές υποστηλωμάτων- ή αν ήταν στεγασμένο ολόκληρο το οικοδόμημα.

Στοές γνωρίζουμε από τα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια: Έτσι γνωρίζουμε στοά από το Ηραίο του Άργους, του 600 π.Χ.¹³⁶, και την Ασπίδα του Άργους που χρονολογείται στον 7ο αιώνα π.Χ.¹³⁷ Από την Τίρυνθα γνωρίζουμε αρχαϊκό περίβολο με κέραμους¹³⁸ σε ιερό όπου λατρευόταν «ήρω», κάτω από το οποίο βρέθηκαν υστερογεωμετρικά λείψανα. Στην Ερέτρια, ο τοίχος G

126. Caskey 1960, 300, όπου και πλήρης βιβλιογραφία.

127. Lawrence 1973, 960.

128. Mallwitz 1981, 635.

129. Wilkander 1988, 205-206.

130. Lathuresa 1985, 20 σημ. 33, 35.

131. ΠΑΕ 1974, 224.

132. ΠΑΕ 1982, 247.

133. Φ. Ζαφειροπούλου, στο Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, *Διαλέξεις 1986-1988*, Αθήνα 1990, 44.

134. Wilkander, *ό.π.*, 205.

135. Πετρόπουλος 1987, 83 κε.

136. Foley 1988, 137.

137. *Αυτόθι*.

138. *Αυτόθι*, 144.

του 8ου αιώνα π.Χ. δεν είναι βέβαιο αν ανήκει σε ναό ή στοά¹³⁹. Στην περίπτωση του Νέου Πύργου Ωρεών, εναντίον της άποψης μιας στοάς υπαίθριου ιερού και υπέρ της ερμηνείας ενός στεγασμένου οικοδομήματος με ευθείς τους μακρούς τοίχους, είναι το πάχος του τοίχου Α (0,80 μ.), εκτός αν θεωρηθεί ότι η στοά αποτελεί και εξωτερικό τοίχο τεμένου. Τίποτε όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ως προς τη μορφή του κτίσματος. Η κυκλοτερής-πεταλόσχημη κατασκευή που εξαιρείται από το δάπεδο του χώρου αυτού είναι ίσως ένα στοιχείο που μπορεί να βοηθήσει, μαζί με την κεραμική, στην ερμηνεία του.

Η κυκλοτερής-πεταλόσχημη κατασκευή και η λειτουργία της

Η κατασκευή του καρπούλου κτίσματος, του οποίου η περιγραφή έγινε πιο πάνω, είναι όμοια με αυτήν του τοίχου Α-Α' ως προς την τοιχοδομία και το πλακόστρωτο δάπεδό της και επομένως σύγχρονη ή λίγο μεταγενέστερη από αυτόν. Η πρώτη ερμηνεία που υποθέσαμε για τη χρήση της ήταν ότι θα αποτελούσε τη βάση του συμπλέγματος του Ηρακλή με λέοντα, ερμηνεία που όμως απορρίφθηκε σύντομα γιατί αφενός δεν υπήρχαν ίχνη στερήωσης ενός τόσο μεγάλου έργου στο δάπεδο και αφετέρου γιατί το έργο δεν ήταν καλά επεξεργασμένο στην πίσω όψη του, ώστε να είναι περίοπτο.

Οι κυκλικές και ημικυκλικές κατασκευές που αρχίζουν από τον 7ο αιώνα π.Χ. δεν έχουν πάντα την ίδια χρήση. Τα αρχαιότερα κυκλικά κτίσματα από την Ξηρόπολη (Λευκαντί)¹⁴⁰ ή ακόμη της μεταγενέστερης Λαθούριζας όπου, κατά τον Μαζαράκη¹⁴¹, κατασκευάστηκαν μετά το κτίσιμο του οικισμού, είχαν διαφορετική χρήση. Έχουν δηλαδή ερμηνευθεί ως αποθήκες σιτηρών ή χώρος αλωνίσματος ή λιχνίσματος, αν και για τη Λαθούριζα εικάζεται ότι ίσως να είχαν και θρησκευτική χρήση.

Κυκλικά ή ημικυκλικά κτίσματα μέσα σε οικοδομές έχουν βρεθεί στην Τούμπα Λευκαντί, σε ταφικό περίβολο της Γκρότας Νάξου, στα Βρουλιά της Ρόδου, στο Θέρμο, την Ασίνη, τα Νιχώρια, στη Σμύρνη και σε άλλα οικοδομήματα που χρονολογούνται από τον 8ο έως τον 7ο αιώνα π.Χ. Ημικυκλικό βωμό με ευθεία τη μία πλευρά μέσα σε κυκλικό κτίσμα, γνωρίζουμε από τη Λαθούριζα¹⁴². Αγνώστου χρήσεως λιθόστρωτο κυκλικό και άλλο ημικυκλικό κτίσμα, των οποίων η χρονολόγηση δεν ήταν δυνατή, βρέθηκαν στην κεντρική Εύβοια (Ζάρακες)¹⁴³.

139. Mazarakis 1997, 243.

140. *Lefkandi* II.2, 1993, 251, Mazarakis 1997, εικ. 96,3,4,5.

141. Mazarakis 1997, 289.

142. A. Mazarakis, "New Evidence for

the study of Lathouriza, Klados", στο *Essays in Honour of J. N. Coldstream*, London 1994, 149.

143. A. Χατζηδημητρίου, *AEM* 35 (2003-4) [Αθήνα 2005] 59-60, εικ. 8 και 11.

Το κυκλικό κτίσμα στα Νιχώρια¹⁴⁴, μαζί με αυτό της Γκρότας Νάξου είναι τα πιο σχετικά προς το κυκλοτερές του Νέου Πύργου Ωρεών, κυρίως για το πλακόστρωτο δάπεδο που διαθέτει, όπως και το παράδειγμα από το Ηρώο στο Λευκαντί¹⁴⁵. Οι κατασκευές αυτές ήταν ελαφρά υπερυψωμένες, όπως του Νέου Πύργου Ωρεών. Σε πολλές περιπτώσεις κυκλικών κτισμάτων, όπως στον Νέο Πύργο, δεν υπάρχουν ίχνη φωτιάς ή οστά ζώων, γεγονός που δηλώνει ότι δεν προορίζονταν για θυσίες αλλά μάλλον για χθόνιες λατρείες, για τις οποίες θα γίνει λόγος πιο κάτω. Η λατρεία των πρώων είναι άλλωστε το χθόνιο αντίστοιχο της λατρείας των θεών¹⁴⁶.

Γενικά, η ακριβής χρήση των κυκλικών κτισμάτων δεν είναι πάντοτε γνωστή. Όχι απόλυτα βέβαιη θεωρείται η θρησκευτική χρήση και της ωοειδούς πλατφόρμας στην Ερέτρια, βορειοανατολικά του ναού του Απόλλωνα¹⁴⁷, και του Ηρώου στο Λευκαντί. Ο Hägg¹⁴⁸ θεωρεί ότι τα κυκλικά κτίσματα στην Ασίνη, το Άργος (Δειράς), τις Μυκίνες, τα Νιχώρια, που χρονολογούνται μεταξύ του 10ου και του 7ου αιώνα π.Χ. τουλάχιστον, είχαν ιδρυθεί είτε προς τιμήν των πρώων είτε για τη λατρεία των προγόνων ή τέλος σ' αυτά τελούνταν θρησκευτικές πράξεις προς τιμήν χθονίων θεοτήτων που συνοδεύονταν από λατρευτικά γεύματα¹⁴⁹.

Το κυκλοτερές-πεταλόσχημο κτίσμα του Νέου Πύργου Ωρεών δεν είναι πιθανό να είναι αυτόνομο και στεγασμένο, όπως κάποια κυκλικά στην Αττική (Ωρωπός, Υμηττός), την Εύβοια, ή τη δυτική Μικρά Ασία, που φύλασσαν ίσως αφιερώματα ή προμήθειες. Κυκλικά ιερά, άλλωστε, είναι εξαιρετικά σπάνια κατά την ύστερη γεωμετρική ή την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, αλλά πληθαίνουν από τον 6ο αιώνα π.Χ.¹⁵⁰ Ο ναός της Προναίας των Δελφών χρονολογείται περί το 600 π.Χ. ενώ η παλαιά θόλος της Σικυώνος χρονολογείται μεταξύ 590-580 π.Χ.¹⁵¹

Η κυκλοτερές-πεταλόσχημη κατασκευή σε σχέση με την εύρεση του συμπλέγματος του Ηρακλή, φέρνει από την άλλη πλευρά αναπόφευκτα στον νου τη σχέση του Ηρακλή με αυτού του είδους τα κτίσματα, τα οποία κατά τον L. Robert σχετίζονται με χθόνιες θεότητες. Γνωρίζουμε άλλωστε

144. *Nichoria* III, 1983, 29 κε., 38, Mazarakis 1997, 288.

145. *Lefkandi* II.2, 1993, 251, πίν. 38, Mazarakis 1997, 288-289.

146. Raubitchek 1949, 211 και Burkert 1993, 428.

147. S. Huber, *AntK* 37 (1994) 92.

148. Hägg 1983, 189 κε.

149. Για τα γεύματα σε κυκλικά κτίσματα, βλ. Cooper-Morris 1990, 66-85, που

παραθέτει όλα τα μέχρι τότε παραδείγματα, στα οποία μπορεί να προστεθεί η κυκλική κατασκευή από το Καλαπόδι (R. Felsch, *AA* 1980, 50).

150. Seiler 1986, 67. Για κυκλικά κτίσματα, βλ. και W. N. Niemeier, *Der Kuros von Heiligen Tor*, 2002, 18.

151. Charbonneaux - Martin - Villard 1978, 11.

ότι ο Ηρακλής έχει σχέση με χθόνιες λατρείες. Αρκεί να σημειωθεί ότι κατά τα θεσπικά Ηράκλεια γίνονταν εναγισμοί προς τιμήν των νεκρών¹⁵², ενώ αλλού ο Ηρακλής λατρευόταν με τη Δήμητρα στη θέση του Πλούτωνα ή του Διονύσου, για την ευκαρπία της γης¹⁵³. Ο Ηρακλής σχετίζεται επίσης με τον Παλαίμονα ως χθόνια δύναμη¹⁵⁴. Στην Αττική, ο Ηρακλής σχετίζεται με τη χθόνια θεότητα του Παγκράτη¹⁵⁵ και λατρεύεται σε ιδιαίτερο ιερό, ως κατ' εξοχήν θεός μαζί με τον Δία Μελίχιο¹⁵⁶. Στην ίδια την Εύβοια ο Ηρακλής σχετίζεται με κυκλικό κτίσμα του 4ου-3ου αιώνα π.Χ. στην Ερέτρια, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν κροκάλες, και πιθανολογείται¹⁵⁷ ότι αυτό συνδέεται με τη μαρτυρημένη στην Ερέτρια λατρεία του Ηρακλή, αν και δεν ταυτίζεται με το μεγάλο επίσημο Ηράκλειο που αναφέρεται σε επιγραφή (IG XII, 9, 234). Είναι τυχαία, άραγε, τα κυκλικά λουτρικά οικοδομήματα στην Αιδηψό^{157a} και στην Ερέτρια κοντά στη θάλασσα ή είναι σχετικά με τη συνάφεια του Ηρακλή με το νερό; Η μεγάλη θόλος κοντά στην Αγορά της Ερέτριας έχει συσχετισθεί εξάλλου με τη λατρεία κάποιου ήρωα ή θεωρείται χώρος γευμάτων, που συνδέεται με τη γεωμετρική παράδοση των κυκλικών κτισμάτων¹⁵⁸. Ο Ηρακλής, τέλος, έχει σχέση με την ίδρυση βωμών¹⁵⁹. Μπορεί έτσι να δικαιολογηθεί η σύνδεση του κυκλοτερούς-πεταλόσχημου κτίσματος με είδος βωμού.

Με τα στοιχεία που έχουμε από την αρχιτεκτονική και την κεραμική προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι το συγκρότημα, όπου βρέθηκε το σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα, δεν είναι οικιστικό αλλά πρόκειται για ένα ιερό, το οποίο δεν είναι βέβαιο αν είναι μέσα ή έξω από τον οικισμό, με μεγαλύτερη πιθανότητα για το δεύτερο. Πιο σίγουρο είναι ότι από τον 5ο αιώνα π.Χ. στην περιφέρειά του λειτουργούσε ένα ή περισσότερα νεκροταφεία, εφόσον έχουν βρεθεί επιτύμβιες στήλες. Η θέση του συγκροτήματος κοντά στη θάλασσα δείχνει ότι αν και σε πεδινό τόπο θα ήταν θεατό από μακριά, στοιχείο που χαρακτηρίζει τους ναούς ή τα ιερά. Ίσως ανήκε στην κατηγορία των «*hearth-temples*», όπως τα κρητικά ιερά του Κορού και της Δρήρου, «*πρυτανεία*», όπως τα χαρακτήρισε ο Samuelson¹⁶⁰, ενώ ο πυρήνας (*focus*) της λατρείας βρισκόταν έξω από αυτό;

Για την ερμηνεία του ως ιερού, εντούτοις, λείπουν ορισμένα στοιχεία. Δεν βρέθηκαν, π.χ., δείγματα θυσίας ζώων ή πυράς, ούτε ακόμη αγωγοί για υγρές θυσίες και, λόγω των συνθηκών της ανασκαφής, δεν ήταν δυνατόν να

152. Για τη σχέση με χθόνιες θεότητες, βλ. Παπαδάκης 1916, 232.

153. *Αυτόθι*, 238.

154. *Αυτόθι*, 246.

155. Vikela 1994, 64-68.

156. *Αυτόθι*, 71, 80.

157. Θέμελης 1987, 118 κε., E. Sarpouna-Sakellarakī, *Eretria*, 1995, 90.

157a. βλ. Παπαβασιλείου 1907, 1-18.

158. βλ. σημ. 157.

159. Burkert 1993, 200.

160. Samuelson 1988, 280.

διαπιστωθεί αν υπήρχαν λείψανα θυσιών για τη θεμελίωση. Ακόμη δεν βρέθηκαν λατρευτικά ειδώλια που συναντώνται στα περισσότερα ιερά, όχι πάντως σε όλα. Το κυκλικό κτίσμα, όμως, είναι ένα στοιχείο που θα χρoσίμεινε για ιερά γεύματα ή χοές σε χθόνια θεότητα ή προς τιμήν του ήρωα. Και μάλιστα, η κεραμική, αν και αποσπασματική, είναι εξαιρετικά σημαντική και χαρακτηριστική της λατρείας ανδρικών θεοτήτων ή νεκρών - στην περίπτωση τάφων - από την πρωτογεωμετρική ήδη περίοδο και σε όλη τη διάρκεια της γεωμετρικής και της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου: Κρατήρες, δίσκοι, κώνιοι που συνδέονται με τη λατρεία ηρώων¹⁶¹, αμφορείς και σκύφοι βρέθηκαν στο κυκλοτερές-πεταλόσχημο κτίσμα και γύρω από αυτό, με απλή γραμμική διακόσμηση ή εικονιστική με διπλό πέλεκυ, πτηνά και άλογο σε αγγείο του 725 π.Χ. Παρόμοιου τύπου κεραμική, ιδιαίτερα κρατήρες, απαντά στο γεωμετρικό ηρώο της Κύμης¹⁶² και στο ιερό του τέλους του 8ου-αρχών 7ου αιώνα π.Χ. προς τιμήν της Ήρας και του Ηρακλή που ιδρύθηκε πάνω από το μυκηναϊκό μέγαρο στην Τίρυνθα¹⁶³.

Πλούσια σε τύπους και άριστα σε ποιότητα όστρακα έχει να επιδείξει η κεραμική και των μεταγενέστερων περιόδων, από την ύστερη γεωμετρική και την αρχαϊκή περίοδο μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αιώνα π.Χ.¹⁶⁴, όπως κοτύλες κορινθιακές, σκύφοι αττικού τύπου, τμήματα πινακίων και εξαλείπτρων με λαβές σχήματος Ω, ωραίες κύλικες τύπου Droop ή Κρακοβίας, εξαιρετικής ποιότητας μελαμβαφή όστρακα μεταξύ των οποίων λαβή πυξίδας, ένα «ωοκέλυφο» όστρακο, ένας τουλάχιστον λύχνος, μικκύλα λατρευτικά αγγεία, λίγα υφαντικά βάρη, θαλάσσια όστρεα και χάλκινα ελάσματα. Η ποιότητα, το είδος και το πλήθος των, αποσπασματικών έστω, λειψάνων, σε συνδυασμό με το διασωθέν μέγεθος του κτίσματος υποδηλώνουν τη δημόσια και μάλιστα θρησκευτική χρήση του ανασκαφέντος κτηρίου.

Ωστόσο, δεν έχουμε αρκετά στοιχεία για να διακρίνουμε το ανασκαφέν κτίσμα, σύμφωνα με την κατάταξη των αρχαϊκών ιερών τεμενών της Bergquist¹⁶⁵ - η οποία δίνει και πλήρη κατάλογο -, σε «homogenious» ή «heterogenious». Η ανασκαφή δεν έχει καλύψει την έκταση της μικρής πεδιάδας. Με τα στοιχεία που έχουμε όμως μέχρι σήμερα μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι ένα τουλάχιστον «απλό τέμενος»¹⁶⁶.

161. Foley 1988, 144.

162. Sapouna-Sakellarakis, στο *Euboica* 1998, 74 κε.

163. Foley, *ό.π.*, 145.

164. Βλ. κεφάλαιο Κεραμικής.

165. Bergquist 1967.

166. *Αυτόθι*, 61.

Το αρχαίο όνομα της θέσης

Δεν γνωρίζουμε ακόμη ποιά ήταν στην αρχαιότητα το όνομα της θέσης, όπου βρισκόταν το ιερό αυτό.

Η θέση αυτή δεν ήταν γνωστή για την περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή από το 1000 έως το 480 π.Χ., από την μέχρι σήμερα έρευνα. Ο Sackett και οι συνεργάτες του¹⁶⁷ αναφέρουν τη θέση «Πύργο», όχι Νέο Πύργο, αλλά επειδή σημειώνουν ότι είναι παραθαλάσσιος και τον τοποθετούν στο δυτικό τμήμα του κόλπου των Ωρεών, έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι πρόκειται για την ίδια θέση. Ταυτίζουν δε τη θέση με αυτήν, στην οποία ο Pace εντόπισε σκωρίες (slags) από τα βενετικά, όπως πιστεύει, ορυχεία καθώς και λείψανα μώλου (αρχαίου;), του οποίου η ομάδα Sackett είχε παλαιότερα διακρίνει κάποιους λίθους. Κατά τους Άγγλους ερευνητές¹⁶⁸ το λιμάνι των Ωρεών θα εξυπηρετούσε ανάκαθεν τις σχέσεις με το βόρειο και το ανατολικό Αιγαίο. Το σιτάρι που ερχόταν από τη Μαύρη θάλασσα προς την Αθήνα θα περνούσε από τους Ωρεούς και τη δυτική Εύβοια. Ενδιαφέρον είναι ότι στο δυτικό τμήμα των σημερινών Ωρεών και μάλιστα 50' πεζή πρέπει, κατά τον Geyer¹⁶⁹, να βρίσκονταν οι αρχαίοι Ωρεοί.

Το θέμα των αρχαίων Ωρεών και η σχέση τους με την Ιστιαία, που έλαβε μέρος στον Τρωικό πόλεμο και την οποία ο Όμηρος ονομάζει «πολυστάφυλο» (*Ιλιάς* Β, 537), απασχόλησε πολύ όσους ασχολήθηκαν με την τοπογραφία της Εύβοιας. Ο Φουριώτης¹⁷⁰ πιστεύει ότι οι Ωρεοί ήταν κτίσμα της Ιστιαίας, επικαλούμενος τον Στράβωνα: «δισχιλίους δ' ἔξ Ἀθηναίων ἐλθόντας τὸν Ὀρεὸν οἰκῆσαι, δῆμον ὄντα πρότερον τῶν Ἰστιαίων» (*Στράβων* Χ, 1,3). Ο Στράβων αναφέρει ότι η Ιστιαία βρισκόταν παρά τον ποταμό Κάλλαντα (σήμερα Ξηριά), δηλαδή περισσότερο μεσόγεια, αλλά είναι γνωστό ότι δεν προσδιορίζει πάντα ακριβώς τις θέσεις. Ο Πausanias στα *Αχαϊκά*¹⁷¹ παραδίδει ότι τα δύο ονόματα Ιστιαία και Ωρεός ανήκαν σε μία πόλη. Ο Σκύλαξ αναφέρει «Ἔστιαία καὶ λιμὴν»¹⁷².

Είναι προφανές από τις πληροφορίες που έχουμε από τους αρχαίους συγγραφείς, ιδιαίτερα όμως από τον Ηρόδοτο (VIII, 23) ότι μετά τη ναυμαχία του Αρτεμισίου το 480 π.Χ. οι Πέρσες έπλευσαν προς την Ιστιαία, την οποία κυρίευσαν και λεηλάτησαν επί τρεις ημέρες μαζί με όλες τις παραθαλάσσιες κόμεις: ...«ἀπικόμενοι (οι Πέρσες) δὲ τὴν πόλιν ἔσχον τῶν Ἰστιαίων καὶ τῆς Ἑλλοπίης μοίρης, γῆς δὲ τῆς Ἰστιαιώτιδος τὰς παραθαλασσίας

167. Sackett κ.ά. 1966, 41.

168. *Αυτόθι*, 40, σημ. 30, 31.

169. Geyer 1962, 94, 95, σύμφωνα και με την πληροφορία που δίνει ο Lolling το 1887.

170. Φουριώτης 1970, 272, σημ. 503.

171. Πausanias, *Αχαϊκά*, 26, 4.

172. Γουναρόπουλος 1979, 105.

κόμας πάσας επέδραμον». Αν λοιπόν οι Ωρεοί αποτελούσαν κόμη της Ιστιαίας, όπως γνωρίζουμε και για την Αιδηψό, και αν, όπως πιστεύουν οι ερευνητές που προαναφέρθηκαν, οι αρχαίοι Ωρεοί βρίσκονται δυτικά των σημερινών Ωρεών, ο Νέος Πύργος αποτελεί τμήμα του αρχαίου Δήμου Ωρεών και ίσως το αρχαιότερο, εφόσον από την παρούσα ανασκαφή έχουμε ενδείξεις πρώιμης χρήσης του χώρου, δηλαδή τουλάχιστον από την πρωτογεωμετρική περίοδο, όπως έδειξε η κεραμική.

Αρχαιολογικά γνωρίζουμε γύρω από την περιοχή κλασικά νεκροταφεία (Αγ. Κυριακή, Αγ. Γεώργιος), λείψανα της περιόδου κατά την οποία οι Αθηναίοι εγκατέστησαν κληρουχίες. Η εγκατάσταση Αθηναίων κληρούχων έγινε με αφορμή επεισοδίου το 446 π.Χ., κατά το οποίο, σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Περικλ.* 23), οι κάτοικοι της Ιστιαίας συνέλαβαν αττικό πλοίο και φόνευσαν το πλήρωμά του.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ

Ποιός λατρευόταν όμως στο ιερό του Νέου Πύργου Ωρεών; Ο Ηρακλής ή κάποια θεότητα; Πιο πάνω εξετάσαμε τη σχέση του Ηρακλή με τα κυκλικά κτίσματα και τη σχέση των κτισμάτων αυτών με χθόνιες θεότητες, ιδιότητες των οποίων έχει ο Ηρακλής. Κατά τον Raubitchek¹⁷³, όμως, τα αναθήματα όπως είναι το σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα που φέρει την επιγραφή «Κυλίων ανέθεκεν», μπορεί να μην έχουν σχέση με τη θεότητα που λατρευόταν ή με τον ήρωα, θα προσθέταμε. Εντούτοις στη θέση αυτή δεν υπάρχει ένδειξη άλλης λατρείας.

Από την άλλη πλευρά, ανεξάρτητα από την εύρεση του συμπλέγματος του Ηρακλή με λέοντα, που ενδεχομένως να αποτελεί ένδειξη λατρείας του ήρωα, πρέπει να εξετάσουμε πώς ασκείται η λατρεία στην περίοδο που λειτουργεί το ιερό και τί γνωρίζουμε για τη σχέση του ήρωα με την περιοχή.

Από τους πρώιμους χρόνους της εποχής του Σιδήρου και ιδιαίτερα από τον 8ο αιώνα π.Χ. γνωρίζουμε ότι εκτός από τους θεούς, λατρεύονταν και οι ήρωες, στους οποίους τα ευγενή γένη των αριστοκρατών ανήγαγαν την καταγωγή τους¹⁷⁴, προκειμένου να ενισχύουν τη συνοχή γενών και φυλών. Είναι επίσης γνωστό ότι ιδιαίτερα οι βασιλείς των Δωριέων θεωρούσαν τον Ηρακλή φυλετικό πρόγονό τους¹⁷⁵. Στη θέση της λατρείας των νεκρών των γεωμετρικών χρόνων τιμώνται αργότερα οι ήρωες. Τα αναθήματα στα ιερά ήταν ορισμένες φορές μεγάλα αγάλματα από ασβεστόλιθο ή μάρμαρο που δείχνουν την προσωπική ευσεβεία του αναθέτη, ενώ συγχρόνως με το μνημειώδες η ευσεβής πράξη μετατρέπεται και σε πράξη επίδειξης¹⁷⁶. Τα ηρώα λοιπόν, στα οποία πολλές φορές ασκούσαν και τη λατρεία των χθονίων θεοτήτων, ήταν οι χώροι λατρευτικών δραστηριοτήτων και ανάθεσης αφιερωμάτων. Κύριοι ήρωες-γενάρχες ήταν ο Θησέας και πρωτίστως ο Ηρακλής. Ο συνδυασμός της χθόνιας λατρείας και της προγονολατρείας-ηρωολατρείας είναι σαφής σε περιπτώσεις της μεταγενέστερης λατρείας πάνω ή μέσα σε θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους¹⁷⁷. Λατρεία ηρώων τελείται συνήθως τόσο σε παλαιότερα όσο και σε νεότερα ιερά¹⁷⁸. Ιδιαίτερα, γνωρίζουμε για τη λατρεία του Ηρακλή, γιου του Δία και της Αλκμήνης ή, κατά τις πληροφορίες του Αισχύλου σε αποσπάσματα του έργου του *Αίτνα*, γιου του Δία και της Ήρας¹⁷⁹. Από την εποχή του Ηρόδοτου είναι γνωστό ότι ο

173. Raubitchek 1949, 211.

174. Coldstream 1976, 8 κε.

175. Burkert 1993, 438.

176. Raubitchek, *ό.π.*, 210-211.

177. Foley 1988, 151 κε.

178. Gruben 1976, 28 κε.

179. Με την Ήρα συνδέεται ο Ηρακλής πολλές φορές και υπάρχουν κάποια ιδιό-

Ηρακλής εξομοιώνεται με τον φοινικικό ήρωα Μέλκαρτ αλλά και με τον Γιλγαμές. Ο Ηρακλής, ο οποίος έμαθε κιθάρα, μουσική, ιππασία, αρματοδρομία, διδάχτηκε από τον Αρμόλυκο, τον γιού του Απόλλωνα, ακόμη και πάλη, άθλημα που τον βοήθησε στις υπεράνθρωπες πράξεις του. Οι δώδεκα άθλοι του και οι περιπλανήσεις του σε όλη την Ελλάδα, όπου λατρεύτηκε, εκτός από τις κύριες περιοχές, τη Βοιωτία και την Αργολίδα, περιλαμβάνουν την Αττική, την Άνδρο, την Ιθώμη, την Ολυμπία, την Ήπειρο κ.α. αλλά και τη δυτική Μεσόγειο (Σικελία, Ιβηρική χερσόνησο). Οι περιπλανήσεις αυτές τον κατέστησαν όχι μόνον πανελλήνιο ήρωα αλλά παγκόσμιο που αναφέρεται από τον Όμηρο¹⁸⁰, τον Ησίοδο, τον Ηρόδοτο¹⁸¹. Κατά τον Farnell¹⁸², ο Ηρακλής ήλθε από την Κρήτη, όπου ονομαζόταν Φαίστος, έλαβε δε το όνομα Ηρακλής από την Πυθία, όταν έφθασε στους Δελφούς. Την κρητική καταγωγή του και την έλευση στην Ολυμπία με τους Ιδαίους δακτύλους, σύμφωνα με τον Πίνδαρο¹⁸³ και τον Πausανία¹⁸⁴, δέχεται ο Gardner¹⁸⁵. Τελικά όμως ο Ηρακλής εγκαθίσταται στις βοιωτικές Τραχίνιες¹⁸⁶. Με την Εύβοια συνδέεται μυθολογικά κυρίως με δύο περιοχές: Πρώτον με την κεντρική Εύβοια και ειδικά την Οιχαλία, την οποία κατέστρεψε, όπως αναφέρεται στο έργο *Οιχαλίας άλωσις* που αποδίδεται στον επικό ποιητή Κρεώφυλο τον Σάμιο¹⁸⁷. Ίσως εδώ υποδηλώνεται η ανάμειξη των Βοιωτών στα ευβοϊκά πράγματα στο τέλος του 8ου αιώνα π.Χ.¹⁸⁸ που επισφραγίζεται αφενός με τον γάμο του ήρωα με την Ιόλη, κόρη του βασιλιά της Οιχαλίας, του Ευρύτου, και αφετέρου με την περιπέτειά του στη βόρεια Εύβοια. Εκεί, στο ακρωτήριο Κήναιον, όπου είχε σταματήσει και είχε κτίσει βωμό προς τιμήν του Κηναίου Διός, βρισκόταν ο Ηρακλής, όταν η γυναίκα του η Δπιάνειρα πληροφορήθηκε τον γάμο του με την Ιόλη. Τότε του έστειλε με τον Λίχα τον δηλητηριασμένο χιτώνα του Νέσσου που τον έκαψε μόλις τον φόρεσε

μορφα στοιχεία για τη σχέση αυτή (βλ. Kakrides 1962, 111 κε.): Αισχ., *Αίτνα*, στ. 30 «...παῖδα μάργον ὄν ποτὲ Ἥρα μιγεῖσα Ζηνί...». Ο Φ. Κακριδής αναρωτιέται (ό.π., 123) ποῖο είναι αυτό το παιδί του οποίου την ανατροφή ανέλαβε η Δίκη καὶ (ό.π., 116) παραπέμπει ακόμη στον Πτολεμαῖο ο οποίος αναφέρει ὕμνο, όπου ο Ηρακλής αναγράφεται ως γιός της Ἥρας και του Δία, ενώ σε ετρουσκικό καθρέφτη ο Ηρακλής εικονίζεται με την Ἥρα σε σχέση μητέρας και γιού (ό.π., 117). Η σχέση του Ηρακλή με την Ἥρα επιβεβαιώνεται από τη λατρεία του μαζί με την Ἥρα στην Τίρυνθα, στην οποία είχε εγκατασταθεί, αφού εγκατέλειψε τη Θήβα όπου είχε γεννηθεί. Η ίδια ἡ Ἥρα, όμως,

τον εκδικήθηκε όταν του σάλεψε το μυαλό και σκότωσε τα παιδιά που είχε αποκτήσει από τις 50 κόρες του βασιλιά των Θεσπιών, με αποτέλεσμα, σύμφωνα με χρῆσμο του Απόλλωνα από το μαντείο των Δελφών, την τιμωρία του, να δουλέψει δώδεκα χρόνια και να κάνει τους αντίστοιχους άθλους.

180. Hatzistelliou 1973, 133.

181. Farnell 1921, 213.

182. *Αυτόθι*, 95.

183. *1ος Ολυμπιονίκος*, Ο, XI.

184. Πaus. V, 7.

185. Gardner 1925, 59, 61.

186. Σοφοκλής, *Τραχίνιες*, 351, 531.

187. Burkert 1972, 80-85.

188. Buck 1979, 100.

κάτω από τον καυτερό ήλιο. Τέλος, σύμφωνα με τη μυθολογία, ήρθε στην Οίτη, όπου κατέφυγε από τις Τραχίνιες που αρχικά τον μετέφεραν. Για να λυτρωθεί από τους φριχτούς πόνους, άναψε φωτιά και κάπκε. Από εκεί οι θεοί τον μετέφεραν στον Όλυμπο, και έγινε αθάνατος. Στον Όλυμπο επήλθε κατά την επικρατέστερη εκδοχή και η συμφιλίωση του Ηρακλή με την Ήρα, στην οποία ο Δίας επέβαλε να υιοθετήσει τον ήρωα και να του φέρει ως μητέρα¹⁸⁹.

Ο Farnell¹⁹⁰ αναφέρει ότι ο Πίνδαρος χαρακτηρίζει τον βωμό του Ηρακλή, που ιδρύεται στους ναούς προς τιμήν του, «εσχάρα» στην οποία γίνονταν εναγισμοί, όπως για τους θεούς, και ακόμη ότι προς τιμήν του γίνονταν αιματηρές θυσίες αρσενικών ζώων. Στην Εύβοια¹⁹¹ λατρεύεται σε πολλές πόλεις: Στη Χαλκίδα, όπου του αφιερώνεται και το Γυμνάσιο¹⁹², στην Ερέτρια¹⁹³, όπου θεωρείται προστάτης των αγώνων, όπως και σε άλλες περιοχές, π.χ. την Κάρυστο, όπως αναφέρει ο Δίων ο Ευβοϊκός ή Κυνηγός¹⁹⁴. Επίσης σε νομίσματα της Καρύστου του 4ου αιώνα π.Χ. εικονίζεται ο ήρωας επιβεβαιώνοντας έτσι τη λατρεία του εκεί¹⁹⁵. Στη βόρειο Εύβοια, κοντά στη θέση Αράκλι των Ροβιών, υπήρχε άλσος ή ναός του Ηρακλή, το Ηράκλειον¹⁹⁶, ενώ από τη γειτονική Λίμνη προέρχεται άγαλμα που εικονίζει τον ήρωα¹⁹⁷. Οι αγώνες προς τιμήν του Ηρακλή στις κύριες ευβοϊκές πόλεις ήταν ετήσιοι και συνδυάζονταν με την τελετή ενηλικίωσης των αρρένων, κατά τους οποίους οι νέοι αφιέρωναν τα μαλλιά τους¹⁹⁸. Οι γιορτές αυτές δεν ήταν πάντα οργανωμένες από την πόλη αλλά από μεμονωμένες λατρευτικές ενώσεις, όπως και στα μικρά ιερά της Αττικής¹⁹⁹.

Η σχέση όμως του Ηρακλή με την περιοχή όπου βρέθηκε το σύμπλεγμα είναι ιδιαίτερη και για τη συνάφεια του ήρωα με το νερό και τα αίματα.

189. Κακριδής 1986, 118 αλλά βλ. πιο πάνω για τη σχέση Ήρας και Ηρακλή, στο Kakrides 1962 και Simon 1969, 59, 61.

190. Farnell 1921, 181, 183.

191. Ridgway 1929, 380.

192. Πλούταρχος, *Βίοι παράλληλοι: Τίτος Φλαμίνιος*, Sarpouna-Sakellaraki, *Chalkis* 1995, 41, 49.

193. Π. Θέμελης, *AEM* 26 (1984-5) 357-361, Sarpouna-Sakellaraki, *Eretria*, 1995, 90.

194. Γουναρόπουλος 1979, 37, Μ. Χιδίρογλου, «Οι λατρείες της αρχαίας Καρύστου», *AEM* 32 (1996-7) 190. Στο Μαρμάρι

Καρυστίας υπήρχε ναϊσκος του Ηρακλή του 2ου αιώνα μ.Χ.

195. Η. Τσούρτη, «Το αρχαίο νομισματοκοπείο της Καρύστου», στο *Αρχαιότητες Καρύστου*, Μ. Χιδίρογλου - Α. Χατζηδημητρίου (επιμ.), Κάρυστος 2006, 199.

196. Γουναρόπουλος 1979, 15, Μπελλάρας 1969, 15, σημ. 1.

197. Μουσείο Χαλκίδας αρ. 295, βλ. Α. Ριτσώνη, *AEM* 32 (1996-7) 218-219.

198. Delorme 1960, 494 κε.

199. Woodford 1974, 211-25, Burkert 1972, 438.

Ο Ηρακλής, η σχέση του με το νερό και τα θερμά ιαματικά λουτρά

Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, ο Ηρακλής πολύ νωρίς συνδέθηκε με χθόνιες θεότητες²⁰⁰ αλλά και με το νερό. Η μυθολογία σε πολλές περιπτώσεις διπλώνει τη συνάφειά του αυτή. Μετά τον άθλο στους κήπους των Εσπερίδων, π.χ., διψασμένος κτύπησε ένα βράχο και βγήκε νερό²⁰¹. Συχνά εικονίζεται να πίνει νερό από πηγή²⁰², να κουβαλάει σε αγγείο νερό²⁰³ ή να βρίσκεται δίπλα σε πηγή²⁰⁴.

Οι άθλοι του, εξάλλου, ταυτίστηκαν με πρώιμα υδραυλικά έργα. Έτσι ο Κναuss²⁰⁵ πιστεύει ότι ο Ηρακλής προσωποποιεί την πρώιμη υδραυλική μηχανική στην Ελλάδα. Η «τάφρος του Ηρακλέους» που καταλήγει στην κοιλάδα του Φενεού, δείχνει ότι στη μνήμη των Ελλήνων το υδραυλικό αυτό έργο αποδόθηκε στον Ηρακλή, παραδοσιακό ήρωα των προϊστορικών εγγειοβελτιωτικών παρεμβάσεων²⁰⁶.

Ο Πausanias (VIII, 14,1,2) περιγράφει ότι οι καταβόθρες που συγκεντρώνουν τα ύδατα της πεδιάδας του Φενεού είναι τεχνικά έργα του Ηρακλή. Κατά τον ίδιο περιηγητή (VIII, 14,3), ο Ηρακλής έσκαψε επίσης τάφρο για τον ποταμό Όλβιο ή Αροάνιο, ενώ ο Διόδωρος (4,18,6) αναφέρει ότι άλλαξε τον ρου του Πηνειού.

Ο Κναuss²⁰⁷ ερμηνεύει και ορισμένους άθλους του Ηρακλή ως αναφορές σε εγγειοβελτιωτικά έργα: Όπως, π.χ., την εκδίωξη των Στυμφαλίδων ορνίθων, οι οποίες θα συμβόλιζαν κάποιο θανατηφόρο κλίμα και την καταστροφή των μέσων διαβίωσης από φοβερές πλημμύρες. Στον άθλο του καθαρισμού της κόπρου του Αυγείου βλέπει υδραυλικά έργα με παροχέτευση ποταμίσιου νερού²⁰⁸. Ο μύθος του Αυγείου συνδέεται και με το πλούσιο σε νερά τοπίο του Αλφειού και του Κλαδέου. Το σώμα της Λερναίας Ύδρας είναι το μεγάλο έλος που υπερχειλίζει καταστρέφοντας τη γη και πνίγοντας κατοικίδια²⁰⁹. Νεότερες γεωαρχαιολογικές έρευνες οδήγησαν στην εντόπιση μεγάλου αρχαίου έλους μεταξύ Άργους και Λέρνας²¹⁰. Ίσως ο μύθος μπορεί να θεωρηθεί αλληγορία εκτεταμένων εγγειοβελτιωτικών έργων. Ακόμη και

200. Θέμελης 1987, 118 κε., Sapouna-Sakellarakí, *Eretria* 1995, 90.

201. Απολλώνιος Ρόδιος, 4, *LIMC* IV 2, αρ. 1441-1449.

202. *LIMC* IV 2, αρ. 1327.

203. *LIMC* IV, 798.

204. Χάλκινη πλάκα 5ου αιώνα π.Χ., *LIMC* IV 2, αρ. 1328.

205. Κναuss 2002, 24 κε. Βλ. επίσης

Tolle-Kastenbein 1990, 12-22.

206. Κναuss, *ό.π.*, 30.

207. *Αυτόθι*, 24, Shoo 1969, 9-13, Salowey 1994, 79-80, 88-89 και Αρβανιτάκη 2008, 179-195.

208. Κναuss, *ό.π.*, 35.

209. *Αυτόθι*, 75.

210. *Αυτόθι*.

ο μύθος του Ερυμανθίου κάπρου και του λέοντα της Νερέας αποτελούν, κατά τον Knauss, συμβολισμό υδραυλικών έργων μυκηναϊκής περιόδου²¹¹.

Σχετικά με τον λέοντα της Νερέας, που ενδιαφέρει εδώ, σημειώνεται ότι είναι ο πρώτος άθλος του Ηρακλή²¹² που άρχισε τους άθλους του από τα πιο επικίνδυνα ζώα, όπως ο λέων, και αργότερα συνέχισε με τα πιο ήρεμα, όπως η έλαφος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο λέων, το φοβερό αυτό και άτρωτο θηρίο, γυιός του Όρθου και της Έχιδνας, που το προστάτευε η Ήρα δεν μπορούσε να πληγεί με κανένα όργανο μεταλλικό, ξύλο ή πέτρα²¹³. Σύμφωνα με τη μυθολογία²¹⁴, ο Ηρακλής παγίδευσε τον λέοντα σε σπηλιά, όπου τον προστάτευε η Ήρα, και μπόρεσε να τον σκοτώσει μόνον σφίγγοντάς τον στον λαιμό. Με το σφίξιμο εκτινάχθηκαν από το στόμα αίμα και αφροί. Ίσως και αυτός ο μύθος δπλώνει την απαλλαγή από κάποιο θανατηφόρο κλίμα. Γενικά ο Ηρακλής απομακρύνει το κακό, γι' αυτό και έχει το επίθετο «Αλεξίκακος», όπως γνωρίζουμε από το ιερό στην Ακρόπολη των Αθηνών. Αργότερα μάλιστα ταυτίζεται με τον Ασκληπιό²¹⁵. Επομένως δεν είναι τυχαία η σύνδεση του Ηρακλή με τις ιαματικές πηγές.

Η σχέση του ήρωα γενικά με τις πηγές και το νερό²¹⁶ προσδίδει στον Ηρακλή ιδιότητες πανάρχαιου δαίμονος λουτρών και υδάτων²¹⁷. Η σχέση του αυτή επιβεβαιώνεται από τους αρχαίους συγγραφείς.

Ο Αριστοτέλης στα *Μετεωρολογικά*²¹⁸ αναφέρεται στα ιαματικά λουτρά της Αιδηπού καθώς και ο Πλούταρχος²¹⁹: «..Τῆς Εὐβοίας Αἰδηψὸς οὐ τὰ Θερμὰ». Σύμφωνα με τον Στράβωνα²²⁰: «Κεῖται δὲ κατὰ Αἰδηψὸν τῆς Εὐβοίας, ὅπου τὰ θερμὰ τὰ Ἡρακλέους». Ο Στράβων επίσης αναφέρει: «Δημήτριος ἐκ Καλλιτίας, τοὺς καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα γενομένους ποτὲ σεισμοὺς διηγούμενος καὶ τῶν τε Λιχάδων νήσων καὶ τοῦ Κνναίου τὰ πολλὰ καταδύναί φησι, τὰ τε θερμὰ τὰ ἐν Αἰδηψῷ καὶ Θερμοπύλαις...» (I, 3,20). Τα λουτρά της Αιδηπού ήταν δηλαδή από παλαιά αφιερωμένα στον Ηρακλή.

Η νφαισκειογενής φύση του εδάφους της περιοχής (Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά* II, 8) έχει σχέση με σιδηρά και χαλκά μέταλλα. Στην ευρύτερη περιοχή, στη θέση Κουμπί έχουν εντοπιστεί χώροι επεξεργασίας χαλκού της τρίτης χιλιετίας π.Χ., του οποίου η εξόρυξη γινόταν στην περιφέρεια. Μέταλλα (σκωρίες), όπως είδαμε πιο πάνω, εντοπίστηκαν στην πε-

211. Knauss 2002, 35.

212. Ησίοδος, *Θεογονία* 327, Brommer 1953, 7, Simon 1969, 59-60.

213. Βλ. για τον λέοντα: Ησίοδος, *Θεογονία*, 326, Επιμενίδης, *Vorsokr.* 3B2, Αναξάγρας, *Vorsokr.* 59, A77.

214. Κακριδής 1986, τόμ. 4, 15 κε.

215. Παπαδάκις 1916, 245, σμ. 3.

216. Παπαδάκις, *ό.π.*, Φουριώτης 1970,

281-2, Geyer 1962, 100 κε.

217. Παπαδάκις, *ό.π.*, 255. Ο Α. Frieckenhaus (*AM* 1911, 113-14), τον θεωρεί εχθρό του κακού.

218. Αριστ., *Μετεωρολογικά*, II 8, 9, C 236, *IG* XII, 9, 171, Berl. MCMXV.

219. Πλούταρχος, *Συμποσιακῶν βιβλ.* IV,4, I. Πούλου, *AEM* 12 (1965) 294 κε.

220. Στράβων IX, 4, 2.

ριοχή του Νέου Πύργου Ωρεών²²¹ και είναι γνωστή η ύπαρξη μεταλλείων στη βόρεια Εύβοια²²². Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: «Αίδηψός πόλις Εύβοίας», όπου κατά τον Καλλίμαχον υπήρχαν μεταλλεία χαλκού και σιδήρου. Ο Καλλίμαχος ονομάζει «αϊδήψιον ἄορ» το ξίφος που πρέπει να ανασύρει ο Θησέας από τον βράχο για να το φέρει στον πατέρα του Αιγαία και να αποδείξει ότι είναι γιός του. Στην αρχαία λουτρόπολη της Αιδηψού, τα ύδατα περνώντας μέσα από παχιά στρώματα ασβεστούχων αποθέσεων είναι εμπλουτισμένα με πολλά ιχνοστοιχεία, όταν έλθουν στην επιφάνεια, και γι' αυτό είναι ιαματικά.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι μαρμάρινη πλάκα με παράσταση των συμβόλων του Ηρακλή, τη λεοντή και το τόξο²²³, που βρέθηκε στην Αιδηψό, επιβεβαίωσε τον Στράβωνα και τον Πλούταρχο για τη σχέση του Ηρακλή με την περιοχή. Στον χώρο, όπου βρέθηκε η πλάκα, βρέθηκαν και δύο ενεπίγραφα βάθρα, ώστε ο χώρος να ταυτίζεται με το Ηράκλειον, ιερό δηλαδή προς τιμήν του Ηρακλή²²⁴.

Ιαματικές πηγές υπάρχουν ακόμη και στην περιοχή των Γιάλτρων, βορειοδυτικότερα της Αιδηψού, στον δρόμο προς το Κήναιο, που συνδέεται μυθολογικά με τον Ηρακλή, ενώ νοτιοδυτικά στον δρόμο προς Ροβιές υπάρχουν και άλλες ιαματικές πηγές²²⁵. Εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο είναι ακόμη ότι μεταξύ Ροβιών και Λίμνης εντοπίστηκε την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα οικισμός κλασικών χρόνων σε θέση που ονομάζεται σήμερα Αράκλη, ασφαλώς από το όνομα Ηρακλής. Από την περιοχή συλλέξαμε πολλά όστρακα κλασικής περιόδου αλλά και λίγα αρχαϊκά. Ο χώρος όμως δεν έχει ακόμη ανασκαφεί. Έχει σχέση άραγε το όνομα Αράκλη με την επίκληση «Ηράκλεις» που είναι κάτι αντίστοιχο με το «Χριστέ μου» κατά τον Burkert;²²⁶

Ο Ηρακλής συνδέθηκε, κατά τη μυθολογία, με τις θερμές πηγές και τα νερά από το δώρο που του έδωσαν η Αθηνά, οι Νύμφες και ο Ήφαιστος μετά την πάλη του με τον Γηρουνή²²⁷, δηλαδή του εκχώρησαν την εκμετάλλευσή τους.

Σχετικά με τις θεραπευτικές «πηγές του Ηρακλέους» της Αιδηψού, ο Πλίνιος αναφέρει ότι μετά την εγκατάσταση κληρούχων, οι Αθηναίοι τις

221. Βλ. πιο πάνω Sackett κ.ά. 1966, 41.

222. Στεφ. Βυζ. λ. *Αιδηψός*, Kerinthos, 1996, 106 κε. Για μεταλλουργικές εργασίες στην Εύβοια, βλ. Bakhuizen 1976, 197.

223. Π. Θέμελης, «Αιδηψός, τα Θερμά του Ηρακλέους», *ΑΑΑ* III (1970), 1, 123-24, όπου και η αναφορά σε παλαιότερη ερμηνεία σχετικά με το τόξο από τον Δαβάρια, *ΑΔ* 20 (1965), Χρον. Β2, 256, πίν. 315β.

224. *ΑΑΑ*, ό.π., 124.

225. Lolling 1887, 378-379.

226. Η θέση αυτή μας υποδείχθηκε από τον δήμαρχο Λίμνης Μπλουκίδη. Burkert 1993, 173.

227. Σχολ. Πινδ. Ο, 12, 27. Για τον Ήφαιστο, βλ. *LIMC* IV, 2, 797. Για τη σχέση των θερμών πηγών με τις Νύμφες, βλ. Πίνδαρο Ο, 12, 19.

ονόμασαν «ελλοπικές»²²⁸ από το όνομα ολόκληρης της περιοχής (Ελλοπία) και σταμάτησαν να αναφέρουν τον Ηρακλή. Όσοι πέρασαν από την Αιδηψό, όμως, ακόμη και στα νεότερα χρόνια, όπως ο Lolling, δέχονται τη σχέση της Αιδηψού με τα λουτρά του Ηρακλή²²⁹. Ο ίδιος αναφέρει και τα ιαματικά λουτρά στα Γιάλτρα²³⁰. Στα λουτρά αναφέρεται και ο L. Ross²³¹ που επισκέφθηκε με τον Όθωνα την Αιδηψό και περιγράφει τη θέση.

Τη σχέση του Ηρακλή με τα ιάματα και τις θερμές πηγές γνωρίζουμε από πολλά σημεία του ελληνικού χώρου. Όπως επίσης ότι «ηράκλεια λουτρά» ονομάζονταν στην αρχαιότητα τα θερμά λουτρά και ακόμη ότι τα θερμά λουτρά ήταν ιερά. Μερικά παραδείγματα είναι ενδεικτικά: Ο Αριστοφάνης (*Νεφέλαι* 1051) παραδίδει: «Ποῦ ψυχρὰ δῆτα πόποιτ' εἶδες Ἡράκλεια λουτρά;». Ο Πausanias (IX, 24,3) αναφέρει: «ἐν Ὑπίτῳ δὲ ναός ἐστιν Ἡρακλέους καὶ ἰάματα εὖρασθαι παρὰ τούτου τοῖς κάμνουσιν ἔστιν...». Ο Αθήναιος (XII, 512f): «διὰ τί τὰ θερμὰ λουτρά τὰ φαινόμενα ἐκ τῆς γῆς πάντες Ἡρακλέους φασὶν εἶναι ἱερά, ἢ διὰ τί τὰς μαλακὰς στρωμνὰς Ἡρακλέους κοίτας εἰώθασι καλεῖν». Και βέβαια ο Στράβων, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω (IX, 4,2): «Κατὰ Αἰδηψὸν τῆς Εὐβοίας, ὅπου τὰ θερμὰ τὰ Ἡρακλέους».

Αλλά και άλλες περιοχές, εκτός από τον Υππτό και την Αιδηψό σχετίζονται με τα «θερμά του Ηρακλέους», όπως τα λουτρά του Ηρακλέους στις Θερμοπύλες, στη Λίνδο, στη Δρυοπίδα²³². Θερμές πηγές υπάρχουν και στην Κορώνεια κοντά σε ιερό του Ηρακλή²³³, στη Σικελία, στην Ιμέρα.

Στην Αμβρακία υπάρχει ιερό και πηγές του Ηρακλέους²³⁴. Η ύπαρξη θερμών πηγών («ήράκλειων λουτρῶν») στην Αμβρακία επιβεβαιώνεται από τον μύθο που διασώζει ο Αντωνίνος Λιβεράλις²³⁵, σύμφωνα με τον οποίο ο Κραγαλεύς, ο οποίος κατοικούσε «παρά τα λουτρά του Ηρακλέους» και στον οποίο κατέφυγαν ο Απόλλων, η Άρτεμις και ο Ηρακλής για να κρίνει ποιός θα είναι κύριος της Αμβρακίας, έκρινε ότι η περιοχή ανήκει στον Ηρακλή και γι' αυτό ο Απόλλων τον μεταμόρφωσε σε βράχο. Πάντως ο μύθος δηλώνει την παλαιότητα της λατρείας του Ηρακλή. Η ταύτιση των ηρακλείων πηγών, που αναφέρονται στην αμβρακική συνθήκη²³⁶, με τις ιαματικές πηγές και το φρούριο Ηρακλείου είναι άλλο ένα παράδειγμα σχέσης Ηρακλή με τις ιαματικές πηγές και στην περιοχή αυτή.

228. Plin., *Nat. hist.*, 64.

229. Lolling, 1887, 361.

230. Lolling, *ό.π.*, 375.

231. L. Ross, *Königsreisen* II, 19, 52, Bursian, 1977, 28.

232. Βλ. Ηούχιος, λ. *Ηράκλεια: λου-*

τρά, Παπαδάκης 1916, 258 σημ. 1.

233. Παπαδάκης, *ό.π.*, 255.

234. Καρατζένη 1997, 233 κε.

235. Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώσεων Συναγωγή* IV, I, 2.

236. Καρατζένη, *ό.π.*, 233 κε.

Από όσα αναφέρθηκαν ήδη, είναι προφανές ότι περιοχές που βρίσκονται παρά τον Νέο Πύργο Ωρεών, όπως τα θερμά λουτρά της Αιδιψού αφενός, τα θερμά λουτρά των Γιάλτρων και κυρίως το Κήναιο, που συνδέεται με την πορεία προς τον θάνατο του ήρωα αφετέρου, έχουν σχέση με τον Ηρακλή και τη λατρεία του ήρωα. Έτσι δικαιολογείται το λαμπρό αφιέρωμα στην ευρύτερη περιοχή τους, έστω και αν δεν βρέθηκαν επιγραφικές μαρτυρίες, όπως στο ιερό του Ηρακλή στη Θήβα, όπου σε όστρακα αναφέρεται το όνομά του.

Η συνέχεια της λατρείας στον ίδιο χώρο συναντάται σε πολλά γνωστά ιερά. Από αυτά, σε άλλα συνεχίζεται η χρήση από τη μυκηναϊκή περίοδο, σε άλλα η λατρεία αρχίζει από τη γεωμετρική και συνεχίζεται στην αρχαϊκή μέχρι και την κλασική περίοδο²³⁷: Όπως, π.χ., στα ιερά των Θηβών, της Σπάρτης, του Αρκελαίου, του Ηραίου του Άργους, του Απόλλωνα Μαλεάτα στην Επίδαυρο με κάποια χρονολογικά χάσματα, στον ναό του Απόλλωνα στην Κόρινθο, του Ποσειδώνα στα Ίσθμια, στην Ασίνη, στις Μυκίνες, όπου το γεωμετρικό ιερό είναι πάνω από το ανάκτορο ή στο ιερό του Ήρωος, ανδρικού ημίθεου λόγω των ευρημάτων - κανθάρων και κρατήρων - που βρίσκεται 1 χλμ. Ν-ΝΔ της ακροπόλεως των Μυκηνών²³⁸. Ακόμη στο ιερό της Τίρυνθας, όπου λατρεύεται η Ήρα και ο Ηρακλής, του Υμηττού, στα ιερά στον Αετό Ιθάκης, στη Ρόδο (Κάμιρος), στη Δήλο, στην Κέω (Αγία Ειρήνη), στην Ολυμπία, στις Κουκουναριές της Πάρου, στο Πόρτο Χέλι, στα ιερά που προηγήθηκαν του ναού του Απόλλωνα στην Ερέτρια κ.λπ.

Είναι λοιπόν εξαιρετικά πιθανό στον χώρο που εξετάζουμε να λατρευόταν ο Ηρακλής και η λατρεία του να ξεκινάει, σύμφωνα με τα ευρήματα στον Νέο Πύργο Ωρεών από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, ενώ στην ευρύτερη περιοχή συνεχίζεται μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Το λαμπρό σύμπλεγμα αποτελεί μία σημαντική ένδειξη.

237. Foley 1988, 135 κε. προκειμένου κυρίως για τα αργεακά ιερά.

238. *Αυτόθι*, 144.

Εικ. 5. Σύμπλεγμα Ηρακλή με λέοντα, πρόσθια όψη μετά τη συντήρηση.

ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΗΡΑΚΛΗ ΜΕ ΛΕΟΝΤΑ

Περιγραφή

Το σύμπλεγμα (εικ. 5-21) κατασκευάστηκε από λευκό ναξιακό μάρμαρο με θέμα άνδρα, προφανώς τον Ηρακλή, που παλεύει με λέοντα σε θανάσιμο εναγκαλισμό²³⁹. Το έργο είναι οργανωμένο σε τριγωνική διάταξη, μέσα στον χώρο και με έντονη συστροφή στο μοιραίο αγκάλιασμα του λέοντα με τον ήρωα, ενώ μοιάζει να γίνεται προσπάθεια συμπίεσης του όγκου, γεγονός που ίσως οφείλεται και στην υφή του ναξιακού μαρμάρου που σχίζεται, γι' αυτό και τα ναξιακά έργα είναι πιο επίπεδα. Στην πρόσθια όψη δίνει την εντύπωση αναγλύφου. Είναι συγκολλημένο από δύο κομμάτια: α) Ηρακλής με το πρόσθιο τμήμα του λέοντα, β) πίσω (κατώτερο) τμήμα του λέοντα. Ο Ηρακλής σώζεται από τα γόνατα μέχρι τον ώμο σε ύψος 1,20 μ. Ο άνδρας ήταν κατασκευασμένος από τρία τμήματα μαρμάρου. Το σωζόμενο που θα περιγραφεί πιο κάτω και άλλα δύο που λείπουν: Το ένα από αυτά περιλάμβανε τη δεξιά άνω πλευρά με το κεφάλι που θα έκλινε προς τα εμπρός και το αντίστοιχο χέρι, ενώ το δεύτερο κομμάτι που λείπει, αντιστοιχεί στο κατώτερο τμήμα του αριστερού ποδιού, από το γόνατο.

Η πίσω όψη του άνδρα (εικ. 10, 11) δεν είναι καλά επεξεργασμένη, αποδίδεται όμως η *linea alba* και πιθανή μικρή εγχάραξη, αν δεν είναι παλαιό τυχαίο χάραγμα, στην αριστερή ωμοπλάτη. Στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα της δεξιάς πλευράς (εικ. 12) σώζονται τρεις οπές για την εισδοχή τόρμων, πάνω δε από το σημείο αυτό υπάρχει αναθύρωση, μικρά κτυπήματα με βελονάκι, για διευκόλυνση της συγκόλλησης των δύο κομματιών. Οι οπές έχουν διαστάσεις (από επάνω προς τα κάτω): Η πρώτη από επάνω 0,034×0,05 μ. και βάθος 0,05 μ., η δεύτερη 0,03×0,05 μ. και βάθος 0,04 μ. και η τρίτη 0,03×0,03 μ. και βάθος 0,035 μ. Δηλαδή η ανώτερη που θα στήριζε το τμήμα αυτό είναι βαθύτερη. Ο ήρωας εικονίζεται όρθιος και ευθυτενής ως κούρος στο πίσω μέρος (εικ. 11), με ελαφριά κλίση προς τα δεξιά και προτεταμένο το αριστερό σκέλος (εικ. 5, 6). Δεν σώζεται το κεφάλι ούτε κόμη στους ώμους, που δεν θα ήταν μακριά αλλά μάλλον κοντή με οριζόντιες ραβδώσεις ίσως του τύπου «*Etagenperücke*», όπως την γνωρίζουμε από τη δαιδαλική περίοδο μέχρι το 550 π.Χ. από έργα γλυπτικής, αγγειογραφίας κ.λπ. Το σώμα είναι σφριγηλό αλλά χωρίς δόλωση λεπτομε-

239. Αρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Νέου Πύργου Ωρεών 364. Για λόγους ασφαλείας έχει μεταφερθεί στο Μουσείο Ερετρίας, έχει

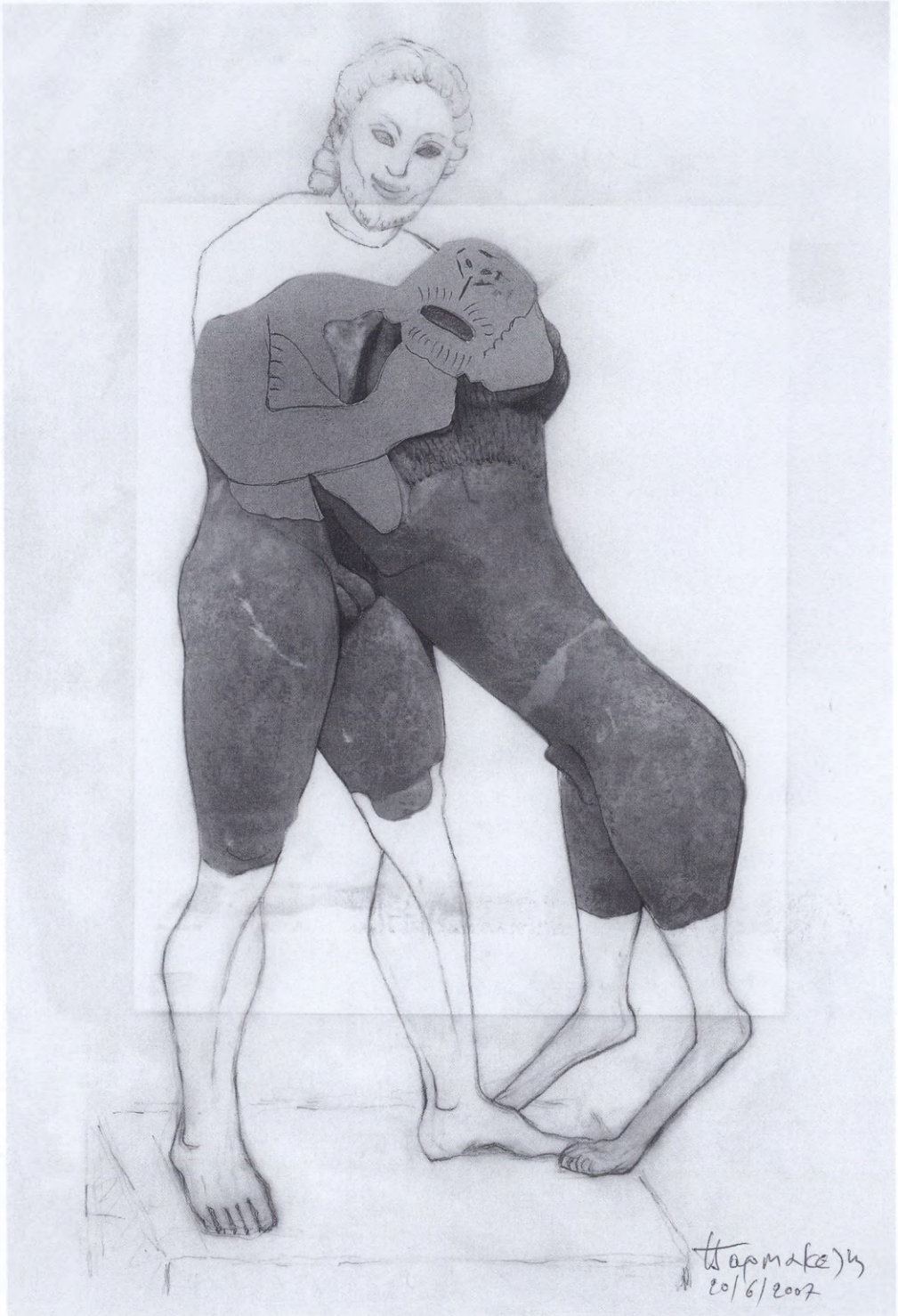
όμως αριθμό Μουσείου βόρειας Εύβοιας. Πρώτη ανασκαφική έκθεση, βλ. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, ΑΔ 51 (1996) 208, πίν. 83γ.

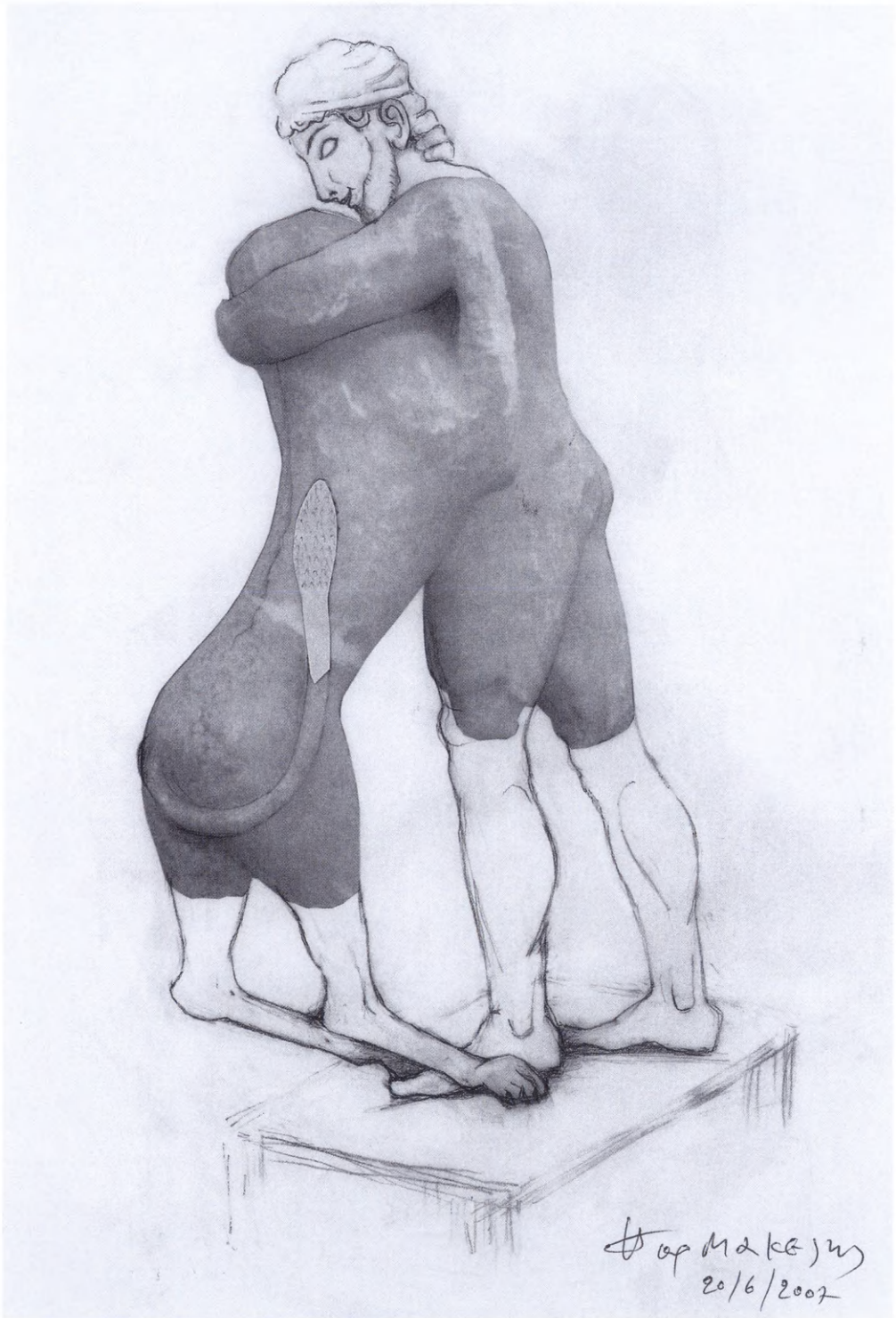
Εικ. 6. Σύμπλεγμα Ηρακλή με λέοντα, πλάγια αριστερή όψη.

ρειών και με κοίλο το όχι τέλεια δουλεμένο πίσω τμήμα. Στο πίσω τμήμα του δεξιού ποδιού διακρίνονται ελαφρά εξογκώματα του μη επεξεργασμένου καλά, στο σημείο αυτό, μαρμάρου. Ο δεξιός ώμος κλίνει προς τον όρθιο επίσης λέοντα. Ο δεξιός βραχίονας θα ήταν απομακρυσμένος από το σώμα και τμήμα του άκρου δεξιού χεριού έρχεται μέσα στο στόμα του ζώου (εικ. 12), όπου διατηρείται και τμήμα του μεγάλου δάκτυλου με το νύχι. Με τον αριστερό βραχίονα, ο οποίος αποδίδεται με αρκετά έντονη μυολογία, περισφίγγει το κεφάλι του λέοντα. Με το αρκετά φθαρμένο αριστερό άκρο χέρι σε γροθιά και το μεγάλο δάκτυλο σε γωνία (εικ. 12) ανοίγει το στόμα του ζώου, όπως και με το δεξιό. Το δεξιό γόνατο αποδίδεται με τσιγκελοειδείς εξάρσεις, «μουστάκια» (εικ. 5, 14, 15), χαρακτηριστικό στοιχείο πολλών πρώιμων κούρων, ενώ στον αντίστοιχο μηρό αποδίδεται κάθετη βάθυνση κατασκευασμένη με γλωσσάκι. Από το αριστερό γόνατο εξέχει «έμβολο», μήκους 0,065 μ. και διαμέτρου 0,109 μ., το οποίο επιστέφεται από «φεστονοειδή» απόληξη του μηρού με ενδιάμεσα κενά (εικ. 6). Το έμβολο χρησίμευε για την ένθεση του κατώτερου τμήματος του ποδιού, το οποίο λείπει. Πλαστικά αποδίδονται τα γεννητικά όργανα (εικ. 14, 15). Η μετάβαση από τον κορμό στον μηρό, στο σημείο της βουβωνικής χώρας, αποδίδεται με ελαφρό ανάγλυφο που διακρίνεται πάνω από τον δεξιό μηρό, εμπρός και πίσω (εικ. 12, 14).

Ο λέων (εικ. 5, 6, 16, 18) διατηρείται καλύτερα (σωζόμενο ύψος 1,25 μ.). Λείπουν τα πίσω πόδια, κάτω από τους μηρούς και το πρόσθιο αριστερό άκρο πόδι. Το κατώτερο τμήμα του σώματος είναι, όπως και του Ηρακλή, πιο ραδινό σε σχέση με το δυναμικό ανώτερο. Εικονίζεται όρθιος σπριζόμενος στα πίσω πόδια και ακουμπά με τα δύο πρόσθια στο σώμα του Ηρακλή με ελαφρά κλίση προς τ' αριστερά. Το δεξιό πρόσθιο πόδι που στο πίσω μέρος του δεν είναι καλά δουλεμένο και έχει κτυπήματα από την αρχική λάξευση του μαρμάρου, δηλαδή τη χονδροειδή δουλειά (εικ. 6, 10), σχεδόν αγκαλιάζει τον Ηρακλή. Το αριστερό, με αύλακα κατά μήκος του πήχυ, ακουμπά στο στήθος του ήρωα. Στρέφει το κεφάλι προς τα εμπρός. Η ουρά του, που σχηματίζει καμπύλη (εικ. 6, 18) και συνεχίζει σε ευθεία γραμμή προς τα επάνω, αποδίδεται ανάγλυφα από το αριστερό ισχίο και φθάνει μέχρι τη δεξιά πλευρά. Στο ανώτερο μισό τόσο η ουρά όσο και η «φούντα» στην άκρη της δεν σώζονται, διατηρούνται όμως τα ίχνη τους. Ιθυφαλλικό αποδίδεται το μόριο (εικ. 5, 16). Το κεφάλι (εικ. 16, 19-21) που φθάνει σε ύψος μέχρι τον ώμο του ήρωα, αποδίδεται κατ' ενώπιον με ελαφρά κλίση προς τα άνω και αριστερά. Διατηρείται αρκετά καλά στο άνω και πίσω μέρος. Το πρόσωπο (σωζόμενων διαστάσεων 0.40×0,20 μ.) είναι καταστραμμένο. Σώζεται μόνον η αύλακα του ανοιγμένου στόματος με εγχαράξεις στο δεξιό τμήμα του, τμήμα της κάτω γνάθου (εικ. 16, 19), ενώ καλύτερα διατηρείται το άνω τμήμα του προσώπου (εικ. 19, 20) με τα δύο βυθίσματα των ματιών και κάθετη αύλακα μεταξύ αυτών καθώς και τα «μουστάκια»

Εικ. 7. Το σύμπλεγμα Ηρακλή με λέοντα: ζωγραφική απόδοση από τον γλύπτη Γιάννη Παρμακέλη.

Εικ. 8. Πλάγια αριστερή όψη.

Φορμάκης
20/6/2007

Εικ. 9. Πίσω όψη του συμπλέγματος.

(εικ. 19-21). Στο κρανίο η χαιτή αποδίδεται στην κορυφή με εγχάρακτους ρομβοειδείς - λογχόσχημους βοστρύχους (εικ. 21) που ακολουθούν το σχήμα του. Η κόμη εξέχει στο μέτωπο σε ελαφρό ανάγλυφο (εικ. 20, 21). Πλούσιοι λογχοειδείς βόστρυχοι, χαραγμένοι με γλωσσάκι, περιβάλλουν το πρόσωπο (εικ. 13, 16, 19) και καλύπτουν μεγάλο τμήμα της πλάτης (εικ. 13, 18) ενώ στο πλάι αποδίδονται κυματοειδώς (εικ. 13), όπως στον κούρο της Χαλκίδας που εξετάζεται πιο κάτω.

Στην πρόσθια όψη της αριστερής πλευράς του κορμού του λέοντα είναι χαραγμένη η επιγραφή ΦΥΛΙΩΝ ΑΝΕΘΕΚΕΝ (εικ. 17).

Η επιγραφή

Η επιγραφή ΦΥΛΙΩΝ ΑΝΕΘΕΚΕΝ είναι χαραγμένη στο αριστερό τμήμα του σώματος του λέοντα και το μέγεθος των γραμμάτων είναι 0,023-0,035 μ.²⁴⁰

Οι επιγραφές, όπως αυτή του αγάλματος του Ηρακλή ΦΥΛΙΩΝ ΑΝΕΘΕΚΕΝ δεν είναι σπάνιες στην αρχαϊκή γλυπτική²⁴¹. Οι περισσότερες βρίσκονται σε ταφικά μνημεία και λιγότερες σε άλλα αναθήματα²⁴². Η πρωιμότερη επιγραφή σε πλαστικό έργο είναι η γνωστή επιγραφή του Μαντίκλου, σε χάλκινο ειδώλιο του 700 π.Χ.²⁴³

Οι επιγραφές χαραζόνταν είτε στο άγαλμα το ίδιο, είτε στο βάθρο²⁴⁴. Στην Αττική οι πρωιμότερες ήταν χαραγμένες στη βάση²⁴⁵.

Συνήθως οι επιγραφές βοηθούν στη χρονολόγηση του ίδιου του αγάλματος²⁴⁶. Πολλές φορές όμως, υφίστανται κάποιες διορθώσεις σε μεταγενέστερους χρόνους, όπως, π.χ., στον κούρο της Σάμου²⁴⁷, όπου το μεν άγαλμα χρονολογείται στο α' τέταρτο του βου αιώνα π.Χ. και η επιγραφή στο τέλος του βου αιώνα π.Χ. Άλλες επιγραφές υφίστανται προσθήκες²⁴⁸. Η Jeffery²⁴⁹ πιστεύει ότι αναγνωρίζονται χέρια επιγραφοποιών στα ταφικά ή άλλα μνημεία. Αναγνώρισε δε 6-10 χέρια επιγραφοποιών. Οι γραφείς εργάζονταν για πολλούς καλλιτέχνες και μάλιστα ταξίδευαν, όπως και εκείνοι. Ορισμένοι, όπως ο Ένδοιος, υπέγραφαν έργα στην Ακρόπολη αλλά όχι σε ταφικά μνημεία²⁵⁰. Υπήρχε ειδική τάξη γραφέων σε λίθο, ενώ χωριστή τάξη επιγραφοποιών θα χάραζαν επιγραφές σε χαλκά, γιατί χρειαζόταν άλλη τεχνική. Κάποιες φορές ο ίδιος ο γλύπτης χάραζε το όνομά του στον λίθο²⁵¹.

240. Λεπτομερής μέτρηση υπάρχει στο Επίμετρο.

241. Βλ. σελ. 92, Αναθήματα και σελ. 136, Επίμετρο.

242. Ridgway 1977, 51.

243. Stewart 1990, 23, Vermeule 1974, 168.

244. Ridgway, *ό.π.*, 283.

245. *Αυτόθι*.

246. Βλ. Επίμετρο.

247. Kyrieleis 1996, 49, 56, 65.

248. Ridgway, *ό.π.*, 283.

249. Παρά Ridgway, *ό.π.*, 288.

250. *Αυτόθι*, 293.

251. Buschor 1980, 7.

Εικ. 10. Το σύμπλεγμα Ηρακλή με Λέοντα, λεπτομέρεια πίσω όψης.

Εικ. 11. Ο Ηρακλής, πίσω όψη.

Εικ. 12. Το άνω πρόσθιο τμήμα του συμπλέγματος.

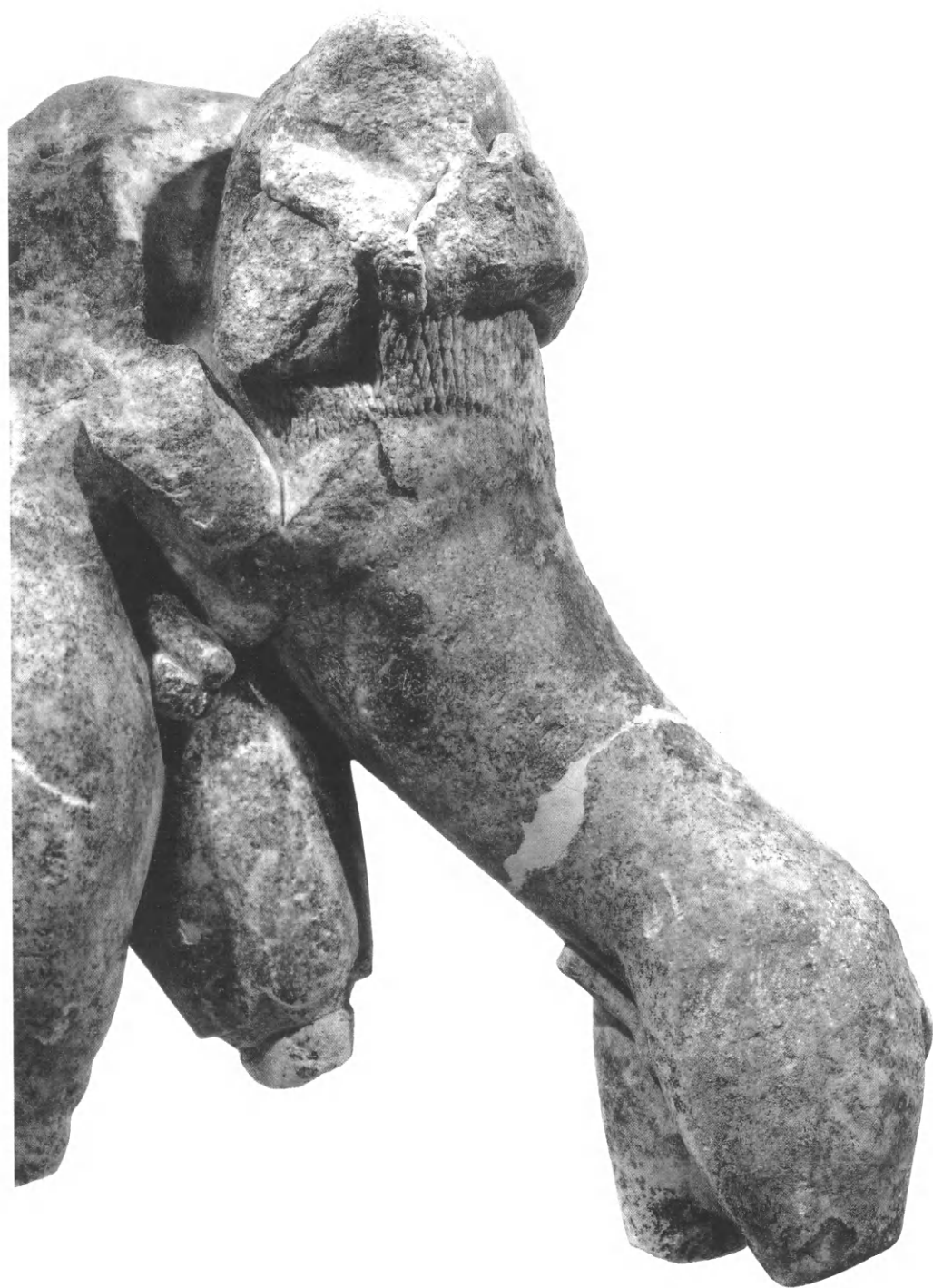
Εικ. 13. Ο εναγκαλισμός του Λέοντα από τον Ηρακλή.

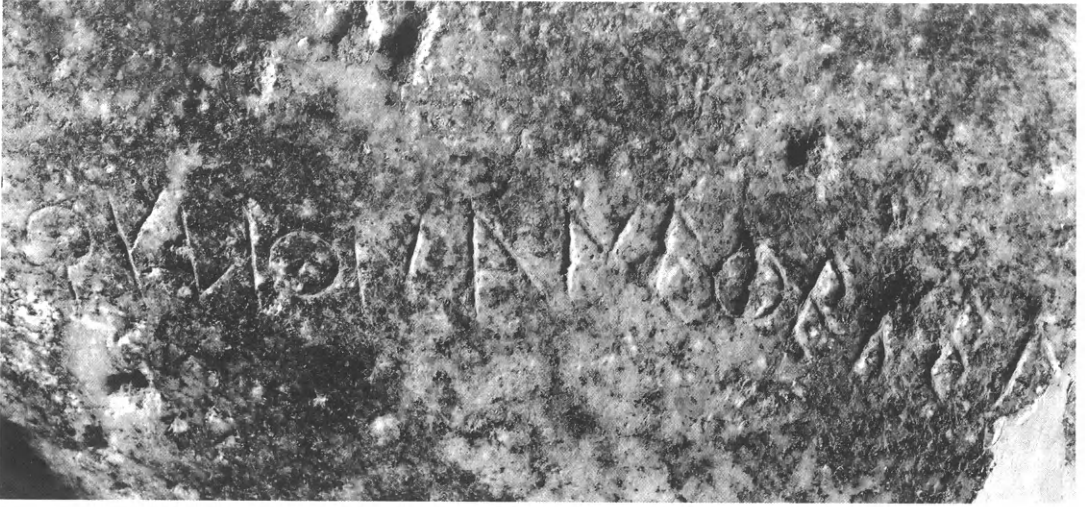
Εικ. 14. Δεξιά όψη του κάτω τμήματος του Ηρακλή.

Εικ. 15. Δεξιά όψη του Ηρακλή. Το κάτω τρίμα με εμφανή την κάθετη αύλακα στο μηρό.

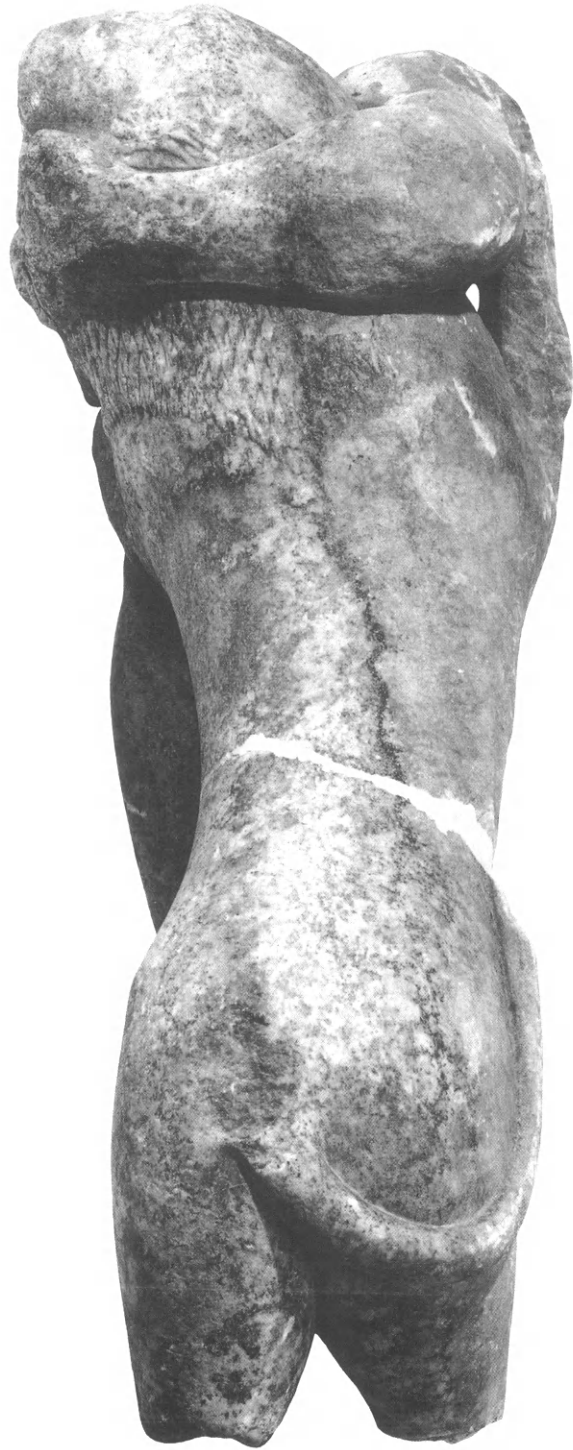

Εικ. 16. Το σύμπλεγμα κατ' ενώπιον. Μέρος του σώματος του Ηρακλή και ολόκληρη η αριστερή πλευρά του λέοντα.

ΦΥΛΙΟΝ ΑΝΕΦΕΡΕΚΕΑ

Εικ. 17. Η αναθηρατική επιγραφή στο σώμα του λέοντα.

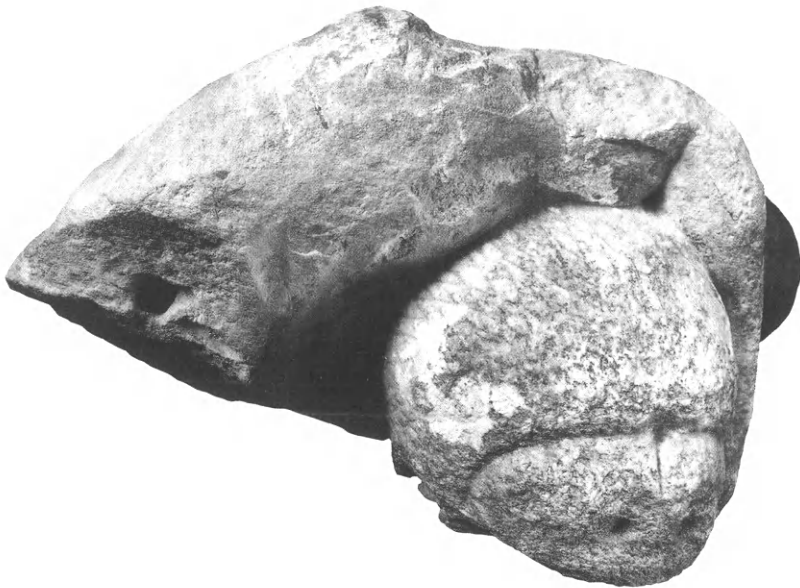
Εικ. 18. Πίσω όψη του λέοντα και το αριστερό χέρι του Ηρακλή που περισφίγγει την κεφαλή του ζώου.

Εικ. 19. Λεπτομέρεια της κεφαλής του λέοντα.

Εικ. 20. Το ανώτερο δεξιό τμήμα της κεφαλής του λέοντα.

Εικ. 21. Η κορυφή της κεφαλής του λέοντα, ο ώμος και ο αριστερός βραχίονας του Ηρακλή.

Η αναθηματική επιγραφή στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ορεών υποδηλώνει ότι το γλυπτό δεν ήταν αετώματικό, όπως αρχικά είχε υποθεθεί λόγω της μη ιδιαίτερα επιμελημένης εργασίας στο πίσω τμήμα του, αν και αναθηματική επιγραφή υπάρχει στο ακρωτήριο του ναού της Καρθαίας στην Κέω²⁵². Εξάλλου η ταπεινή αρχιτεκτονική του κτηρίου στο οποίο βρέθηκε το σύμπλεγμα δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι ήταν δυνατόν να διαθέτει ένα τόσο πομπώδες αέτωμα.

Στην Εύβοια υπάρχουν πρώιμες επιγραφές σε όστρακα αγγείων (graffiti) από το Λευκανί²⁵³ ή την Ερέτρια²⁵⁴. Οι επιγραφές από την Ερέτρια είναι σε ευβοϊκό αρχαϊκό αλφάβητο: Π.χ. «εὔαθλος»²⁵⁵. Επιγραφή σε υστερογεωμετρικό ροδιακό σκύφο: «[]νος τὸ ποτ[έριον]»²⁵⁶ που συνδέεται με τον σκύφο του Νέστορα που βρέθηκε στις Πιθηκούσες, καθώς και ο «ιερός νόμος» για τους εισπλέοντες από τη δυτική πύλη της Ερέτριας του 550-525 π.Χ. (Μουσείο Ερετριας αρ. 1206), είναι χαρακτηριστικά δείγματα της πρώιμης ιστορικής ανάγκης των Ευβοέων να τονίσουν την ιδιοκτησία, τους νόμους ή τις αρετές τους.

Το αρσενικό όνομα Κυλίων δεν ήταν γνωστό μέχρι σήμερα²⁵⁷. Μαρτυρούνται μόνον τα ονόματα²⁵⁸:

Κυλίας: Στην Κρήτη, την Κυρναϊκή και τη Θεσσαλία²⁵⁹.

Κύλος: Στη Θεσσαλία²⁶⁰.

Κύλων: Στην Εύβοια, την Αθήνα, το Άργος, την Ήλιδα, τη Λακωνία, τον Κρότωνα, την Πομπηία²⁶¹.

Κυλλίας: Στην Κυρναϊκή, το Άργος, την Κόρινθο, τη Θεσσαλία²⁶².

Κύλλης: Στη Δύμη και τη Μακεδονία²⁶³.

Κύλλος: Στην Αθήνα, την Αρκαδία και τη Θεσσαλία²⁶⁴.

Κύλλων: Στην Κρήτη και την Ήλιδα²⁶⁵.

Ο Bechtel²⁶⁶, συνδέει το όνομα Κύλων και το συγγενές Κυλωίδας με τη λέξη κύλα = βαθούλωμα των ματιών, και τα ονόματα Κύλλος, Κυλλίας, Κύλλων κ.λπ. με τη λέξη κυλλός = στραβοκάνης²⁶⁷. Ίσως όμως τα ονόματα έχουν την ίδια προέλευση, ανεξάρτητα της γραφής τους με ένα ή δύο λάμδα.

252. Østby 1980, 208, αρ. 4, εικ. 25-26.

253. *Lefkandi I*, 1979-1980, 89.

254. Johnston 1983, 63 κε., Kahil, στο *Στήλη* 1980, 528, σμρ. 28.

255. Ανδρειωμένου 1983, I, 234.

256. Στο ίδιο, 235.

257. Βλ. Χαράλαμπο Κριτζά στο *Επίμετρο*.

258. Για την πληροφορία αυτή οφείλω ευχαριστίες στον καθηγητή Άγγελο Χανιώτη.

259. *LGPN IIIb*, s.v.

260. *LGPN IIIb*, s.v.

261. *LGPN I*, II, IIIa, s.v.

262. *LGPN I*, IIIa, IIIb, s.v.

263. *LGPN IIIa*, IV, s.v.

264. *LGPN II*, IIIa, IIIb, s.v.

265. *LGPN IIIa*, s.v.

266. Bechtel 1917, 480.

267. Bechtel, *ό.π.*, 492.

Το θηλυκό Κύλλα είναι γνωστό από τη Σάμο και την Κέρκυρα²⁶⁸. Ακόμα το όνομα Κυλία (Φυλία) είναι γνωστό από επιγραφή της Αιτωλίας²⁶⁹: «Δορὼ Φυλία ἄρὰν ἄξε».

Κατά τον Ρωμαίο, το επίθετο Κιλλέα, Κυλία, Καλλία ή Κύλλου πήρα²⁷⁰ έχει θρησκευτική σημασία και ακόμη έχει σχέση με το νερό, όπως η πηγή στον Υμηττό που το νερό της βοηθούσε στην ευτοκία, όπου προφανώς οφείλεται και η μεταγενέστερη φήμη για το νερό της ίδιας πηγής «της Καλλοπούλας το νερό». Θρησκευτικό θεωρεί ακόμη ο Ρωμαίος²⁷¹ το όνομα της Κυλλίνης της Αρκαδίας και της Ήλιδας που θεωρεί πάντως ότι έχει σχέση με το νερό, τις πηγές, τους ποταμούς και στην περίπτωση της Αιτωλίας με τον ποταμό Εύηνο.

Αναθήματα

Το σύμπλεγμα Ηρακλή με λέοντα αποτελεί, όπως δηλώνει η επιγραφή ΦΥΛΙΩΝ ΑΝΕΘΕΚΕΝ ένα ανάθημα.

Από τον 9ο μέχρι τον 7ο αιώνα π.Χ. τα συνήθη αναθήματα των αρχόντων σε ιερά ήταν οι τρίποδες²⁷². Στην αρχαϊκή περίοδο, όταν τα μέλη της άρχουσας τάξης ήθελαν να δηλώσουν όχι μόνον την οικονομική επιφάνειά τους αλλά και την καταγωγή τους, την οποία πολλές φορές ανάγουν σε θεούς ή ήρωες, όπως ο Ηρακλής, αναθέτουν μεγάλα έργα σπουδαίων καλλιτεχνών, σε δημόσιους χώρους, κυρίως ιερά. Έτσι τα αγάλματα έχουν διαφορετικό χαρακτήρα από εκείνον που είχαν τα αφιερώματα σε προηγούμενες περιόδους. Πρέπει να σημειώσουμε ότι μόνον σε αναθήματα και όχι σε ταφικά μνημεία οι δημιουργοί αναφέρουν τη λέξη «περικαλλές» άγαλμα²⁷³, όπως στο επίγραμμα που είδε ο Ηρόδοτος στον ναό του Ισμνίου Απόλλωνα στη Θήβα²⁷⁴ γραμμένο με «Καδμήια γράμματα». Πρώιμα αναθήματα, από το 570 π.Χ., έχουμε από την Ακρόπολη των Αθηνών και τη Σάμο της εποχής του Πολυκράτη, ενώ συχνά είναι τα αναθήματα αγαλμάτων μετά το 530 π.Χ.²⁷⁵ Δεν γίνεται εδώ λόγος για τα πρώιμα αναθήματα μικρού μεγέθους, όπως αυτό του Μαντίκλου, του 700 π.Χ.²⁷⁶ Τα μεγάλα αναθήματα δεν είναι πια ανώνυμα προϊόντα. Οι αναθέτες παρακινούν τις μορφές να μιλήσουν²⁷⁷. Για τη σημασία των αναθημάτων στους πρώιμους και μέσους αρχαϊκούς

268. *LGPN* I, IIIa s.v.

269. Ρωμαίος 1920-21, 66-67.

270. Σούδα, λ. *Κιλλεία*.

271. Ρωμαίος 1920-21, 67.

272. Kyrieleis 1996, 101.

273. Καρούζος 1941, 542.

274. Καρούζος, *ό.π.*, 539.

275. Boardman 1978, 69.

276. Vermeule 1974, 168.

277. Buschor 1980, 8.

χρόνους σημαντική είναι η συμβολή του Χρήστου Καρούζου²⁷⁸. Ο Καρούζος πιστεύει ότι «για τον προσκυνητή που έβαζε να χαράξουν το όνομά του, υπάρχει η πεποίθηση ότι το έργο είναι “περίσσια ωραίο”».

Πρώιμο παράδειγμα, του 4^{ου} μισού του 7^{ου} αιώνα π.Χ., μεγάλου αναθήματος από Νάξιο καλλιτέχνη, αποτελεί η γνωστή βάση κούρου, αφιέρωμα στον Απόλλωνα της Δήλου από τον Ευθυκαρτίδη που υπογράφει ως δημιουργός και αναθέτης²⁷⁹: «Ευθυκαρτίδης μ' ανέθεκεν ὁ Νάχσιος, ποιέσας» (στοιχιδόν).

Στην Ακρόπολη των Αθηνών από το 570 π.Χ. οι κόρες και οι κούροι αποτελούσαν αναθήματα²⁸⁰. Οι ιππείς της Ακροπόλεως, τρεις μεγάλοι και ένας μικρός, με χαρακτηριστικότερο τον ιππέα *Ramrin* του 550 π.Χ.²⁸¹ ανατέθηκαν από την τάξη των πεντακοσιομεδίμων, οι οποίοι είχαν επιφορτιστεί από την πόλη για την εκτροφή και τη συντήρηση των ίππων²⁸². Ανάθημα με επιγραφή του αναθέτη ([Ρ]ΟΜΒΟΣ) είναι ο Μοσχοφόρος της Ακροπόλεως, έργο του 570 π.Χ.²⁸³

Ένα αρχαιότερο ανάθημα, μία στήλη από την Αίγινα, χρονολογείται μεταξύ 600 και 550 π.Χ. και φέρει την επιγραφή: [Ε]ΥΚΛΕΙΔΑΝ ΜΕ ΑΝ[ΕΘΕΚΕΝ]²⁸⁴.

Το σύμπλεγμα του Κιτύλου και του Δέρμους, έργο του 600-590 π.Χ.²⁸⁵ είναι επιτύμβιο μνημείο αλλά είναι αφιέρωμα του πατέρα τους ΑΜΦΑΛΚΗ.

Από τη Σάμο έχουμε δύο σημαντικά αναθήματα α) το ανάθημα του Χηραμύη που χρονολογείται μεταξύ 560-550 π.Χ.: ΧΗΡΑΜΥΗΣ Μ ΑΝΕΘΗΚΕ ΘΗ ΠΕΡΙΚΑΛΛΕΣ ΑΓΑΛΜΑ και β) τη στοιχιδόν επιγραφή με το όνομα του αναθέτη: ΙΣΧΗΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ Ο ΡΗΣΙΟΣ προς αιώνια δόξα των αριστοκρατικών γενών, σε ένα από τα οποία ανήκει ο αναθέτης του περίφημου κούρου²⁸⁶. Γνωστός επίσης είναι ο σαμιακός κούρος του 575-550 π.Χ. που ανήκει στην ομάδα Τενέας - Βολομάνδρας, ανάθημα του Λεύκιου στον Απόλλωνα: ΛΕΥΚΙΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕΝ ΤΩ ΑΠΟΛ[Λ]ΩΝΙ²⁸⁷, δηλαδή σε συγκεκριμένη θεότητα.

Στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. χρονολογείται ένα άλλο ανάθημα αφιερωμένο επίσης στον Απόλλωνα από τη Μυσούντα, του Ερμώνακτα και της συζύγου του που φέρει επιγραφή: ΕΡΜΟΝΑΖ ΜΕ ΚΑ...ΕΥΝΟΝ ΑΝΕΘΕΣΑΝ ΔΕΚΑΤΗΝ ΕΡΓΩΝ ΤΩ ΑΠΟΛΛΩΝΙ²⁸⁸.

278. Καρούζος 1941, 539 κε.

279. Boardman 1978, 26, εικ. 56.

280. Τριάντη 1998, 87.

281. Τριάντη, *ό.π.*, 83, Ridgway 1977, 140.

282. Τριάντη, *ό.π.*, 185. Ιππείς αντιπροσωπεύονται στην Αττική με λίγα παραδείγματα. Εκτός από τους πιο πάνω αναθηματικούς, οι ιππείς της λοιπής Αττικής είναι ταφικοί, όπως του Κεραμεικού και της Βάρης. Για τους ιππείς της Ακροπόλεως έχει υποθεθεί ότι εικονίζουν τους γιούς του

Πεισιστράτου Ιππία και Ιππαρχο ή ακόμη τους Διόσκουρους.

283. Γιαλούρης 1994, 227, αρ. 8-9, Fuchs 1979, 29, εικ. 11.

284. Walter-Karydi 1987, 48.

285. Γιαλούρης, *ό.π.*, 125, αρ. 52.

286. α) Blümel 1963, αρ. 34, πίν. 94, αρ. 988 για το ανάθημα του Χηραμύη και β) Kyrieleis 1996, 45, 65, 98.

287. Richter 1960, 86-87, αρ. 77.

288. Blümel, *ό.π.*, 63, αρ. 66, εικ. 213-14.

Ο μικρός κατάλογος των αναθηματικών ενεπίγραφων γλυπτών του βου αιώνα π.Χ. δεν φιλοδοξεί να είναι πλήρης, είναι όμως ενδεικτικός της τάσης που διείπε τις αριστοκρατικές κοινωνίες της εποχής.

Τα αναθηματικά αγάλματα κατά τον Boardman²⁸⁹ δεν ήταν λατρευτικά. Μόνο με την κατασκευή των μεγάλων ναών έχουμε λατρευτικά αγάλματα. Οι κούροι που ονομάστηκαν Απόλλωνες και στόλιζαν τους πρώιμους ναούς, δεν ήταν απεικονίσεις θεών αλλά αναθήματα.

Και βέβαια ο αναθέτης πολλές φορές είναι γνωστός αλλά άγνωστος συνήθως είναι ο εικονιζόμενος. Δεν είναι δηλαδή βέβαιο αν οι μεγάλοι κούροι εικονίζουν θεούς ή ήρωες²⁹⁰. Στην περίπτωση βέβαια του συμπλέγματος του Νέου Πύργου Ωρεών, εικονογραφικά ο τύπος είναι γνωστός και έχει την ταυτότητα του Ηρακλή.

Όπως είναι γνωστό, μόνον σε διεθνή ή μεγάλα ιερά έκαναν κολοσσιαία αφιερώματα πρόσωπα ή πόλεις και όχι σε μικρά²⁹¹. Θα πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι το ιερό του Νέου Πύργου Ωρεών ήταν σημαντικό, πράγμα που πιστοποιείται και από τα αποσπασματικά διαπιστωθέντα, λόγω της μεγάλης καταστροφής, σημαντικά κεραμικά ευρήματα που εξετάστηκαν πιο επάνω, στο κεφάλαιο Κεραμικής.

Το σύμπλεγμα, όμως, είναι εξαιρετικό εύρημα όχι μόνον για τη σημασία της περιοχής και του χώρου, στον οποίο βρέθηκε, αλλά και για την ιστορία της πλαστικής και αγαλματοποιίας στο νησί. Γι' αυτό, πριν αναλύσουμε το ίδιο το έργο, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη ανασκόπηση αρχαϊκών έργων, παλαιότερων αλλά και νεότερων ευρημάτων στην Εύβοια.

Αρχαϊκή πλαστική στην Εύβοια

Ο «κούρος της Χαλκίδας» (εικ. 22-26)

Το σύμπλεγμα Ηρακλή με λέοντα είναι εξαιρετικό για την ιστορία της αρχαϊκής πλαστικής στο νησί και μάλιστα στο βόρειο τμήμα του.

Εντούτοις η Εύβοια, και ιδιαίτερα η κεντρική Εύβοια, έχει δώσει ένα σημαντικό αριθμό αρχαϊκών έργων και μάλιστα κούρων, που συγκεντρώθηκαν στη μελέτη μας για το σύμπλεγμα, αν και πολλά έργα έχουν ήδη μελετηθεί από ερευνητές της περιόδου, όπως θα δούμε πιο κάτω, έτσι ώστε το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών να πάρει τη θέση του στην εξέλιξη της αρχαϊκής πλαστικής του νησιού.

Στο Μουσείο Χαλκίδας εκτίθενται τρία σημαντικά κεφάλια αρχαϊκών

289. Boardman 1978, 20-22.

290. Stewart 1990, 110.

291. Kyrieleis 1996, 98.

Εικ. 22. Ο «κούρος της Χαλκίδας». Πρόσθια όψη.

Εικ. 23. Ο «κούρος της Χαλκίδας». Πίσω όψη.

Εικ. 24. Ο «κούρος της Χαλκίδας». Κορυφή της κεφαλής του.

Εικ. 25. Ο «κούρος της Χαλκίδας». Δεξιά όψη.

Εικ. 26. Ο «κούρος της Χαλκίδας». Αριστερή όψη.

κούρων, δύο από τα οποία είναι παλαιά εκθέματα του Μουσείου, ενώ ένα τρίτο, εξαιρετικά ενδιαφέρον, προέρχεται από σωστική ανασκαφή που διενεργήσαμε τη δεκαετία του 1990.

Η κεφαλή του κούρου: Αρχίζουμε τον κατάλογο των αρχαϊκών κούρων με το τελευταίο εύρημα, μία σπουδαία κεφαλή (εικ. 22-26) υπερφυσικού μεγέθους κούρου²⁹². Η κεφαλή βρέθηκε το 1993²⁹³ στην περιοχή Άγιος Ιωάννης, στο οικόπεδο Κοροβέση, εντοιχισμένη σε κτίσμα ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο είχε και μία παλαιότερη, ύστερη ελληνιστική, οικοδομική φάση. Όπως διαπιστώθηκε από τη μελέτη της κεραμικής των αρχαιότερων στρωμάτων του κτηρίου αυτού, που είχε οκτώ δωμάτια, ο χώρος κατοικήθηκε τουλάχιστον από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, ενώ ένας προϊστορικός λίθινος πέλεκυς δηλώνει ακόμη αρχαιότερη χρήση. Σχετικά με τη χρονολόγηση της κεφαλής του κούρου είναι τα όστρακα του βου αιώνα π.Χ., με χαρακτηριστικό θραύσμα αρύβαλλου της περιόδου. Οι αρχαιότερες αυτές επιχώσεις κάνουν εξαιρετικά πιθανή την αρχική θέση του κούρου στον ίδιο ή τον γειτονικό χώρο. Ο κούρος βρέθηκε εντοιχισμένος στον τοίχο 2 του βιοτεχνικού χώρου VI ρωμαϊκής οικίας, χρησιμεύοντας ως οικοδομικό υλικό στα ρωμαϊκά χρόνια. Από την κεραμική, ιδιαίτερα του γειτονικού χώρου VII, συνάγεται ότι ο χώρος ήταν σε ακμή τον 1ο-3ο αιώνα μ.Χ., ενώ από τα νομίσματα του Μ. Κωνσταντίνου (280-337 μ.Χ.) και του Κωνσταντίου (317-361 μ.Χ.) φαίνεται ότι καταστράφηκε τον 4ο αιώνα μ.Χ. Σε αυτούς λοιπόν τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες πρέπει να εντοιχίστηκε το σπουδαίο αυτό έργο. Η εύρεση της κεφαλής του «κούρου της Χαλκίδας», όπως πρέπει να ονομαστεί το εξαιρετικό αυτό έργο στο κέντρο της αρχαίας Χαλκίδας αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία, γιατί τα δύο άλλα κεφάλια κούρων που εκτίθενται στο Μουσείο Χαλκίδας (αρ. 44 και 45) και στα οποία θα αναφερθούμε πιο κάτω, δεν έχουν ακριβή προέλευση και πάντως δεν είναι βέβαιο ότι προέρχονται από την ίδια την πόλη. Η εύρεση του κούρου καταδεικνύει ότι η Χαλκίδα κοσμήθηκε με έργα υψηλής τέχνης, πενήντα τουλάχιστον χρόνια πριν από τη σύνθεση του αετώματος του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια.

Ο βος αιώνας π.Χ., περίοδος κατασκευής του κούρου που εξετάζουμε εδώ, είναι η εποχή του αριστοκρατη ποιητή Θέογνι, που έζησε στη Χαλκίδα. Ο Θέογνις θλίβεται για την επικράτηση των τυράννων, που έδιωξαν τους «αγαθούς» αριστοκράτες, και για την κυριαρχία των «κακών». Έστω

292. Μουσείο Χαλκίδας αρ. 62111.

293. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, ΑΔ 48 (1993) 190-191, πίν. 65,β,γ, Ε. Sapouna-Sakellarakis, *Chalkis*, 1995, 20, εικ. 9. Η κε-

φαλή εξετάζεται εδώ και όχι σε επίμετρο, γιατί αποτελεί βασικό κρίκο για τη μελέτη της αρχαϊκής πλαστικής του νησιού.

όμως και μετά την καταπόνηση των δυνάμεων στον πόλεμο του Απλαντίου πεδίου και τους αποικισμούς στους προηγούμενους αιώνες, η Χαλκίδα φαίνεται πως τον 6ο αιώνα ήταν ένα κέντρο όπου συνέρρεαν καλλιτεχνικές δυνάμεις ντόπιες ή ξένες. Το ίδιο συνέβαινε και με τη γειτονική Ερέτρια: Οι τάξεις των ιππέων και των Αειναυτών αναπτύσσουν πρώιμα σχέσεις με την Αθήνα και άλλες περιοχές²⁹⁴.

Η κεφαλή του κούρου της Χαλκίδας είναι κατασκευασμένη από ναξιακό μάρμαρο. Το σωζόμενο ύψος της κεφαλής, από το πηγούνι και επάνω είναι 0,37 μ., ανήκει δηλαδή σε κούρο υπερφυσικού μεγέθους και είναι λίγο μικρότερο από την κεφαλή της Κοπεγχάγης²⁹⁵, που έχει ύψος 0,41 μ., και του Διπύλου, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών²⁹⁶, που έχει ύψος 0,44 μ., από νησιωτικό μάρμαρο και τα δύο. Εδώ πρέπει να προστεθεί και το μεγάλο κεφάλι του κούρου της Σάμου²⁹⁷, όλα δηλαδή πρώιμα έργα του 6ου αιώνα π.Χ.

Το πρόσθιο τμήμα της κεφαλής του κούρου της Χαλκίδας (εικ. 22), με τη σφαιρική διαμόρφωση του κρανίου και το ωσειδές πρόσωπο, είναι καταστραμμένο από τους ρώθωνες και επάνω. Στο κατώτερο τμήμα του προσώπου είναι καταστραμμένο επίσης μεγάλο μέρος από τα χείλη και το πηγούνι. Αρκετά καλά διατηρούνται όμως τα έντονα μύλα του προσώπου. Από τα μάτια διατηρείται μόνον τμήμα του κανθού του αριστερού ματιού. Η σωζόμενη επιφάνεια του προσώπου είναι επίπεδη. Το πηγούνι δυνατό. Στο πρόσωπο παρατηρείται μία «κινούμενη μετωπικότητα» που εντάσσεται στην περίφημη λανθάνουσα κίνηση, που παρατήρησε ο Ρωμαίος²⁹⁸, ιδιαίτερα στο ελαφρά υπερυψωμένο μύλο της αριστεράς παρειάς. Η κεφαλή παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με άλλη (αρ. 44) του Μουσείου Χαλκίδας²⁹⁹ που ανήκει στην ομάδα Μήλου (555-540 π.Χ.). Το «γεράτο» πρόσωπο παραπέμπει στον κούρο της Κερατέας³⁰⁰ και στον κούρο του Λούβρου³⁰¹ που ανήκουν επίσης στην ομάδα Μήλου. Ιδιαίτερα για τον κούρο του Λούβρου, έργο του 550 π.Χ., η Κοκκορού³⁰² πιστεύει ότι είναι παριανού εργαστηρίου, αν και παριανά κεφάλια κούρων είναι σπάνια. Τα μύλα του κούρου της Χαλκίδας είναι πιο έντονα, ενώ το δυνατό πηγούνι δεν είναι προτεταμένο όπως στην κεφαλή αρ. 44 του Μουσείου Χαλκίδας. Οι επιφάνειες είναι αβρά διαμορφωμένες. Τα μάγουλα με τα έντονα μύλα, αν και δεν έχουμε πλήρη την εικόνα τους, είναι δυνατόν να παραβληθούν με μεγάλη επιφύλαξη με το

294. Grielaard 1992-93, 45-54.

295. Ny Calsberg Glypt. αρ. 2821, Richter 1960, αρ. 50, εικ. 172-73 που ανήκει στην ομάδα Ορχομενού - Θήρας.

296. Αρ. 3372, Richter 1960, αρ. 6, εικ. 50-53, της πρωιμότατης ομάδας Σουνίου.

297. Kyrieleis 1996, 4, 57 κε.

298. Ρωμαίος 1951, 121.

299. Richter 1960, αρ. 102, εικ. 324-25.

300. Richter, *ό.π.*, αρ. 89, εικ. 291-92.

301. Richter, *ό.π.*, αρ. 116, εικ. 356.

302. Κοκκορού 1999, 254 κε.

μεταγενέστερο έργο της ομάδας Αναβύσσου - Πτώου 12, τον κούρο της Αναβύσσου³⁰³, που χρονολογείται μεταξύ 540 και 520 π.Χ., όχι όμως με τον κούρο της Κέω³⁰⁴. Τα χαρακτηριστικά και των δύο αυτών κούρων είναι πιο έντονα και το πηγούνι του κούρου της Αναβύσσου είναι προτεταμένο, όπως της κεφαλής αρ. 44 του Μουσείου Χαλκίδας, αντίθετα με τη μαλακή καμπύλη που σχηματίζει το πηγούνι στον κούρο της Χαλκίδας, επομένως δεν μπορούμε χρονικά να τα ταυτίσουμε εκτός αν θεωρήσουμε τον κούρο της Χαλκίδας πρόγονό τους. Οι κοχλίες των αυτιών είναι ωραία σχεδιασμένοι με λεπτά πλαστικά περιγράμματα. Στη βαθουλωμένη κόγχη, πλαστικά αποδίδεται το εξογκωμένο σάρκωμα του ανθέλικα, ενώ ο λοβός είναι επίπεδος, όπως στην κεφαλή της Κοπεγχάγης³⁰⁵ και σε άλλες κεφαλές της ομάδας Μήλου. Κάποια κοινά χαρακτηριστικά, ως προς το γενικό σχήμα, έχουν τα αυτιά του κούρου της Χαλκίδας και με την κεφαλή από τη Σμύρνη³⁰⁶, που ανήκει επίσης στην ομάδα Μήλου. Σ' αυτή την ομάδα συνήθως ο τράγος είναι πιο φυσικός, ενώ ο έλικας τον πλησιάζει. Ο αντίτραγος δεν δηλώνεται, όπως στα περισσότερα έργα που ανήκουν στην ομάδα Μήλου³⁰⁷. Πιο φυσικά δηλώνεται στην επόμενη χρονικά ομάδα Αναβύσσου - Πτώου 12 (540-520 π.Χ.) και ιδιαίτερα στον κούρο της Αναβύσσου³⁰⁸, όπου ο ανθέλικας είναι λίγο «φουσκωμένος», η κόγχη βαθουλωμένη, ο λοβός πεπλατυσμένος όπως και στον κούρο της Χαλκίδας. Δεν είναι βέβαιο όμως ότι αυτό είναι χρονολογικό στοιχείο, εφόσον και στην κεφαλή του κούρου των Δελφών³⁰⁹, της πρώιμης ομάδας Σουνίου, είναι ελαφρά φουσκωμένος ο ανθέλικας καθώς και στην κεφαλή από την Ακρόπολη αρ. 617, της ομάδας Τενέας - Βολομάνδρας (575-550 π.Χ.)³¹⁰.

Η κόμη χωρίζεται στη μέση σε δύο ομάδες πλοκάμων (εικ. 24) ανά δέκα στο ανώτερο τμήμα, που πέφτουν στον αυχένα σε μία μάζα δεκατεσσάρων πλοκάμων ανά επτά στο πλάι, και τρεις στο κέντρο του κρανίου, ενώ ανά τέσσερις παχείς, διαχωρισμένοι από την οπίσθια μάζα, πλαισιώνουν το πρόσωπο. Οι πλόκαμοι πίσω (εικ. 23) είναι κυματοειδείς σχεδόν, λόγω του ότι οι γνωστές χάνδρες που τους αποτελούν είναι αβαθείς και μικρές και όχι σφαιρικές - χαρακτηριστικό των κούρων της ομάδας Μήλου³¹¹. Έχουν, όμως, ομοιότητα και με πλοκάμους παλαιότερων κεφαλών, ιδιαίτερα στο πιο αμελές ύφος, με την κεφαλή του Leyden³¹² που ανήκει στην ομάδα Σουνίου

303. Richter 1960, αρ. 136, εικ. 395.

304. Richter, *ό.π.*, αρ. 144, εικ. 419-20.

305. Richter, *ό.π.*, αρ. 109, εικ. 328-29.

306. Richter, *ό.π.*, αρ. 131, εικ. 384.

307. Richter, *ό.π.*, 17.

308. Richter, *ό.π.*, αρ. 136, εικ. 396.

309. Richter, *ό.π.*, αρ. 25, εικ. 91-92.

310. Richter, *ό.π.*, αρ. 65, εικ. 219-20.

311. Richter, *ό.π.*, 22, Κοντολέων 1959, 218 κε. για τους κούρους από τη Μήλο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. 1586 και 115).

312. Richter, *ό.π.*, αρ. 19, εικ. 103-105 αλλά και των ναζιακών από το Πτώον (Richter,

(615-590 π.Χ.) αλλά και την κεφαλή της Κοπεγχάγης³¹³, που ανήκει στην ομάδα Ορχομενού - Θήρας (590-570 π.Χ.). Ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί είναι οι πλόκαμοι που πλαισιώνουν το πρόσωπο και απαντούν, αν και σε διαφορετική απόδοση, σε αρχαιότερους κούρους της ομάδας Σουνίου, όπως π.χ. στον κούρο των Δελφών³¹⁴, την κεφαλή του κούρου της Θάσου³¹⁵, την προαναφερθείσα κεφαλή του Leyden, την κεφαλή του κούρου της Δήλου³¹⁶, που ανήκει στην ομάδα Ορχομενού - Θήρας (590-570 π.Χ.), αλλά και την κεφαλή του κούρου του Βερολίνου³¹⁷ ή του κούρου του Πτώου³¹⁸ που ανήκουν στην ομάδα Μήλου, τέλος σε κεφαλή μικρού κούρου από τη Σίφνο. Λεπτοί βόστρυχοι αποδίδονται επάνω από το αυτί και διατηρούν κόκκινο χρώμα. Οι βόστρυχοι είναι κυματοειδείς σε συνδυασμό με ημικυκλικούς επάνω από τους κροτάφους. Λεπτοί κυματοειδείς βόστρυχοι σ' αυτήν τη θέση αποδίδονται στα κεφάλια της Γκρότας Νάξου, του β' τετάρτου του βου αιώνα π.Χ., της Μεγαρίδας³¹⁹ αλλά και της Σμύρνης³²⁰ που ανήκουν στην ομάδα Μήλου (555-540 π.Χ.), όπως και στον λέοντα του συμπλέγματος που εξετάζεται εδώ, ενώ στην κεφαλή αρ. 44 του Μουσείου Χαλκίδας, της ίδιας ομάδας, αποδίδονται σε ημικυκλική διαμόρφωση επάνω από τους κροτάφους. Πρέπει να σημειωθεί ότι στις κεφαλές κούρων της ομάδας Μήλου παρατηρείται ποικιλία στην απόδοση της κόμης, όπως γνωρίζουμε από αρκετές κεφαλές που ανήκουν σ' αυτήν την ομάδα³²¹. Έτσι δικαιολογείται και ο χωρισμός στα δύο της μάζας της κόμης στον κούρο της Χαλκίδας που δεν απαντά συχνά³²². Στον κούρο της Χαλκίδας δεν είναι σαφές το περίγραμμα της κόμης επάνω από το μέτωπο, λόγω της φθοράς. Μία πλατιά ταινία, που έχει φθαρεί στα πλάγια, περιτρέχει την κεφαλή, δένεται πίσω με το «ηράκλειον άρμα», τον ηράκλειο δεσμό ή «φαρόκομπο» κατά τον Ρωμαίο³²³, που θυμίζει ναξιακά έργα, και καταλήγει σε δύο συμμετρικά μακριά άκρα. Γνωστές ταινίες αλλά σχηματοποιημένες κοσμούν τα πρώιμα κεφάλια του Διύλου,³²⁴ της Νέας Υόρκης³²⁵,

ό.π., αρ. 10, εικ. 73) και της Σαντορίνης (αυτόθι, αρ. 18, εικ. 100), Κοντολέων, Θήρα 1939-41, 1 κε.

313. Richter, *ό.π.*, αρ. 50, εικ. 173.

314. Richter, *ό.π.*, αρ. 12 Α-Β, εικ. 78-81.

315. Richter, *ό.π.*, αρ. 14, εικ. 84-86.

316. Richter, *ό.π.*, αρ. 47.

317. Richter, *ό.π.*, αρ. 107, εικ. 326-27.

318. Richter, *ό.π.*, αρ. 101, εικ. 322-23.

319. Για τον κούρο της Γκρότας Νάξου, βλ. Κοντολέων, *Έργον* 1972, 99, εικ. 94-95. Για τον κούρο της Μεγαρίδας, βλ. Βαβρίτσας 1964, πίν. 51-53 και Walter-Karydi 1987, 55-56, εικ. 61.

320. Richter 1960, αρ. 130, εικ. 383 για τον κούρο της Σμύρνης, και κάπως διαφορετικοί στον υπ' αρ. 131, εικ. 384. Κυματοειδή διαμόρφωση στους κροτάφους, βλέπε και στον πρώιμο κούρο του Σουνίου (Richter, *ό.π.*, αρ. 2, εικ. 38).

321. Richter, *ό.π.*, εικ. 369-76.

322. Βλ. παράδειγμα σε κούρο από τη Ναύκρατη στο Βρετανικό Μουσείο, της πρώιμης ομάδας Σουνίου (Richter, *ό.π.*, αρ. 28, εικ. 29).

323. Ρωμαίος 1951, 127.

324. Richter, *ό.π.*, αρ. 6, εικ. 53.

325. Richter, *ό.π.*, αρ. 1, εικ. 32.

του κούρου του Σουνίου³²⁶. Περισσότερο μοιάζει, όμως, εξαιτίας του χαλαρού τρόπου που είναι δεμένη η ταινία της κεφαλής της Χαλκίδας, με αυτήν της κεφαλής του Λούβρου (αρ. MNC 748)³²⁷, που ανήκει στην ομάδα Τενέας - Βολομάνδρας (575-550 π.Χ.), και λιγότερο με τη σχηματοποιημένη σε κούρο των Θηβών³²⁸ της ομάδας Μήλου.

Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να μιλήσει για το στόμα και τα μάτια της κεφαλής της Χαλκίδας και να τα συγκρίνει με άλλο έργο, γιατί είναι πολύ καταστραμμένα. Ίσως, όμως, η προς τα επάνω φορά του ματιού και των άκρων των χειλέων συνδέουν το έργο πάλι με την ομάδα Μήλου³²⁹. Οι αύλακες δεξιά και αριστερά από τα χείλη προς το πηγούνι απαντούν σε πρώιμους κούρους, όπως της Κοπεγχάγης³³⁰ της ομάδας Τενέας - Βολομάνδρας³³¹ αλλά και της ομάδας Αναβύσσου - Πτώου 12³³², δηλαδή απαντά σε αρχαιότερους και νεότερους κούρους.

Η γλυκύτητα του προσώπου θυμίζει την «παριανή» κεφαλή της Μήλου στο Λούβρο³³³. Το ωοειδές πρόσωπο, το σφαιρικό σχεδόν κρανίο, το στρογγυλό πηγούνι το συνδέουν με κυκλαδικά έργα και θα έπρεπε να χρονολογηθεί στο τέλος του β' τετάρτου του βου αιώνα π.Χ., αν και διαθέτει ελάχιστα νεότερα στοιχεία. Πρόκειται για σημαντικό επιβλητικό έργο που αποπνέει ιωνικό αέρα και θα κοσμούσε ασφαλώς μεγάλο ναό της αρχαϊκής Χαλκίδας. Η εύρεσή του συμβάλλει στη γνώση της πολιτιστικής ιστορίας του νησιού.

Άλλα αρχαϊκά έργα στην Εύβοια

Με άλλα έργα της αρχαϊκής περιόδου, που έχουν βρεθεί ή αναφέρουν ως προέλευσή τους την Εύβοια δεν θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα εδώ. Θα αρκεστούμε να τα απαριθμήσουμε σύντομα παραπέμποντας σε ειδικές για την περίοδο μελέτες, όπου βρίσκεται συγκεντρωμένη και η βιβλιογραφία, ώστε να αναδειχθεί η σημασία του νησιού σ' αυτήν την περίοδο³³⁴.

326. Richter 1960, αρ. 2, εικ. 39.

327. Richter, *ό.π.*, αρ. 66, εικ. 223.

328. Richter, *ό.π.*, αρ. 94, εικ. 302-303.

329. Κούρος από τη Μήλο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Richter, *ό.π.*, αρ. 86, εικ. 273-74) και κούρος από το Πτώον (Richter, *ό.π.*, αρ. 94, εικ. 302-303).

330. Ο κούρος αυτός (Richter, *ό.π.*, αρ. 50, εικ. 172-75) ανήκει στην ομάδα Ορχομενού - Θήρας (590-570 π.Χ.).

331. Richter, *ό.π.*, αρ. 63-65, εικ. 213-14 και 219-20. Η ομάδα Τενέας - Βολομάν-

δρας χρονολογείται μεταξύ 575-550 π.Χ.

332. Στον κούρο της Αναβύσσου (Richter, *ό.π.*, αρ. 136, εικ. 395-96) και του Μονάχου (Richter, *ό.π.*, αρ. 135, εικ. 391-93). Στοιχεία αρχαιότερα και νεότερα μαζί, απαντούν και σε άλλες αρχαϊκές κεφαλές, όπως στην κεφαλή Καλλιγά (Καρούζος 1953-54, 24).

333. Κοκκορού 1999, 254 κε.

334. Συγκεντρωμένος, αν και συνοπτικός, κατάλογος δίνεται από τον Floren (Fuchs-Floren 1987).

Ιδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί το αρχαιότερο παράδειγμα σε λίθο που είναι το θαυμάσιο μικρό πόρινο άγαλμα καθημένης γυναίκας, ύψους 0,195 μ. Ως προέλευσή του θεωρείται η «Χαλκίδα-Εύβοια», είναι από πωρόλιθο και βρίσκεται στο Λούβρο (αρ. Μα 3100). Ο Hamiaux³³⁵ το χρονολογεί περί το 600 π.Χ., ο δε Floren³³⁶ το ονομάζει «spätdädalisch».

Κάπως μεταγενέστερο, των πρώιμων πάντως αρχαϊκών χρόνων, είναι το ημίεργο κόρης, ύψους 1,07 μ. (Μουσείο Ερετρίας αρ. 1809) που βρέθηκε στην περιοχή των ρωμαϊκών λουτρών της Ερέτριας³³⁷.

Από τα πιο γνωστά αρχαϊκά της Εύβοιας είναι οι κεφαλές των δύο κούρων του Μουσείου Χαλκίδας από νησιωτικό μάρμαρο, αγνώστου προελεύσεως: Η κεφαλή (αρ. 44), για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω, θεωρήθηκε νωρίς έργο νησιωτικού εργαστηρίου από τον Homann-Wedeking³³⁸, η δε Richter³³⁹ την τοποθετεί στην ομάδα Μήλου (555-540 π.Χ.). Νεότερη είναι η κεφαλή κούρου (αρ. 45) από νησιωτικό επίσης μάρμαρο, τοπικού μάλλον εργαστηρίου, που τοποθετείται³⁴⁰ στην ομάδα Αναβύσσου - Πτώου 12, δηλαδή μεταξύ 540-520 π.Χ.

Αρκετά όμως είναι τα υστεροαρχαϊκά πλαστικά ολόγλυφα έργα της Ερέτριας, ορισμένα από τα οποία είναι από νησιωτικό μάρμαρο³⁴¹.

335. Ο Hamiaux 1992, αρ. 42, σημειώνει «Béotie». Ο Δαβάρας 1979, 89, σημ. 16, γράφει «λακωνικό έργο;»

336. Fuchs-Floren 1987, 319.

337. Δαβάρας, ΑΔ 20 (1965) Χρον. 256, πίν. 316β, Τουλούπα 1983, 103, αρ. 1, πίν. 47α, Fuchs-Floren 1987, 318, σημ. 7.

338. Homann-Wedeking, AM 1935-6, 216, πίν. 82,2 και 83,2.

339. Richter 1960, 102, αρ. 102, εικ. 324-25. Για γενική βιβλιογραφία, βλ. Floren 1987, 319.

340. Richter, ό.π., 148, εικ. 416-418. Για γενική βιβλιογραφία, βλ. Floren 1987, 319.

341. α) Η κεφαλή του Μουσείου Ερετρίας αρ. 596, από ντόπιο γαλάζιο μάρμαρο, βρέθηκε κοντά στο νεκροταφείο της Ερέτριας (Πετράκος, ΑΔ 17 (1961-2) πίν. 166δ), χρονολογείται στην αρχή των υστεροαρχαϊκών χρόνων (Τουλούπα 1983, 105, 112, πίν. 49α) και είναι τοπικής σχολής (Floren, 318, σημ. 6).

β) Νεότερη, του τέλους των αρχαϊκών χρόνων, είναι η κεφαλή από τη γειτονική στην Ερέτρια Αράρυνθο (Βάθεια), κατασκευασμένη από παριανό μάρμαρο, που βρίσκεται

στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. 1972), Τουλούπα, ό.π., 110, 113, Floren 1987, 319, σημ. 12, όπου και η βιβλιογραφία.

γ) Ένας αρχαϊκός κορμός, σωζόμενου ύψους 0,80 μ., από νησιωτικό μάρμαρο που βρέθηκε στο Μετόχι Ευβοίας (Μουσείο Χαλκίδας αρ. 54) χρονολογείται από την Richter (1960, αρ. 167, εικ. 504, Floren 1987, 318-319) μεταξύ 520 και 480 π.Χ., δηλαδή τοποθετείται στην ομάδα Πτώου 20 και είναι ως εκ τούτου πρωιμότερος από τον κορμό της Ερέτριας (Μουσείο Χαλκίδας αρ. 3) (ο επόμενος κορμός).

δ) Ο κορμός που βρέθηκε κοντά στον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια και βρίσκεται επίσης στη Χαλκίδα (Μουσείο Χαλκίδας αρ. 3) είναι κατασκευασμένος πιθανώς από νησιωτικό μάρμαρο και έχει σωζόμενο ύψος 0,77 μ. (Τουλούπα 1983, 108, 113, αρ. 14, πίν. 52, Floren 1987, 318). Ο Buschor (*Olympia*, 37, εικ. 2-3), τον συσχετίζει με νησιωτικό εργαστήριο. Ο Langlotz (1927, 110, πίν. 65α) τον συνδέει με την ανατολική-ιονική περιοχή, ο Homann-Wedeking (AM 1935-6, 207) τον θεωρεί τοπικό έργο

Εξαιρετικά ενδιαφέρον έργο της αρχαϊκής πλαστικής στην Εύβοια είναι το ανάγλυφο μαρμάρινο σύμπλεγμα λέοντα που σπαράσσει ελάφι (εικ. 27) από τον Πλατανιστό Καρυστίας³⁴², και ταυτίζεται με αετωματικά αρχαϊκά ανάγλυφα³⁴³.

Τα γλυπτά από την Εύβοια, που αναφέρθηκαν και τα οποία είναι σε μάρμαρο κυρίως και μάλιστα νησιωτικό, στις περισσότερες περιπτώσεις δείχνουν ότι η Εύβοια υπήρξε τον 6ο αιώνα π.Χ. ένα κέντρο γλυπτικής, που μετακαλούσε ίσως σπουδαίους καλλιτέχνες από τις Κυκλάδες, από όπου και προμηθεύονταν και την πρώτη ύλη, το μάρμαρο.

Επιστέγασμα όλης αυτής της μακροχρόνιας ενασχόλησης με τη γλυπτική, υπήρξε ο γλυπτός διάκοσμος του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνος στην Ερέτρια μεταξύ 500 και 490 π.Χ., ο οποίος οφείλεται ίσως στον Αντίνορα, τον καλλιτέχνη της εποχής των Αλκμεωνιδών, εφόσον γνωρίζουμε τις σχέσεις που διατηρούσε η Ερέτρια με την Αθηναϊκή Δημοκρατία στο τέλος του 6ου αιώνα π.Χ.

και τον χρονολογεί στην γ' δεκαετία του 5ου αιώνα π.Χ. (βλ. Τουλούπα, *ό.π.*, 113), ενώ η Richter (1960, αρ. 168, εικ. 494-496) τον τοποθετεί στην ομάδα Πτώου 20 (520-480 π.Χ.).

ε) Άλλος κορμός κούρου από πωρόλιθο που βρίσκεται στο Μουσείο Ερετρίας (αρ. 1224), σωζόμενου ύψους 0,11 μ. από τη μέση μέχρι τη βάση του λαιμού (Πετράκος, *ΑΔ* 18 (1963), Β 1, 125, Τουλούπα 1983, 103-4, αρ. 2, πίν. 47β), δεν έχει μελετηθεί καθόσον γνωρίζω, όπως και ο επόμενος στον κατάλογο κορμός κόρης.

στ) Κορμός κόρης από παριανό μάρμαρο, που σώζεται σε ύψος 0,15 μ. από τον λαιμό μέχρι τη μέση, ενώ διατηρείται και ο δεξιός βραχίονας, βρίσκεται στο Μουσείο Ερετρίας (αρ. 549). Διατηρεί πτυχωσεις χιτώνα εμπρός (Τουλούπα 1983, 105, αρ. 7, πίν. 49β).

ζ) Στο Μουσείο Ερετρίας υπάρχουν δύο ερμαϊκές στήλες υστεροαρχαϊκών χρόνων. Η μία (Ι. Τριάντη, *ΑΔ* 32Α (1977) 122, αρ. 7, Τουλούπα 1983, 107-108, αρ. 12, πίν. 51α) είναι από πωρόλιθο. Η άλλη, περί το 500 π.Χ. (Τριάντη, *ό.π.*, 118, αρ. 12, Τουλούπα, *ό.π.*, 107-108, αρ. 13, πίν. 51β) αποτελεί το πρώτο παράδειγμα με βοστρύχους εμπρός.

Οι ερμαϊκές αυτές στήλες ακολουθούν κατά τον Floren (Fuchs - Floren 1987, 319) αττικά πρότυπα. Η Τριάντη (*ό.π.*, 122) εικάζει ότι οι ερμαϊκές στήλες ίσως ήταν αναθήματα και όχι μόνον όροι.

η) Τμήμα οπισθίου τμήματος ζώου από πωρόλιθο στο Μουσείο Ερετρίας (αρ. 1225) ίσως λέοντα, με λεπτή ουρά γύρω από τον δεξιό γοφό. Η Τουλούπα (1983, 104, πίν. γ) το ονομάζει σφίγγα ή λέοντα με ανδρικά μόρια (βλ. και Floren 1987, 319).

θ) Διάφορα τμήματα γλυπτών, όπως άκροι πόδες σε πλίνθο, από παριανό μάρμαρο, αποδίδονται στον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνος (Τουλούπα 1983, αρ. 8-9) (Μουσείο Ερετρίας αρ. 608, 12484, 12468) και γυναικείος βραχίονας (αρ. 11910).

Η ερμαϊκή στήλη των Ωρεών (Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών αρ. 355) είναι αρχαιστική.

342. Παπαβασιλείου, *ΠΑΕ* 1908, 109, Τουλούπα 1983, 115, πίν. 57β. Βρίσκεται στο Μουσείο Χαλκίδας αρ. 102. Ε. Sarpouna-Sakellaraki, *Chalkis* 1995, 71, εικ. 40.

343. Floren 1987, 119 όπου και η λοιπή βιβλιογραφία, Gabelmann 1965, 123, αρ. 159.

Εικ. 27. Σύμπλεγμα λέοντα που κατασπαράζει ζώο. Μαρμάρινο εναέτιο ανάγλυφο από τον Πλατανιστό Καρυστίας (Μουσείο Χαλκίδας αρ. 102).

Γνωρίζουμε, όμως, ακόμη πολύ λίγα για την πλαστική της Εύβοιας των αρχαϊκών χρόνων. Ωστόσο, η εύρεση κατά τα τελευταία χρόνια δύο σημαντικών έργων, όπως είναι η κεφαλή του κούρου της Χαλκίδας και το σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα στον Νέο Πύργο Ωρεών, αποδεικνύουν ότι υπήρξαν πρώιμα κέντρα πλαστικής από το βόρειο μέχρι το νότιο τμήμα του νησιού. Μελλοντικές συστηματικές ανασκαφές είναι βέβαιο ότι θα φέρουν στο φως νέα στοιχεία.

Το σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα αποτελεί το πιο ενδιαφέρον, πρώιμο αρχαϊκό γλυπτό της Εύβοιας από μάρμαρο, γιατί είναι μία σύνθεση ελεύθερη στον χώρο, ενεπίγραφη, αφιερωμένη σε ήρωα.

Συμπλέγματα αρχαϊκών χρόνων

Το σύμπλεγμα Ηρακλή με λέοντα, που είναι το αρχαιότερο μνημειώδες έργο, στη σειρά των αρχαϊκών γλυπτών της Εύβοιας τα οποία αναφέρθηκαν αμέσως προηγουμένως, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και για τη σύνθεσή του. Γι' αυτό αξίζει να ενταχθεί στη σειρά συμπλεγμάτων που γνωρίζουμε από τον λοιπό ελλαδικό χώρο.

Η δράση που εικονίζουν συνήθως τα συμπλέγματα, αποδίδεται κυρίως στα μεγάλα διηγηματικά έργα, γι' αυτό συναντάται στα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Οι μορφές, όμως, που αποτελούν τα συμπλέγματα της αρχαϊκής περιόδου θεωρούνται και αυτές, από τους μελετητές της αρχαϊκής πλαστικής, παραλλαγές του κούρου³⁴⁴ γι' αυτό και συνεξετάζονται.

Οι κούροι, άλλωστε, μπορεί να αποδίδουν πολλές φορές αθλητή, όπως στα σύγχρονά τους μικρά αγαλματίδια από χαλκό στα οποία πολλές φορές δημιουργείται ένα *contraposto* και ένας χιασμός, αντίστοιχα των πολυκλείτειων των κλασικών χρόνων. Ακόμη είναι δυνατόν να αποδίδουν θεό, όπως τον Απόλλωνα, ή ήρωα, όπως τον Ηρακλή³⁴⁵. Στο ίδιο πνεύμα, κατά ορισμένους μελετητές, είναι και οί συνθέσεις των ανακεκλιμένων μορφών σε ομάδες³⁴⁶, όπως γνωρίζουμε από τη Σάμο ή τα Δίδυμα, αλλά ακόμη και αυτές των αττικών υπέων, επομένως υπάρχει μία αμφίδρομη σχέση την οποία δεν μπορούμε να παραβλέψουμε.

Τά συμπλέγματα της αρχαϊκής περιόδου είναι σημαντικά αν και όχι πολυάριθμα. Αναφέρονται εδώ μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά:

Από τα αρχαιότερα συμπλέγματα της μεγάλης πλαστικής είναι ο Κλέοβις

344. Ridgway, στο Boulter 1985, 9, 10.

345. LIMC IV, 1988, λ. *Herakles*, αρ.

26-31.

346. Ridgway 1977, 139, 143.

και ο Βίτων (590 π.Χ.), έργο του Πολυμήδη³⁴⁷. Σύγχρονο ή και λίγο αρχαιότερο (600-590 π.Χ.) είναι το σύμπλεγμα του Κιτύλου και του Δέρμους σε βοιωτικό επιτύμβιο αφιέρωμα του πατέρα τους Αμφάλκη³⁴⁸. Η σύνθεση τριών γυναικών σε περιρραντήριο με ένα λέοντα στα πόδια τους, από τη Σάμο, γνωστή σύνθεση και από άλλες περιοχές, χρονολογείται ακόμη παλαιότερα, περί τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.³⁴⁹ Ο Ρόμβος ανέθεσε το σύμπλεγμα του Μοσχοφόρου στην Ακρόπολη των Αθηνών το 570 π.Χ.³⁵⁰ Στο σαμιακό ενεπίγραφο σύνταγμα του Γενέλεω, περί το 560 π.Χ., αποδίδεται ο πατέρας, ο γυιός και τρεις κόρες ενώ πριν από το 550 π.Χ. χρονολογείται το σύμπλεγμα του ιππέα Rampin³⁵¹. Ένας νέος με ζώο θυσίας αποδίδεται σε σύμπλεγμα από τα Δίδυμα του Β' μισού του 6ου αιώνα π.Χ., ενώ γνωστός είναι ο κριοφόρος της πρώιμης ομάδας Σουνίου από τη Θάσο³⁵².

Αυτού του είδους οι απλές συνθέσεις σε λίθο, που δειγματοληπτικά απαριθμούνται εδώ, απαντούν στα αρχαϊκά χρόνια τόσο σε πύλινα, όσο και σε χάλκινα ειδώλια.

Τά συμπλέγματα σε μνημειώδη μορφή της ηπειρωτικής Ελλάδας είναι κατασκευασμένα από διαφορετικές ύλες: Από ασβεστόλιθο το βοιωτικό επιτύμβιο του Κιτύλου και του Δέρμους, από νησιωτικό μάρμαρο ο Κλέοβις και ο Βίτων και ο ιππέας Rampin, από μάρμαρο Υμηττού ο Μοσχοφόρος της Ακροπόλεως. Το μέγεθός τους είναι από 1,05 μ. (ιππέας Rampin) μέχρι 1,65 μ. (Μοσχοφόρος της Ακροπόλεως). Το σύμπλεγμα του Κλέοβι και του Βίτωνα έχει ύψος 1,58 μ., ενώ του Κιτύλου και του Δέρμους 1,47 μ. χωρίς την πλίνθο.

Επομένως το σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα είναι από τα μεγαλύτερα, όπως θα φανεί πιο κάτω.

Το θέμα του Ηρακλή με τον λέοντα της Νεμέας

Η εικονογραφία

Οι μυθολογικές και ηρωικές παραστάσεις αρχίζουν από την ύστερη γεωμετρική περίοδο³⁵³. Οι ήρωες την εποχή αυτή στέκονται μεταξύ των ανθρώπων και των θεών. Αντιπροσωπεύουν ιδεαλιστικά τους θνητούς³⁵⁴. Και το θέμα του Ηρακλή και των άθλων του ενδιαφέρει νωρίς τους καλλιτέχνες.

347. Boardman 1991, 24, εικ. 70, Γιαλούρης 1994, 226, εικ. 5.

348. Richter 1960, 21, αρ. 25, εικ. 77-78, Γιαλούρης 1994, 236, αρ. 52.

349. Blümel 1963, 41-42, αρ. 32, εικ. 92-93.

350. Schuchardt 1957, εικ. 31.

351. Ridgway 1977, 142, Γιαλούρης 1994, 125, αρ. 17-18.

352. Για το παράδειγμα από τα Δίδυμα, βλ. Blümel 1963, 58, αρ. 60. Για τον κούρο της Θάσου, Richter, *ό.π.*, 51, αρ. 14, εικ. 84-86.

353. Bouzek 1983, 72.

354. Fittschen 1969.

Σε τρία αρχαϊκά αετώματα της Ακρόπολεως των Αθηνών, που χρονολογούνται πριν από το 560 π.Χ., εικονίζονται επεισόδια από τη ζωή του Ηρακλή. Στο αέτωμα του Εκατόμπεδου αποδίδεται η αποθέωση του Ηρακλή στον Όλυμπο ενώπιον του Δία και της Ήρας³⁵⁵. Σε άλλο αέτωμα από την Ακρόπολη των Αθηνών³⁵⁶ ο Ηρακλής παλεύει με τη Λερναία Ύδρα, ενώ σε τρίτο αέτωμα ο ήρωας παλεύει με τον τρικέφαλο Τρίτωνα, του οποίου οι κεφαλές βλέπουν κατ' ενώπιον³⁵⁷.

Ιδιαίτερα το θέμα του Ηρακλή με τον λέοντα, που μας απασχολεί εδώ, απαντά σε πολλά παραδείγματα τουλάχιστον από τα μέσα του βου μέχρι τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ.³⁵⁸ Έτσι, εκτός από τα αρχιτεκτονικά γλυπτά αποδίδεται στην αγγειογραφία ή σε άλλες μορφές τέχνης και με άλλη ύλη, όπως είναι ο χαλκός.

Η πάλη του Ηρακλή με τον λέοντα, που ήταν παιδί του Όρθου και της Έχιδνας ή ακόμη της Σελήνης³⁵⁹ αναφέρεται για πρώτη φορά στον Ησίοδο³⁶⁰. Μνεία ακόμη της γενεαλογίας του λέοντα γίνεται από τον Επιμενίδη³⁶¹.

Από αρχιτεκτονικά γλυπτά που αποδίδουν τον μύθο τα πιο γνωστά είναι:

Μετόπη των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, πρώιμου 5ου αιώνα π.Χ., από τον θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς³⁶². Στη μετόπη, η κίνηση του Ηρακλή στην πάλη του με τον λέοντα είναι ταυτόσημη με αυτήν του ευβοϊκού συμπλέγματος που εξετάζουμε. Ο ήρωας εικονίζεται γυμνός, όρθιος με προτεταμένο το αριστερό πόδι, ενώ το αριστερό χέρι κυκλώνει το κεφάλι του λέοντα.

Από την Αρχαία Αγορά των Αθηνών³⁶³ και από σωρό λίθων μπροστά από το Ωδείο, προέρχεται αρχιτεκτονικό ανάγλυφο μάλλον και όχι ολόγλυφο έργο με παράσταση Ηρακλή με λέοντα που η Harrison χρονολογεί μεταξύ 530 και 520 π.Χ. Στο έργο αυτό της Αρχαίας Αγοράς, ο Ηρακλής πιάνει, όπως και στο ευβοϊκό σύμπλεγμα, τον λέοντα από τον λαιμό: Τα δύο χέρια του Ηρακλή περιβάλλουν το κεφάλι του ζώου και οι δύο παλάμες σφίγγονται σε γροθιά. Στο ανάγλυφο της Αγοράς, ο ήρωας θα έπρεπε να ήταν γονατιστός, σε αντίθεση με τον όρθιο Ηρακλή του Νέου Πύργου Ωρεών, χαρακτηριστικό στοιχείο της εποχής στα γλυπτά, ενώ στην κεραμική, το

355. Heberdey 1919, πίν. I, Τριάντη 1998, 28.

356. Wiegand 1904, πίν. VI,4, Τριάντη, 1998, 27.

357. Wiegand 1904, πίν IV, Charbonneaux - Martin - Villard 1978, 114, εικ. 125-27.

358. Brommer 1953, 7.

359. I. Κακριδής 1986, τόμ. 4, 35.

360. Ησίοδος, *Θεογονία* 313, 326.

361. I. Κακριδής, *ό.π.*, Vorsokratiker, 3B2.

362. P. de la Coste Messelière, *Fouilles de Delphes*, I,V,4 1957, LIMC V, 1990, λ. Herakles, αρ. 1703.

363. Harrison 1965, 36, αρ. 94, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς αρ. S1449.

σχήμα αυτό εμφανίζεται αργότερα, κατά την Harrison. Ωστόσο, όπως θα φανεί πιο κάτω, εικονογραφικά γνωρίζουμε και πρωιμότερα παραδείγματα. Η απόδοση της θέσης των χεριών μέσα στο στόμα του λέοντα στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών είναι γνωστή από την αγγειογραφία, όπως αναλύεται πιο κάτω³⁶⁴.

Την ίδια κίνηση, πιο σφοδρή όμως και με την ουσιώδη διαφορά ότι ο γυμνός ήρωας κρατάει λόγχη στο δεξιό χέρι, κάτι που δεν ισχύει στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών, έχει η μορφή σε μετόπη του ναού του Ηφαίστου στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών, που χρονολογείται περί το 450 π.Χ.³⁶⁵

Σε αρχαϊκό τέμενος του Ηρακλή στη Θήβα, που αποκαλύφθηκε τελευταία, βρέθηκε μεταξύ άλλων και αρχαϊκό χάλκινο σύμπλεγμα Ηρακλή που παλεύει με τον λέοντα, ίδιου τύπου με το ευβοϊκό μεγάλο έργο³⁶⁶.

Η παράσταση του Ηρακλή με τον λέοντα απαντά συχνά στην αγγειογραφία κυρίως. Ο Brommer έχει κάνει κατάλογο 700 αττικών αγγείων που εικονογραφούν και τον άθλο αυτό³⁶⁷.

Συχνά ο Ηρακλής εικονίζεται γυμνός και όρθιος, όπως στα γλυπτά από τους Δελφούς και το Ηφαιστείο των Αθηνών.

Πρωιμότετη παράσταση του Ηρακλή που παλεύει όρθιος με τον λέοντα είναι αυτή σε λαβές ασπίδων από την Ολυμπία, όπως μία λαβή του 600-575 π.Χ.³⁶⁸ (βλ. σχ. σελ. 111) και άλλη του 575-550 π.Χ.³⁶⁹ ή των μέσων του βου αιώνα π.Χ.³⁷⁰

Στην κεραμική, όρθιος εικονίζεται σε αμφορέα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών³⁷¹ του 540 π.Χ., σε αμφορείς της Νέας Υόρκης³⁷², του Λούβρου³⁷³ περί το 540 π.Χ., σε λίκυθο του Cambridge (Mass.)³⁷⁴ που χρονολογείται περί το 530 π.Χ., σε αμφορέα της Bologna³⁷⁵ και σε δίνο του Cleveland³⁷⁶ που χρονολογούνται περί το 520 π.Χ. Δηλαδή εικονίζεται όρθιος από το 600 π.Χ. μέχρι και το τέλος του βου αιώνα π.Χ. στην αγγειο-

364. Π.χ. LIMC, ό.π., αρ. 1765, 1762: 560 π.Χ., αρ. 1809: 530 π.Χ.

365. C. H. Morgan, *Hesperia* 1962, 211-19.

366. J. Whitley, *Arch. Reports for 2004-5*, 48, εικ. 84, *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2008, 239, εικ. 380.

367. Brommer 1971, LIMC V,1, 1990, λ. *Herakles*, 17 κε.

368. Kunze 1950, IIIc, πίν. 14: LIMC, ό.π., αρ. 1799.

369. Kunze, ό.π., πίν. 66, XLIIg, πίν. 19, IVg: LIMC, ό.π., αρ. 1839, 1846.

370. Kunze, ό.π., πίν. 60, XXXIIg: LIMC, ό.π., αρ. 1830.

371. ABV 1956, 124, 19, LIMC, ό.π., αρ. 1787.

372. CVA 3, πίν. 5, 1, LIMC, ό.π., αρ. 1805.

373. ABV, 153, 41, LIMC, ό.π., αρ. 1803.

374. ABV, 148, LIMC, ό.π., αρ. 1807.

375. ABV, 278, 23, LIMC, ό.π., αρ. 1800.

376. ABV, 327, 2, LIMC, ό.π., αρ. 1782.

γραφία και σε χάλκινα, ενώ στα αρχιτεκτονικά γλυπτά συνεχίζεται η στάση αυτή μέχρι και το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ.

Συχνά ο ήρωας εικονίζεται και γονατιστός, όπως σε κύλικες περί το 560 π.Χ.³⁷⁷, την υπ' αρ. LIMC 1764 που χρονολογείται περί το 540 π.Χ., σε αττική κύλικα από τον Τάραντα του 560-550 π.Χ.³⁷⁸ και σε άλλη από τη Σάμο του 540 π.Χ.³⁷⁹ Η Felten³⁸⁰ θεωρεί ότι η γονατιστή στάση του Ηρακλή στις κύλικες υπαγορεύθηκε από το κεντρικό μετάλλιο ("tondo") της κύλικας και πέρασε και στο εξωτερικό κάποιων αγγείων. Ωστόσο, γονατιστός αποδίδεται και σε έλασμα από λαβή ασπίδας του τέλους του 7ου αιώνα π.Χ.³⁸¹ Δεν αναφέρονται εδώ τα παραδείγματα, στα οποία ο Ηρακλής και ο λέων εικονίζονται σε οριζόντια στάση, παλεύουν δηλαδή στο έδαφος, διότι είναι τελείως διαφορετικός ο χειρισμός του θέματος και δεν έχει σχέση με το εξεταζόμενο έργο.

Σε ορισμένα παραδείγματα που αναφέρονται πιο πάνω³⁸², δηλαδή σε παραδείγματα, στα οποία ο Ηρακλής αποδίδεται γονατιστός, αλλά και στα ελάσματα της Ολυμπίας (570-550 π.Χ.) όπου ο ήρωας εικονίζεται όρθιος³⁸³, ο λέων στρέφει την κεφαλή προς τα πίσω και όχι προς την πλευρά του ήρωα, αντίθετα δηλαδή από τις δύο μετόπες των Δελφών και του Ηφαιστίου. Τα παραδείγματα αυτά αρχίζουν από το β' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ.

Οι περιπτώσεις όπου ο λέων έχει στραμμένη την κεφαλή προς τον ήρωα ή ακουμπάει στο στήθος του, όπως στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών, καθώς και στις μετόπες που προαναφέρθηκαν, είναι κυρίως εκείνες στις οποίες ο ήρωας παρίσταται όρθιος: π.χ. στο πρώιμο (600-575 π.Χ.) έλασμα από την Ολυμπία³⁸⁴, στον αμφορέα του Λούβρου³⁸⁵, της Νέας Υόρκης³⁸⁶, που χρονολογούνται περί το 540 π.Χ. ή στις ληκύθους του Cambridge και της Bologna³⁸⁷, του 520 π.Χ.

Τα χέρια του ήρωα σφίγγουν τον λαιμό του λέοντα ενωμένα, όπως στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών, σε παράσταση αττικής ληκύθου³⁸⁸ του 540-520 π.Χ., και στη λαβή ασπίδας από την Ολυμπία³⁸⁹ που χρονολογείται μεταξύ 600-575 π.Χ. Το παράδειγμα της Ολυμπίας συγκεντρώνει αρκετά

377. *ABV* 1956, 56, 94, *ABV*, 79: *LIMC*, ό.π., αρ. 1762, 1765.

378. *ASAtene* 37/38 (1958-1959) 218, εικ. 214: *LIMC* αρ. 1775.

379. *LIMC* αρ. 1764.

380. *LIMC*, λ. *Herakles* V, 1, σ. 31.

381. *LIMC* αρ. 1776, Kunze, ό.π., XIVd, 96-97.

382. *LIMC* αρ. 1762, 1764, 1775, 1830.

383. *LIMC* αρ. 1839, 1846.

384. *LIMC* αρ. 1799.

385. *LIMC* αρ. 1803.

386. *LIMC* αρ. 1805.

387. *LIMC* αρ. 1807, 1800.

388. *LIMC* αρ. 1783.

389. *LIMC* αρ. 1799, 19-20, Kunze 1950, IIIc, πίν. 14.

στοιχεία ομοιότητας με το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών: Όρθιος ο ήρωας, εικονίζεται γυμνός με προτεταμένο το αριστερό πόδι. Ο λέων αποδίδεται όρθιος με την κεφαλή στραμμένη προς το σώμα του ήρωα και ελαφρά προς τα έξω, ενώ το αριστερό πόδι αγκαλιάζει το σώμα του Ηρακλή, όπως στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών.

Σε μελανόμορφο αγγείο του Εξηκία³⁹⁰ (540 π.Χ.) και σε αττική μελανόμορφη υδρία του 540 π.Χ.³⁹¹, ο Ηρακλής γυμνός πιάνει με όμοιο τρόπο τον λαιμό του λέοντα, ο οποίος έχει την κεφαλή στραμμένη στον ήρωα. Σε μελανόμορφα αγγεία με τον Ηρακλή ντυμένο, μεταξύ του 540 π.Χ.³⁹² και 520 π.Χ.³⁹³, αποδίδεται η ίδια κίνηση εναγκαλισμού με το αριστερό χέρι. Σε αγγείο που προέρχεται από την Αττική, ο δεξιός βραχίονας του Ηρακλή κρατάει το πόδι του λέοντα³⁹⁴. Το δεξιό χέρι συνήθως, όταν δεν εφάπτεται στο σώμα, σχηματίζει γωνία και πιάνει το άκρο του ποδιού του λέοντα, και είτε σφίγγεται σε γροθιά³⁹⁵ είτε κρατάει όπλο³⁹⁶. Σπάνια το δεξιό χέρι αποδίδεται εκτεταμένο³⁹⁷ ή υψώνεται κρατώντας το ρόπαλο, όπως σε αττική κύλικα του 540-530 π.Χ.³⁹⁸ στο Fitzwilliam Museum του Cambridge.

Ο λέων όρθιος, όπως στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών, απέναντι στον Ηρακλή που του κρατάει τα πρόσθια πόδια, τον γνωρίζουμε από ανάγλυφο πίθο της Νάξου, των μέσων του 7ου αιώνα π.Χ.³⁹⁹ όπου όμως ο Ηρακλής, εάν πράγματι αποδίδεται ο ήρωας, εικονίζεται με μαχαίρι, όπως στο έλασμα της Ολυμπίας του 575-550 π.Χ.⁴⁰⁰ Σε άλλα παραδείγματα της αγγειογραφίας εικονίζεται όρθιος με το ένα πόδι να έρχεται στο γόνατο του ήρωα, όπως σε αυτό του 540 π.Χ.⁴⁰¹, και σε αγγεία⁴⁰² που χρονολογούνται μεταξύ του 540 και 520 π.Χ. αλλά και στο χάλκινο σύμπλεγμα από τη Θήβα,

Χάλκινη λαβή ασπίδας (Μουσείο Ολυμπίας, Β 1010), (Kunze 1950, IIIc, πίν. 14).

390. LIMC αρ. 1792.
 391. LIMC αρ. 1793.
 392. LIMC αρ. 1794 αμφορέας στη Ν. Υόρκη, αρ. 1797 αμφορέας στην Basel.
 393. LIMC αρ. 1795 αμφορέας στο Würzburg, ABV 1956, 270, 55.
 394. Felten, LIMC, λ. Herakles, 31, αρ. 1781, 1782, 1792, 1793.
 395. LIMC αρ. 1797 αμφορέας του Κάσσελ, Brommer 1953, 8, πίν. 5.

396. LIMC αρ. 1809 αγγείο του 530 π.Χ. στο Λούβρο.
 397. LIMC αρ. 1807 αμφορέας στο Cambridge Mass., περί το 530 π.Χ.
 398. LIMC αρ. 1810.
 399. Σημαντώνη 1990, πίν. 10-12, LIMC αρ. 12.
 400. LIMC αρ. 1839.
 401. LIMC αρ. 1792-1795.
 402. LIMC αρ. 1797, 1800, 1803, 1805, 1807.

που προαναφέρθηκε. Με το δεξιό του πρόσθιο πόδι φαίνεται ότι πιάνει τον ήρωα, όπως στο σύμπλεγμά μας, σε κύλικα που βρίσκεται στο Βερολίνο⁴⁰³, του 560 π.Χ. Το αριστερό πρόσθιο πόδι στην ίδια κύλικα ακουμπά στο στήθος του Ηρακλή, όπως στη μετόπη του θησαυρού των Αθηναίων στους Δελφούς και στη μετόπη του Ηφαιστείου των Αθηνών αλλά και σε πολλά παραδείγματα σε αγγεία που προαναφέρθηκαν.

Η εκδοχή της πάλης, όπως φάνηκε, είναι ιδιαίτερα αγαπητή στην αρχαϊκή εποχή⁴⁰⁴ και υπερिσχύει στην εικονογραφία. Για πρώτη φορά αναφέρεται η πάλη του Ηρακλή με τον λέοντα από τον Ησίοδο στη *Θεογονία* (326-332). Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο λέων, όπως και ο Ηρακλής, θεωρείται χθόνιος δαίμων του θανάτου, που ο Όμηρος (Λ 611) αλλά και ο Ησίοδος τον ονομάζει Χάρωνα⁴⁰⁵. Οι επιτύμβιοι λέοντες, μάλιστα, θεωρήθηκαν εμβλήματα χθονίων θεοτήτων⁴⁰⁶. Επομένως, η πάλη γίνεται μεταξύ δύο χθονίων ισότιμων δυνάμεων. Εικονογραφικά, αυτό είναι στοιχείο πελοποννησιακό από τον 7ο αιώνα π.Χ. Στην ανατολική Ελλάδα είναι, κατά τον Kunze⁴⁰⁷, άγνωστο.

Το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών ανταποκρίνεται στον μύθο που θέλει τον Ηρακλή να πνίγει τον λέοντα και όχι να τον σκοτώνει με κάποιο όπλο, μία εκδοχή που πολύ νωρίς υιοθετήθηκε από τους καλλιτέχνες της αρχαϊκής περιόδου, όπως είναι γνωστό από τη λαβή ασπίδας της Ολυμπίας⁴⁰⁸ που χρονολογείται μεταξύ 600 και 575 π.Χ.

Από τα στοιχεία που σώζονται είναι, λοιπόν, βέβαιο ότι το σύμπλεγμα εικονίζει τον Ηρακλή όρθιο, γυμνό, με το αριστερό πόδι προτεταμένο. Ο ήρωας κρατάει σφιχτά από τον λαιμό, με τα δάκτυλα στο στόμα, τον όρθιο λέοντα, του οποίου η κεφαλή ακουμπά στο στήθος του και είναι στραμμένη στον θεατή κατά τα τρία τέταρτα, όπως το γνωρίζουμε από τη γλυπτική και την αγγειογραφία. Τα πίσω πόδια του λέοντα πατούν στη γη, όπως στα ελάσματα της Ολυμπίας από λαβές ασπίδων, μεταξύ του 600 και 550 π.Χ., που αναφέρθηκαν.

Τα υλικά κατασκευής του συμπλέγματος

Το σύμπλεγμα του Ηρακλή με λέοντα είναι κατασκευασμένο από νησιωτικό, ναξιακό μάλλον, μάρμαρο, αν και είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί πάντα η ακριβής προέλευση του μαρμάρου⁴⁰⁹. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η επι-

403. LIMC αρ. 1765, ABV 1956, 79.

404. Felten σε LIMC V, λ. *Herakles* 1990, 33, όπου και η βιβλιογραφία.

405. Παπαδάκης, 1916, 246 σημ. 3.

406. Παπαδάκης, *ό.π.*, 242.

407. Kunze 1950, 100, Felten, *ό.π.*, 31.

408. Kunze, *ό.π.*, IIIc, πίν. 14, LIMC V, αρ. 1799.

409. Κοκκορού, Το Ναξιακό μάρμαρο 1997, 592.

λογή του υλικού από το οποίο ήταν κατασκευασμένο κάθε άγαλμα, επαφίονταν στο αίσθημα των ευγενών της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου, απαραίτητος όρος για το τέλειο ανάθημα που θα ευχαριστούσε τον θεό. Η ομορφιά δεν χωρίζεται από το υλικό, κατά τον Καρούζο⁴¹⁰.

Η Νάξος ήταν η κύρια πηγή μαρμάρου κατά την πρώιμη και μέση αρχαϊκή εποχή. Το χρώμα του ναξιακού μαρμάρου είναι λευκοκίτρινο προς τεφρό, χονδρόκοκκο⁴¹¹ και σπινθιρίζον, αντίθετα με αυτό της Πάρου που είναι ζαχαρώδες και ημιδιαφανές⁴¹², ενώ το πεντελικό είχε αδιαφανή θολή υφή και το μάρμαρο του Υμηττού απόχρωση πάρου⁴¹³.

Δεν θεωρείται βέβαια ασφαλής ο ακριβής καθορισμός του λατομείου της Νάξου, από το οποίο μπορεί να προέρχεται κάθε έργο, αν δηλαδή προερχόταν από το λατομείο στην Κωμιακή ή από τις Μέλανες.

Ο λόγος που ήταν τόσο διαδεδομένο το ναξιακό μάρμαρο στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια, ήταν η εύκολη εξόρυξή του, γιατί απολεπιζόταν εύκολα, και η ως εκ τούτου ευχερής λάξευσή του⁴¹⁴. Ίσως σ' αυτό οφείλεται και η πρώιμη δημιουργία του κούρου στη Νάξο, όπως πιστεύει ο Καρούζος, σε αντίθεση με τον *Kyrieleis*⁴¹⁵. Το μάρμαρο της Νάξου εξαγεται στη νησιωτική (Δήλο, Αμοργό, Θήρα, Ρόδο, Μήλο) και την κυρίως Ελλάδα, όπου κατασκευάζονται κούροι όπως του Διπύλου, του Σουνίου, του Ακτίου, του Πτώου κ.ά., αλλά και μακρύτερα, στη Μεγάλη Ελλάδα, την Ιταλία, τη Σικελία καθώς και στην Κυρήνη. Στη Θήρα και τη Δήλο γνωρίζουμε ακόμη και εξαγωγή γλυπτών από τη Νάξο. Από το εμπόριο του μαρμάρου αναπτύσσεται η οικονομία της Νάξου στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, ενώ από τα μέσα του βου αιώνα π.Χ. το αγοραστικό ενδιαφέρον στρέφεται στο παριανό μάρμαρο. Εκτός από το μάρμαρο, η Νάξος εξήγε και τη σμυρίδα που χρησίμευε για τη λείανση του μαρμάρου⁴¹⁶. Στο σύμπλεγμα μας, τέλος, θα χρησιμοποιήθηκαν προφανώς και μεταλλικοί σύνδεσμοι για τη συνένωση των τριών κομματιών.

Κατασκευή, εργαλεία και τεχνική

Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν μιλούν για τον τρόπο με τον οποίο εργάζονταν οι γλύπτες⁴¹⁷. Είναι βέβαιο όμως ότι οι Έλληνες έμαθαν ορισμένα εργαλεία

410. Καρούζος 1941, 539.

411. Κοκκορού, *ό.π.*, 592.

412. Boardman 1978, 18.

413. Boardman, *ό.π.*, 19.

414. Κοκκορού, *ό.π.*

415. Ο Καρούζος 1953-54, 26 πιστεύει ότι: «Αι ήδη από των προϊστορικών χρόνων

υπάρχουσαι υλικαί προϋποθέσεις - οικειότης προς το μάρμαρον και την τεχνικήν του - ευνόησαν την κατά τον 7ο αιώνα "δαιδαλικήν δραστηριότητα" εν Νάξω». Αλλά, βλ. *Kyrieleis* 1996, 122-127.

416. Κοκκορού, *ό.π.*, 180.

417. Blümel 1955, 11.

και τεχνικές από την Αίγυπτο και την Ανατολή⁴¹⁸, όπως την εξόρυξη, τη σμίλευση ή τη μεταφορά των μεγάλων όγκων μαρμάρου. Βελτίωσαν όμως τα εργαλεία, εφόσον οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν για τη λάξευση του πώρου ή της αμμουδόπετρας (sand stone)⁴¹⁹ μέσα και εργαλεία που χρησιμοποιούσαν και οι ξυλουργοί. Οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τον σίδηρο που δεν ήταν σε χρήση την ίδια εποχή από τους Αιγυπτίους. Οι Έλληνες γλύπτες μεταχειρίζονταν αρκετά εργαλεία για τη δημιουργία ενός έργου. Ο Blümel⁴²⁰, που μελέτησε διεξοδικά την τεχνική, παραθέτει τα είδη των εργαλείων, από τα οποία η σμίλη χρησιμοποιείται για τη λάξευση και για τις επίπεδες επιφάνειες, ο «σόκος»⁴²¹ χρσίσμευε για να κόβουν τον μεγάλο αρχικό όγκο στα λατομεία⁴²², η «κουσκούδα»⁴²³ χρσίσμευε για την επεξεργασία επίσης μεγάλων όγκων, όπως οι σφήνες και το βελόνι⁴²⁴. Άλλα εργαλεία με δόντια, όπως το «λουκλούδικο», το «ντιολίδικο»⁴²⁵, η «φαγάνα», η «θραπίνα» χρσίσμευαν για ξεχόντρισμα, ενώ η σμίλη χρσίσμευε για τη λείανση και το «γλωσσάκι» για λεπτές δουλειές⁴²⁶. Η ράσπα δεν χρησιμοποιείται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους. Την περίοδο που εξετάζουμε λειαίνουν την επιφάνεια με τη σμίλη. Με σμυριδόπετρα ή με ελαφρόπετρα απαλυναν την επιφάνεια του έργου, την οποία όμως δεν λειαίνουν τελείως, όταν ήθελαν να εισχωρήσει το χρώμα στους πόρους του μαρμάρου, στις περιπτώσεις που το έργο έπρεπε να δεχθεί χρώμα⁴²⁷.

Η μη καλά εργασμένη πίσω επιφάνεια δεν σημαίνει πάντα ότι το έργο παρέμενε ημιτελές.

Γνωρίζουμε αρκετά ημιτελή έργα, όπως π.χ. τους ημιτελείς κολοσσούς της Νάξου από την Κωμιακή και την Τραγέα, ύψους 11 και 5,5 μ. αντίστοιχα, της Θάσου (3,5 μ.) που είναι και το αρχαιότερο ημιτελές, των αρχών του βου αιώνα π.Χ., αλλά και μικρότερα από τη Νάξο (Φλεριό, Φαράγγι). Ιδιαίτερα από το λατομείο στις Μέλανες της Νάξου προέρχονται είτε μεγαλύτερα που έμειναν κατά χώραν είτε μικρότερα που φιλοξενούνται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αλλά κυρίως στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου. Ημιτελή έργα επίσης γνωρίζουμε από την Αίγινα, το Πεντελικό

418. Blümel 1955, 26.

419. Boardman 1978, 18.

420. Blümel, *ό.π.*, εικ. 17.

421. Bouchard κατά Blümel, *ό.π.*, εικ. 17ε.

422. Μεταχειρίζομαι ελληνικούς όρους που διδάχθηκα τη δεκαετία του '60 από τους άξιους τεχνίτες του Μουσείου Ακροπόλεως, όπου εργαζόμουν. Ακόμη, από τον Στέλιο Τριάντη και από τον γλύπτη Γιάννη Παρμακέλη ο οποίος μου έδειξε και τα σημεία όπου χρησιμοποιήθηκαν π.χ. το βελόνι

στο πίσω μέρος, στο δεξιό πόδι του λέοντα και στην εσωτερική γωνία του πρόσθιου, ενώ το ντιολίδικο χρησιμοποιήθηκε στη *linea alba*, το γλωσσάκι στην αύλακα του μηρού της ανδρικής μορφής κ.λπ.

423. Blümel 1955, εικ. 17f.

424. Blümel, *ό.π.*, εικ. 17a.

425. Blümel, *ό.π.*, εικ. 17d.

426. Βλ. και Boardman 1991, 79-80.

427. Blümel, *ό.π.*, 27.

ή από την Σπάρτη, τα οποία απαριθμεί ο Blümel⁴²⁸, αλλά και από την Αμοργό και τη Χίο. Λάξευαν, όπως δείχνουν νεώτερα αδημοσίευστα παραδείγματα, τα μεγαλύτερα έργα σε χοντρές γραμμές επί τόπου για να αποφύγουν το βάρος της μεταφοράς του αλάξευτου μαρμάρου. Ακόμη, κάτι που αφορά στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών, από τα ημιτελή αγάλματα μαθαίνουμε ότι οι γλύπτες εργάζονταν αφαιρώντας το ένα λεπτό στρώμα μαρμάρου μετά το άλλο σε όλο το έργο και δεν δούλευαν χωριστά το κάθε τμήμα⁴²⁹. Έτσι το μη καλά κατεργασμένο οπίσθιο τμήμα πολλών έργων, όπως και του Ηρακλή, έχει άλλο λόγο που αφέθηκε έτσι.

Κατά την Ridgway⁴³⁰, στις περιπτώσεις όπου το έργο δεν ήταν καλά επεξεργασμένο στην οπίσθια όψη θα είχε πιθανότατα κάποια επιφάνεια (πλάκα) πίσω, ιδιαίτερα στα συμπλέγματα, όπως στο έξιεργο ανάγλυφο με τον Κίτυλο και τον Δέρμυ, που διευκόλυνε τον καλλιτέχνη στη διάρθρωση του εναγκαλισμού με όλες τις πολύπλοκες λεπτομέρειες. Μπορεί ακόμη το σύμπλεγμα να είχε βαφεί πίσω, όπως γνωρίζουμε από ορισμένες αττικές σφίγγες, αν και δεν υπάρχουν ίχνη χρώματος στο σύμπλεγμα των Ωρεών. Κατά τον Kyrieleis⁴³¹ το μη καλά δουλεμένο οπίσθιο μέρος στον κούρο της Σάμου, σε αντίθεση με το εμπρόσθιο, δηλώνει ότι πιθανόν να εργάστηκαν δύο τεχνίτες. Παρόμοια δείγματα υπάρχουν και σε κούρους της Νάξου. Ίσως είχαν μία λίθινη επιφάνεια πίσω, πράγμα που είναι αντίθετο με την άποψη του Fuchs⁴³² που πιστεύει ότι τα ελληνικά γλυπτά δεν έχουν στήριγμα. Η πλάκα όμως δεν πρέπει πάντα να ερμηνευθεί ως στήριγμα, αλλά μπορεί να αποτελεί και βάθος του έργου.

Η Walter-Karydi θεωρεί ότι ο Ηρακλής από τον ναό του Απόλλωνα στην Αίγινα⁴³³, τον οποίο χρονολογεί στα 570-560 π.Χ., αφού δεν είναι επεξεργασμένος πίσω θα πρέπει να ανήκει σε αέτωμα γιατί, όπως πιστεύει, δεν υπάρχει «Kampfgruppe» ελεύθερο πριν από το 530 π.Χ. στη μεγάλη πλαστική. Δεν αναφέρει, όμως, ότι υπάρχουν άλλα συμπλέγματα, άσχετο αν εικονίζουν ή όχι πάλη, όπως π.χ. ο Κίτυλος και ο Δέρμυς⁴³⁴, έργο του 600-590 π.Χ., που είναι έξιεργο ανάγλυφο και ως εκ τούτου δεν είναι επεξεργασμένο πίσω για τους λόγους που αναφέρονται πιο πάνω.

Θα πρέπει, λοιπόν, να υιοθετήσουμε την άποψη της Ridgway και να συμπεράνουμε ότι ο Ηρακλής του Νέου Πύργου Ωρεών, που είναι αφιερω-

428. Blümel 1955, 14-17.

429. Blümel, *ό.π.*, 16.

430. Ridgway 1977, 149-50.

431. Kyrieleis 1996, 72.

432. Fuchs 1979, 28. Αντιστήριγμα όμως αναφέρει ο Δαβάρας (1970, 90) για το πρώιμο άγαλμα από το Αστρίτσι (Κρήτη) και ακόμη ο Καρούζος (1953-54, 23) σχετικά με

το επίπεδο και μη κατεργασμένο πίσω τμήμα της κεφαλής Καλλιγά. Ο Καρούζος αναρωτιέται αν η κεφαλή ανήκει σε αέτωμα, αν και δεν υπάρχει στοιχείο βεβαιότητας.

433. Walter-Karydi 1987, αρ. 64, πίν. 48-49, Κουρουγιώτης, *ΑΕ* 1913, 87, εικ. 1-3.

434. Richter 1960, αρ. 11.

ματικό γλυπτό, όπως ίσως και της Αίγινας, στεκόταν ελεύθερο εμπρός από κάποιο τοίχο, στηθαίο ή πλάκα.

Πώς κατασκευαζόταν όμως ένα μεγάλο σύμπλεγμα; Σε ορισμένες περιπτώσεις στην αρχαϊκή περίοδο το άγαλμα αποτελούσαν δύο κομμάτια ή γίνονταν προσθήκες από άλλη ύλη⁴³⁵. Αυτή πρέπει να είναι και η περίπτωση του συμπλέγματος του Νέου Πύργου Ωρεών.

Τά τρία ορθογώνια βυθίσματα - οπές (εικ. 5, 12) στον δεξιό βραχίονα του Ηρακλή στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών υποδηλώνουν ότι το έργο έγινε από δύο τουλάχιστον κομμάτια. Τα δύο από τα βυθίσματα είναι πιο ρηχά, το τρίτο, το ανώτερο, είναι πιο βαθύ (0,05 μ.)⁴³⁶. Τα «κτυπήματα» (αναθύρωση) από βελονάκι ή κουτλίδικο στο ίδιο σημείο δείχνουν ότι εδώ είχε κολληθεί ένα κομμάτι που θα περιλάμβανε τον ώμο και το κεφάλι. Υπάρχει και ένα «σκαλοπάτι» στο σημείο αυτό που ίσως σημαίνει μετατροπή την ίδια εποχή⁴³⁷. Παρόμοιες οπές και γόμφους/έρβολα γνωρίζουμε είτε στρογγυλού σχήματος είτε ορθογώνιου από αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά γλυπτά, όπως στον ναό του Διός στην Ολυμπία⁴³⁸ και στις κόρες της Ακρόπολης των Αθηνών⁴³⁹. Οι οπές και η προσθήκη στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών έγιναν προφανώς για να διευκολύνουν στο σημείο αυτό την κυκλική κίνηση του χεριού του ήρωα, προκειμένου να περισφίξει τον λαιμό του λέοντα. Ασφαλώς από ένα τρίτο κομμάτι είχε κατασκευαστεί το αριστερό πόδι, όπως δείχνει ο γόμφος κάτω από το γόνατο (εικ. 5, 6, 14) που διαμορφώνεται ωσάν φεστόνι για να δεχθεί το κάτω τμήμα του ποδιού, ένα στοιχείο άγνωστο, καθόσον γνωρίζω, ανάμεσα στα παραδείγματα αρχαίων αγαλμάτων και πιθανώς έγινε για τη διευκόλυνση της απόδοσης της κίνησης. Ακόμη είναι πιθανό κάποιο τμήμα να καταστράφηκε κατά το στάδιο της εργασίας και να συμπληρώθηκε με ένα άλλο. Έτσι, οι οπές στον δεξιό βραχίονα θα χρησίμευαν για προσθήκη του λοιπού τμήματος με συνδετικά μεταλλικά καρφιά και ο γόμφος στο αριστερό πόδι για προσθήκη κνήμης. Η κεφαλή δεν σώθηκε και η μη απόδοση βοστρύχων στους ώμους υποδηλώνει ότι η κόμη ήταν κοντή, όπως σε αθηναϊκούς κεφαλές από τη Θήβα και τη Σπάρτη που ανακοινώθηκαν στο Συνέδριο της Αρχαϊκής πλαστικής στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο το φθινόπωρο του 2007.

Η τεχνική της προσθήκης (piecing technique), που εισηγήθηκε ο Jenkins και έγινε δεκτή⁴⁴⁰, απαντά και σε άλλα αρχαϊκά έργα, όπως π.χ. στον

435. Boardman 1991, 80.

436. Βλ. πιο πάνω την περιγραφή του συμπλέγματος.

437. Άποψη του Στέλιου Τριάντη κατά την επίσκεψή του την 15/11/95.

438. Kähler 1949, εικ. 62, Lullies - Hirmer 1956, 55, εικ. 75-77.

439. Μπούσκαρη 1974, εικ. 111, 114, 124, 128, 131-32 κ.α.

440. Kokkorou, *Ionian* 1997, 130-31.

κούρο των Μεγάρων, και ερμηνεύεται από πολλούς ως επισκευή («repair»)⁴⁴¹. Ίσως, όμως, στο ευβοϊκό σύμπλεγμα να ανήκε και στην αρχική κατασκευή.

Το σύμπλεγμα και η θέση του στην αρχαϊκή γλυπτική

Στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών απαντούν πολλά από τα βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία της αρχαϊκής γλυπτικής, όπως τα κωδικοποίησε η Ridgway⁴⁴² και είναι σε γενικές γραμμές τα πιο κάτω: Η μετωπικότητα, βασικό στοιχείο της αρχαϊκής γλυπτικής, που δηλώνεται με απλές γραμμές και καλό ζύγισμα. Η πρόμηνη ελληνική μνημειώδης φόρμα απαιτεί όχι μόνον αξονική διάταξη αλλά και σταθεροποίηση του όγκου με τις αναλογίες του⁴⁴³. Σχετικά με τον υπέα Rampin, π.χ., πιστεύεται⁴⁴⁴ ότι σχεδιάστηκε για μετωπική παρουσίαση αλλά το γεωμετρικό του στυλιζάρισμα ζωντανεύει με ελαφρές ασυμμετρίες. Για μετωπική παρουσίαση ασφαλώς είχε σχεδιαστεί και το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών, το οποίο όμως αναπνέει με τις παρεκκλίσεις και τις φυγόκεντρες δυνάμεις που διαθέτει. Ξεφεύγει έτσι από την αυστηρή μετωπικότητα και η σύνθεση αποκτά βάθος, ώστε ορισμένα στοιχεία είναι ιδιαίτερα εμφανή, όπως τα πλαϊνά τμήματα μαζί ασφαλώς με το πρόσωπο, αν σωζόταν. Το έργο θα ήταν στημένο με την όψη του Ηρακλή κατά τα τρία τέταρτα και του λέοντα σε κατατομή με την κεφαλή κατ' ενώπιον.

Κάθε πλευρά στα αρχαϊκά γλυπτά είναι μία χωριστή ενότητα με προσωπικά στοιχεία, χαρακτηριστικό της αρχαϊκής πλαστικής⁴⁴⁵. Και πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η αισθητική αυτή αντίληψη είναι ανεξάρτητη από τον τρόπο με τον οποίο δούλευαν κάθε έργο. Γιατί, όπως παρατηρεί ο Blümel⁴⁴⁶, το έργο δουλευόταν όλο μαζί και όχι χωριστά το κάθε τμήμα. Στο σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών είναι σαφή αυτά τα χαρακτηριστικά. Κάθε πλευρά είναι αυτόνομη με αντιφατικές τάσεις⁴⁴⁷: Στην πρόσθια όψη είναι σαφής ένας στροβιλισμός και μία ελευθερία στην κίνηση. Στο οπίσθιο τμήμα το σώμα είναι σπητό και φαινομενικά ατάραχο (εικ. 11), όπως ένας κούρος, χωρίς να δηλώνεται η κινητικότητα του. Η *linea alba*, όμως, έχει μία ελαφρά σιγμοειδή μορφή που δηλώνει τη λανθάνουσα κίνηση, στοιχείο που έχει παρατηρηθεί και στον πρώιμο (περί το 600 π.Χ.) κούρο του Σουνίου ο οποίος, κατά τον Ρωμαίο⁴⁴⁸, δεν υποκύπτει στο δόγμα της

441. Richter 1960, αρ. 92, εικ. 297-9.

442. Ridgway 1977, 12 κε.

443. Βλ. και Walter-Karydi 1987, 87.

444. Charbonneaux - Martin - Villard 1978, 108.

445. Ridgway 1977, 12 κε.

446. Blümel 1955 (βλ. σελ. 113, Τεχνική).

447. Βλ. για το θέμα, Ρωμαίος 1951, 132.

448. Ρωμαίος, *ό.π.*, 14.

αυστηρής μετωπικότητας, που είχε διατυπώσει ο Lange. Ο γλουτός του προβαλλόμενου ποδιού είναι χαμηλότερα, ενώ ο κορμός κάμπτεται στη μέση και στρέφεται προς τ' αριστερά. Η αριστερή πλευρά του ήρωα (εικ. 6) με τη δυναμική κίνηση τού χωρίς απόδοση έντονης μυολογίας αντιστοιχού χειριού που σφίγγει τον λέοντα, μοιάζει να μην έχει σχέση με το οπίσθιο μέρος του κορμού. Στο δεξιό σωζόμενο τμήμα του σώματος, δηλαδή από τη μέση μέχρι το γόνατο, η δυναμική στάση αποδίδεται κυρίως με την αβαθή αλλά έντονη αύλακα (εικ. 14, 15) στον μηρό και τα σφιγμένα «μουστάκια» στο γόνατο. Η ίδια αύλακα, αλλά ελαφρότερα, αποδίδεται και στον μηρό του λέοντα.

Ο συμβολισμός της κίνησης και της δράσης αποδίδεται στους κούρους με την προβολή του ενός ποδιού προς τα εμπρός και είναι εμφανής στον Ηρακλή λόγω της συγκεκριμένης δράσης. Η διακοσμητική διάθεση είναι χαρακτηριστική στα αρχαϊκά έργα, όπως αυτή φαίνεται π.χ. στα μαλλιά των ανθρώπων ή στη χαίτη των ζώων, και στις λεπτομερείες της αποδίδεται με εγχάραξη και όχι πλαστικά (modelling).

Αν και δεν είναι νατουραλιστική η αρχαϊκή τέχνη, η ελάχιστη αλλά εντούτοις δυναμική κίνηση δίνει στα έργα τη χαρά του μη στατικού, εκφρασμένη στο έργο που εξετάζουμε με πολυσήμαντο τρόπο. Σαφώς ο καλλιτέχνης του έργου είχε γνώσεις ανατομίας που τις συνδύασε όμως με τον απαραίτητο μετασηματισμό σε πνευματική έκφραση, μέσα από την αφαίρεση των περιττών λεπτομερειών. Αξίζει γι' αυτό να εξεταστεί πώς δημιουργήθηκε, πού και από ποιούς.

Σχολές, εργαστήρια και τεχνίτες

Οι κούροι, στους οποίους περιλαμβάνονται και οι αρχαϊκές μορφές σε συμπλέγματα, αντιπροσωπεύουν την ανδρική «καλοκαγαθία» με την απόδοση του νεανικού σώματος⁴⁴⁹. Αποδίδουν, κατά τον Buschor⁴⁵⁰, τον κόσμο των ιδεών που κατά τον 7ο και 6ο αιώνα π.Χ. είναι και ο κόσμος της πραγματικότητας, όταν οι θεοί δεν είναι μακριά από τους ανθρώπους.

Οι δημιουργοί αυτών των έργων και ακόμη τα διάφορα εργαστήρια δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακριθούν. Για τα τοπικά εργαστήρια έχει γίνει έρευνα από τους Homann-Wedeking, Buschor, Καρούζο κ.α.⁴⁵¹ Για να ορίσουμε λοιπόν το εργαστήριο, πρέπει να εξεταστεί η προέλευση του μαρμάρου, η θέση όπου βρέθηκε το έργο και το τοπικό ύψος, εφόσον έχει διακριβωθεί.

449. Stewart 1990, 110.

450. Buschor 1980, 5.

451. Homann-Wedeking 1950, Buschor

1950, Καρούζος (1953-54, 19 κε.) για εργαστήρια και καλλιτέχνες.

Όπως είναι γνωστό, η Gisella Richter ταξινομήσε τις σχολές κατά χρονικές περιόδους και όχι σε γεωγραφικές ενότητες. Οι τεχνίτες ταξίδευαν, όμως, από την μία περιοχή στην άλλη, ώστε υπήρξε δυσκολία να διακριθεί η κάθε αληθινά τοπική σχολή. Έτσι, π.χ., ο νησιώτης Ένδοιος εργάστηκε μαζί με τον Φίλεργο στην Ακρόπολη, ο Χίος Άρχερμος και ο Κάλων από την Αίγινα εργάστηκαν επίσης στην Ακρόπολη. Ο Σμίλις από την Αίγινα (Παυσανίας VII,4) λέγεται ότι έκανε το άγαλμα της Ήρας στη Σάμο⁴⁵². Στο Πτώο υπήρξε νησιωτική επίδραση. Στην Κέρκυρα, οι γλύπτες ήταν Κορίνθιοι. Στη Σικυώνα δούλεψαν το 575 π.Χ. ο Δίποινος και ο Σκύλλις, μαθητές του μυθικού Δαιδάλου, που είχαν δουλέψει και στην Κρήτη. Στη Σπάρτη ο Βαθυκλής από τη Μαγνησία σχεδίασε το άγαλμα του Αρμυκλαίου Απόλλωνα⁴⁵³.

Τοπικές σχολές-εργαστήρια αναγνωρίζονται κατά τον Boardman από το 600 π.Χ.⁴⁵⁴ Από τα πιο σημαντικά και πρώιμα εργαστήρια μεγάλης πλαστικής είναι εκείνα της Κρήτης και της Νάξου, η οποία επηρεάζεται από την Κρήτη. Αυτά τα δύο νησιά κατασκευάζουν κολοσσιαία αγάλματα το α΄ μισό του βου αιώνα π.Χ.

Η Νάξος που ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ, όπως θα φανεί πιο κάτω –και όχι μόνον για το μάρμαρο από το οποίο κατασκευάστηκε το σύμπλεγμα– με τη δύναμη που διαθέτει τον 7ο και 6ο αιώνα π.Χ., ιδρύει αποικίες και εξάγει μάρμαρο και τεχνογνωσία.

Οι παλαιότεροι ναξιακοί κούροι (7ος αιώνας π.Χ.) βρέθηκαν στη Δήλο και τη Θήρα⁴⁵⁵, θεωρείται δε ότι οι ναξιακοί κούροι έχουν πιο πολύ δαιδαλική (Buschor)⁴⁵⁶ παρά αιγυπτιακή (Kyrieleis)⁴⁵⁷ επίδραση.

Η μεγάλη εποχή της ναξιακής πλαστικής είναι στον 7ο και στον πρώιμο 6ο αιώνα π.Χ. Ο 7ος αιώνας έδωσε σπουδαία έργα⁴⁵⁸ αλλά και ο 6ος αιώνας, οπότε ακμάζει η ναξιακή πλαστική, έστω και αν η Νάξος παρέμεινε προσκολλημένη στην παλαιότερη παράδοση. Όμως, όπως παραδίδει ο Αριστοτέλης στα *Οικονομικά* του, η κατάσχεση από τον τύραννο Λύγδαρι, μεταξύ των ετών 540 και 530 π.Χ., όλων των μεγάλων αναθημάτων που είχαν παραγγελθεί από τους ευγενείς, είχε ως αποτέλεσμα αφενός να μην διατηρηθούν πολλά μεγάλα έργα της εποχής αυτής και αφετέρου να σημειωθεί αγοραστική κάμψη της ναξιακής σχολής και άνοδος της παριανής παραγωγής. Περί το τέλος του βου αιώνα π.Χ. η Νάξος εμφανίζεται ξανά δυναμικά.

Πολλοί⁴⁵⁹ έχουν μιλήσει διεξοδικά για την κυκλαδική πλαστική στον

452. Boardman 1978, 20.

453. Boardman 1991, 76 κε.

454. Boardman 1978, 231.

455. Κοντολέων, Θήρα 1939-41, 1 κε.

Για τους μπλιατικούς κούρους, βλ. Κοντολέων 1959, Ridgway 1977, 46 κε.

456. Buschor 1929, 158.

457. Kyrieleis 1996, 122.

458. Κοντολέων, Θήρα 1939-41, ο ίδιος,

1959, 318 κε. για τους κούρους της Μήλου.

459. Robertson 1975, 85 κ.α.

6ο αιώνα π.Χ. και για τον ρόλο που έπαιξε στις γειτονικές περιοχές. Οι κούροι του Σουνίου, π.χ., έχουν κατασκευαστεί από νησιωτικό μάρμαρο και πιστεύεται ότι έχουν επηρεαστεί από το νησιωτικό ύφος ενώ, αντίθετα, άλλοι μελετητές⁴⁶⁰ πιστεύουν ότι οι κούροι αυτοί κατασκευάστηκαν σε τοπικά εργαστήρια των δήμων Μεσογαίας ή Διακρείας. Και στη Βοιωτία, ιδιαίτερα στο Πτώον, υπήρξε νησιωτική επίδραση⁴⁶¹. Ο Ducat⁴⁶², στη μελέτη του για τους κούρους του Πτώου, πιστεύει ότι οι βοιωτικοί κούροι των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ. είναι περισσότερο κοντά στους κυκλαδικούς, παρά στους αττικούς. Ορισμένοι κούροι, όπως ο υπ' αρ. 2 του Μουσείου Θηβών από το Πτώον⁴⁶³, έχουν κυκλαδικά και ίσως ναξιακά χαρακτηριστικά. Ο Langlotz⁴⁶⁴ καταγράφει νωρίς τα ουσιαστά γνωρίσματα της ναξιακής πλαστικής, όπως είναι το τετράγωνο γωνιώδες σώμα, η έλλειψη σωματικότητας και απόδοσης σάρκας, και ακόμη αποδίδει μερικά έργα ασφαλώς στη Νάξο⁴⁶⁵, όπως τον κολοσσό του Απόλλωνα της Δήλου, τον κούρο του Βερολίνου καθώς και τη σφιγγα των Δελφών την οποία είχε αναγνωρίσει ως ναξιακό έργο ήδη ο Furtwängler. Ο Κοντολέων⁴⁶⁶ τονίζει τα ναξιακά χαρακτηριστικά των θηραϊκών και μηλιακών κούρων και βέβαια η Κοκκορού⁴⁶⁷ συγκεντρώνει τα μέχρι το 1975 γνωστά έργα, που έχουν αποδοθεί στη Νάξο ή έχουν στοιχεία ναξιακής σχολής. Η ναξιακή σχολή, κατά τον Καρούζο και την Κοκκορού⁴⁶⁸, δεν έχει σχέση με την Αττική αλλά με την Ιωνία, έστω και αν στην Ακρόπολη των Αθηνών αντιπροσωπεύεται με πολλά έργα. Αντίθετα ο Buschor⁴⁶⁹ είχε χαρακτηρίσει τη ναξιακή πλαστική «αρχειοκυκλαδική» στερημένη σταθερής δόμησης.

Για να κατατάξουμε το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ορεών σε ένα εργαστήριο και μάλιστα στο ναξιακό, όπως πιστεύουμε, αξίζει να σημειώσουμε με συντομία τα χαρακτηριστικά κάθε ενός εργαστηρίου μέσα στον 6ο αιώνα π.Χ.

Οι κυκλαδικές σχολές-εργαστήρια (Νάξου, Πάρου) έχουν τα δικά τους χαρακτηριστικά:

Η Νάξος έχει μεγάλη παράδοση στην επεξεργασία του μαρμάρου. Από τον 7ο αιώνα ακμάζει η τεχνική του λίθου. Κατά τον Κοντολέοντα, είναι η κυριότερη εστία της πλαστικής δημιουργίας στους αρχαίους χρόνους με πλείονα εργαστήρια και παραλλάσσουσες κατευθύνσεις⁴⁷⁰. Οι επιδέξιοι

460. Charbonneaux - Martin - Villard 1978, 62.

461. Boardman 1991, 76 κε.

462. Ducat 1971, 151.

463. Ducat, *ό.π.*, αρ. 79, πίν. XLI, βλ. και Κοκκορού 1975, 70.

464. Langlotz 1927, 126 κε.

465. Langlotz, *ό.π.*, 128.

466. Κοντολέων, Θήρα 1939-41, 19. Για τους μηλιακούς κούρους, βλ. Κοντολέων 1959.

467. Κοκκορού 1975.

468. Καρούζος 1953-54, 20, Κοκκορού 1975, 71.

469. Buschor 1929, 128.

470. Κοντολέων, Θήρα 1939-41, 23, ο ίδιος, 1959, 230, Καρούζος 1953-54, 23.

τεχνίτες συνόδευαν συχνά το μάρμαρο που εξήγαγαν. Σχετική μάλιστα είναι η παράδοση της οικογένειας του Βύζη (Παυσανίας, 5,10,3). Τα ναξιακά έργα χαρακτηρίζονται από τον λεπτό κορμό, το χαριτωμένα καμπυλούμενο ισχίο, την αγάπη για τις λείες, ήρεμες, καλοδουλεμένες σκληρές επιφάνειες χωρίς έντονη δόλωση της μυολογίας⁴⁷¹, τις λίγες επιδερμικές λεπτομέρειες⁴⁷², την περιορισμένη γραμμική απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών, την τεχνική τόλμη, τις «γλυκόθυμες», αβρές μορφές, κατά τον Καρούζο⁴⁷³. Το περίγραμμα του σώματος εκτινάσσεται από λεπτή μέση, οι γοφοί είναι στρογγυλευμένοι. Η *linea alba* δηλώνεται, ενώ δεν δηλώνεται το υπογάστριο. Άλλα χαρακτηριστικά είναι: ευρείες κοιλότητες στο σώμα, αβαθής κοιλιακή κοιλότητα και μία τάση για αρμονικό διακοσμητικό στυλιζάρισμα. Η ένωση του κορμού με τους μηρούς γίνεται απλά, με αβρή μετάβαση, ενώ στους αττικούς κούρους η βουβωνική χώρα αποδίδεται πλαστικά. Διακοσμητικές αύλακες ξεκινούν από τους αγκώνες. Οι μύες των γονάτων αποδίδονται σε δύο μέρη⁴⁷⁴. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό, κατά τους μελετητές, είναι το βύθισμα κατά μήκος των μηρών, όπως π.χ. στον κούρο του Λούβρου (Μα 688) από ναξιακό μάρμαρο⁴⁷⁵.

Οι κούροι από την Πάρο, που επικρατούν για έναν αιώνα⁴⁷⁶, είναι αθλητικοί αλλά με μακρύ σώμα και βαρελοειδές στήθος, λεπτοκαμωμένες λυγρές χαριτωμένες μορφές. Η κεφαλή είναι στρογγυλή⁴⁷⁷ και το πρόσωπο έχει ελλειπτικό περίγραμμα⁴⁷⁸. Δεν διατηρούνται δυστυχώς πολλές κεφαλές παριανών κούρων. Τελευταίες ανασκαφές στο Δεσποτικό έφεραν στο φως κεφαλές κούρων που εκτίθενται στο Μουσείο Πάρου. Η συστηματική δημοσίευσή τους θα φωτίσει την έρευνα. Τα παριανά έργα χαρακτηρίζονται από το ωραίο φινίρισμα στην επιφάνεια, την ανώτερη ποιότητα εργασίας και το λεπτό πλάσιμο. Ο Fuchs μιλώντας για τα χαρακτηριστικά της κυκλαδικής - ιωνικής φόρμας λέει ότι η επιφάνεια είναι ρέουσα και ευαίσθητη.

Οι Αθηναίοι ντόπιοι τεχνίτες οφείλουν πολλά στη Νάξο αλλά φροντίζουν νωρίς για την καθαρότητα στη φόρμα, τονίζουν τη μυολογία και αποδίδουν μεγαλύτερους ή μικρότερους όγκους σε αντίθεση με τις λοιπές σχολές που σχηματοποιούν το σώμα.

Στη Βοιωτία οι κούροι είναι δυνατοί, γωνιώδεις, σχεδόν βάρβαροι⁴⁷⁹.

Από τα μέσα του βου αιώνα π.Χ., όμως, το ένα εργαστήριο επηρεάζει το άλλο και οικειοποιείται αξίες και ιδέες άλλων περιοχών. Άλλωστε από τα μέσα του βου αιώνα π.Χ. (περί το 550-540 π.Χ.) πραγματοποιείται μία

471. Stewart 1990, 110.

472. Kokkorou - Grimanis κ.ά., 1995, 1.

473. Καρούζος 1953-54, 24.

474. Ridgway 1977, 64-65.

475. Hamiaux 1992, 76-77.

476. Stewart 1990, 113.

477. Stewart, *ό.π.*, 119.

478. Kokkorou 1999, 255.

479. Stewart, *ό.π.*, 110.

είσοδος ιδεών από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα και την Ιταλία και περί το 525 π.Χ. επικρατεί ένα διεθνές ύφος⁴⁸⁰.

Ο Ηρακλής του Νέου Πύργου Ωρεών και η κατάταξή του σε κυκλαδικό εργαστήριο

Με βάση τις παρατηρήσεις των μελετητών της νησιωτικής πλαστικής, που επιγραμματικά εκτέθηκαν πιο πάνω, ο Ηρακλής πρέπει να αποτελεί ένα έργο κυκλαδικό, εφόσον είναι κατασκευασμένο από νησιωτικό μάρμαρο, και έχει χαρακτηριστικά κυκλαδικού και μάλιστα, όπως πιστεύουμε, ναξιακού εργαστηρίου. Μέλημά μας είναι να εξεταστεί κάθε τμήμα χωριστά για να συλλάβουμε το νόημα της κεντρικής ιδέας του έργου, το πνεύμα που το διέπει και την τεχνική, ώστε όχι μόνο να το κατανοήσουμε αλλά και να το κατατάξουμε στον χώρο και τον χρόνο που δημιουργήθηκε.

Το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών είναι έργο μεγάλης πνοής. Η συστροφή που αποδίδεται στο μοιραίο αγκάλιασμα του ανθρώπου με το ζώο και η κατακόρυφη απόδοση του κορμού του ήρωα στο οπίσθιο τμήμα του, όμοιο με ακίνητου κούρου, η υπαινικτικά αποδοσμένη δύναμη των μυώνων, εντελώς αντιφατικά στοιχεία, μορφοποιούνται έτσι ώστε να αποδώσουν το εσωτερικό περιεχόμενο του έργου.

Αρχίζοντας από το ακέφαλο σώμα του ήρωα, το πρώτο στοιχείο που παρατηρείται είναι ο ραδινός ευθυτενής κορμός στην οπίσθια όψη (εικ. 11) με το αριστερό πόδι προτεταμένο (εικ. 5, 6, 14), χαρακτηριστικό στοιχείο των κούρων. Η στιβαρή, όμως, εικόνα που αναδύεται στο πρόσθιο τμήμα παραπέμπει έντονα στην πάλη του Ηρακλή με τον Τρίτωνα στο πόρινο αέτωμα του ναού της Ακρόπολης των Αθηνών⁴⁸¹, που χρονολογείται περί το 570 π.Χ., κυρίως για την έντονη δύναμη που εκπέμπει και υποδηλώνει μεν μία δυνατή πρώιμη χρονολόγηση αλλά όχι σχέση με αττικό εργαστήριο.

Από την άλλη πλευρά, το δαπανηρό αυτό έργο, ασφαλώς αφιέρωμα ενός εκπροσώπου της ολιγαρχίας, έχει χαρακτηριστικά κυκλαδικού εργαστηρίου. Η κυκλαδική καταγωγή δεν είναι περίεργη, γιατί ο κούρος του γειτονικού στην Εύβοια Ορχομενού, περί το 550 π.Χ., έχει ναξιακά στοιχεία και, όπως τονίστηκε πιο πάνω, αρκετοί κούροι της ηπειρωτικής Ελλάδας είτε έχουν κατασκευαστεί από ναξιακό μάρμαρο είτε είναι ναξιακά έργα. Οι κούροι, π.χ., της Αττικής μεταξύ 600 και 580 π.Χ. είναι από ναξιακό μάρμαρο, όπως και οι κούροι από τη γειτονική Βοιωτία και ιδιαίτερα οι κούροι του Πτώου.

480. Ridgway 1982, 7.

24-25, Wiegand 1904, πίν. IV.

481. Lullies - Hirmer 1956, 40 εικ.

Το σώμα του Ηρακλή δεν έχει τίποτε από τα χαρακτηριστικά της πρώτης ομάδας των αττικών κούρων του Σουνίου, που χρονολογούνται περί το 600-590 π.Χ., όπου πολλές ανατομικές λεπτομέρειες του σώματος αποδίδονται πλαστικά ή με εγχάραξη, χαρακτηριστικά που απαντούν και στην επόμενη χρονολογικά ομάδα κούρων Ορχομενού - Θήρας (590-570 π.Χ.).

Αντίθετα τα νησιωτικά χαρακτηριστικά του Ηρακλή είναι πολλά: δυναμικό κτίσιμο του σώματος, σκληρή, ήρεμη, χαριτωμένη επιφάνεια, απαλή διάπλαση χωρίς ακμές και απότομες μεταβάσεις στους όγκους των μυών, λίγες επιδερμικές λεπτομέρειες, ωραίες αναλογίες, ήρεμη αλλά πλούσια πλαστικότητα. Η χωρίς λεπτομέρειες απόδοση του κορμού του χαρακτηρίζει τους κούρους που έχουν αποδοθεί στη ναξιακή σχολή, όπως είναι οι κούροι της Θήρας⁴⁸² που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα π.Χ. Αντίστοιχη αφαίρεση υπάρχει και στα έργα της ίδιας σχολής του 6ου αιώνα π.Χ., όπως π.χ. στον κορμό του Βερολίνου⁴⁸³ περί το 540 π.Χ. και στον πολύ ενδιαφέροντα κούρο που βρέθηκε το 1972 στην Γκρόττα Νάξου⁴⁸⁴, ο οποίος χρονολογείται λίγο πριν το 550 π.Χ. και έχει το εξαιρετικά ξεχωριστό στοιχείο ότι τα χέρια του δεν αποδίδονται παράλληλα με το σώμα αλλά σε οριζόντια θέση στην πλευρά, στοιχείο που τον συνδέει, λόγω της παραλλαγής της κλασικής στάσης του κούρου, με τον Ηρακλή.

Στο πίσω μέρος, στην πλάτη, η στοιχειώδης εγχάραξη - αν πράγματι δεν είναι τυχαία - για την απόδοση της αριστερής σωζόμενης ωροπλάτης παραπέμπει στον πρώιμο (τέλος 7ου αιώνα π.Χ.) Απόλλωνα της Δήλου⁴⁸⁵, ενώ οι εγχαραξείς είναι έντονοι σε κούρους της Δήλου⁴⁸⁶, όπως στον κούρο 3977 του Μουσείου Δήλου, που ανήκει στην ομάδα Ορχομενού - Θήρας (590-570 π.Χ.), και στους κούρους Α 4051 και 4083⁴⁸⁷ του Μουσείου Δήλου επίσης, που ανήκουν στην ομάδα Μήλου (555-540 π.Χ.). Χωρίς έντονες λεπτομέρειες στον ώμο αποδίδεται ο κούρος στο Μουσείο του Λούβρου από το Άκτιο⁴⁸⁸, που χρονολογείται περί το 570 π.Χ. και θεωρείται ναξιακό έργο⁴⁸⁹. Η καρπούλη του ραδινού σώματος που, όπως φαίνεται κυρίως στην πλάγια όψη, εκτινάσσεται από τη μέση, απαντά σε κούρο από τη Νάξο⁴⁹⁰, έργο των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ. Η καρπούλη αυτή χαρακτηρίζει έργα

482. Κ4 σελ. 88 = Richter 1960, αρ. 18Α-Β. Με το Κ1 κ.λπ., παραπέμπουμε σε αρ. καταλόγου Kokkorou 1975. Π.χ.: Κ6 = Richter, 18B, Κ7 = Κοντολέων, Θήρα 1939-41, 6, εικ. 12-13, Κ8-Κ9 = Κοντολέων, *ό.π.*, 6, εικ. 14 και της Δήλου (Μουσείο Δήλου αρ. 4085), Κ10 = Richter 27, εικ. 20-21 και Μουσείο Δήλου (αρ. 334), Κ11 = Κοντολέων, *ό.π.*, 22, εικ. 7).

483. Staat. Museen Βερολίνου 1555, Κ25 = Richter 1960, 115, εικ. 353.

484. Κοντολέων, *Έργον* 1972, 97, εικ. 92.

485. Richter, *ό.π.*, αρ. 15, εικ. 88.

486. Richter, *ό.π.*, 69, αρ. 49, εικ. 175.

487. Richter, *ό.π.*, 105, αρ. 110-111, εικ. 344-345.

488. MNB 767, Hamiaux 1992, εικ. 77, Richter, *ό.π.*, αρ. 40, εικ. 154-156.

489. Pedley 1976, αρ. 17, εικ. 33, πίν. 11α.

490. Μουσείο Νάξου αρ. 5520, Kokkorou 1975, Κ 27 = Ν. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-62) 271, πίν. 324γ.

της ομάδας Μήλου με αντιπροσωπευτικό τον κούρο της Μήλου⁴⁹¹, τον οποίο η έρευνα έχει θεωρήσει ναξιακό έργο από Νάξιο τεχνίτη ή υπό την επίδραση ναξιακού εργαστηρίου⁴⁹². Εδώ, η καμπύλη (εικ. 10) ξεκινάει από τη μέση και ο κορμός εκτινάσσεται πάνω και κάτω από αυτήν. Η *linea alba* που αποδίδεται κατά μήκος της πλάτης με φαρδιά αύλακα, ελαφρά παρεκκλίνουσα από την ευθεία, είναι ένα στοιχείο που αποδίδεται διαφορετρόπως σε όλους σχεδόν τους κούρους, όπως το γνωρίζουμε ήδη από τους κούρους της ομάδας Σουνίου. Στα κυκλαδικά παραδείγματα είναι γνωστή από τους κούρους της Θήρας του 7ου αιώνα π.Χ. με επίπεδο σχεδόν σώμα, όπως είναι ο κορμός 306 του Μουσείου Θήρας⁴⁹³ και ο κολοσσός του Απόλλωνα της Δήλου⁴⁹⁴ αλλά και ο κούρος 1555 του Βερολίνου⁴⁹⁵, περί το 550 π.Χ., που ανήκει στην ομάδα Μήλου, ο κούρος της Νάξου⁴⁹⁶ ή ο κούρος της Ρόδου⁴⁹⁷, που χρονολογούνται λίγο μετά τα μέσα του βου αιώνα π.Χ.

Η βουβωνική χώρα έχει αποδοθεί με ελαφρό ανάγλυφο, και όχι με έντονο που χαρακτηρίζει την αττική πλαστική⁴⁹⁸. Την ίδια απλή διαμόρφωση συναντάμε σε ναξιακούς κούρους, όπως στον κούρο από την Γκρόττα Νάξου με τα χέρια σε οριζόντια θέση⁴⁹⁹, που χρονολογείται λίγο πριν από τα μέσα του βου αιώνα π.Χ., στον κούρο 1555 του Βερολίνου⁵⁰⁰, περί το 550 π.Χ., μέχρι και στους κούρους του τέλους του βου αιώνα π.Χ.⁵⁰¹, καθώς και στον κούρο της Ρόδου⁵⁰² της ομάδας Μήλου.

Οι στρογγυλεμένοι γλουτοί (εικ. 6, 10, 11) απαντούν νωρίς στην ομάδα Σουνίου, όπως π.χ. στον Κλέοβι και τον Βίτωνα⁵⁰³ ακόμη και στο έξεργο ανάγλυφο του Κιτύλου και Δέρμυος⁵⁰⁴ της ίδιας πρώτης ομάδας αλλά και σε κούρο από το Πτώον⁵⁰⁵ της ομάδας Μήλου.

Οι αύλακες στους μηρούς (εικ. 14, 15) του Ηρακλή είναι χαρακτηριστικό των ναξιακών έργων και εμφανίζονται στα μέσα του βου αιώνα π.Χ., κατά την Richter⁵⁰⁶. Η δήλωση όμως των μυών σ' αυτό το σημείο με εγχά-

491. Lullies - Hirmer 1956, 142, εικ. 32.

492. Κοντολέων 1959, 218.

493. Kokkorou 1975, 89, K6 = Richter 1960, αρ. 18, εικ. 100-102.

494. Kokkorou, *ό.π.*, 92, K14 = Richter, *ό.π.*, αρ. 15, εικ. 87-90.

495. Kokkorou, *ό.π.*, 96, K25 = Richter, *ό.π.*, αρ. 115, εικ. 353-355.

496. Ζαφειρόπουλος, *ΑΔ* 17 (1961-62) 271, εικ. 324γ, Kokkorou, *ό.π.*, 97, K27.

497. K52 = Richter, *ό.π.*, αρ. 124, εικ. 365-368.

498. Κοντολέων, Θήρα 1939-41, 8.

499. K26 = Κοντολέων, *Έργον* 1972, 97 εικ. 92.

500. Richter, *ό.π.*, αρ. 115, εικ. 353-55.

501. K30 = Κοντολέων, *ΠΑΕ* 1971, 174, εικ. 207α, K31 = Κοντολέων, *Έργον* 1972, 98, εικ. 93, K32 = Κοντολέων *ΠΑΕ* 1960, 261, εικ. 199α-β.

502. K52 = Richter, *ό.π.*, αρ. 124, εικ. 365-68.

503. Μουσείο Δελφών 467 και 1524, Richter 1960, 49, αρ. 12 Α και Β, εικ. 80-81.

504. Richter, *ό.π.*, 48, αρ. 11, εικ. 77.

505. Richter, *ό.π.*, 99, αρ. 94, εικ. 304-305.

506. Richter, *ό.π.*, 24.

ραξη υπάρχει νωρίς, ήδη στην ομάδα Σουνίου (615-590 π.Χ.) και μάλιστα στον κούρο του Σουνίου⁵⁰⁷ ή αργότερα στον κούρο της Φλωρεντίας⁵⁰⁸, που ανήκει στην ομάδα Τενέας - Βολομάνδρας (575-550 π.Χ.). Στα ναξιακά έργα, εντούτοις, η αύλακα είναι φαρδιά, αβαθής κοιλότητα στο εξωτερικό των μηρών που αρχίζει από τον γλουτό και σβήνει στο γόνατο. Απαντά σε κούρο της Νάξου (Μουσείο Νάξου αρ. 64)⁵⁰⁹ και σε άλλον του ίδιου Μουσείου (χωρίς αριθμό καταλόγου)⁵¹⁰, ακόμη στον κούρο της Επιδαύρου⁵¹¹, των μέσων του βου αιώνα π.Χ., που αποδίδεται σε «ναξιακό κύκλο» αλλά και στον κούρο της Βολομάνδρας⁵¹².

Η «τσιγκελοειδής» διαμόρφωση των γονάτων, τα «μουστάκια» (εικ. 15), που αποτελεί στοιχείο αρχαιότητας, απαντά σε πρώιμους κούρους, π.χ. στον κούρο του Σουνίου⁵¹³ όπου, όπως και στον Ηρακλή, δεν έχουν αποδοθεί τόσο έντονα, στον κούρο της Νέας Υόρκης⁵¹⁴ περί το 600 π.Χ. ή στο σύμπλεγμα του Κιτύλου και του Δέρμους⁵¹⁵ του α' τετάρτου του βου αιώνα π.Χ. «Τσιγκελοειδής» διαμόρφωση απαντά σε πόδι κούρου της ομάδας Τενέας - Βολομάνδρας (575-550 π.Χ.) από τη Σάμο⁵¹⁶ και στον κούρο της Φλωρεντίας⁵¹⁷, ελαφρότερα στον κούρο της Κέας⁵¹⁸, που η Κοκκορού κατατάσσει⁵¹⁹ στα θεωρούμενα ναξιακά έργα και που ανήκει στην ομάδα Μήλου. Καμπύλες επιγονατίδες έχει και ο κούρος της Επιδαύρου⁵²⁰. Από τις Κυκλάδες η ίδια διαμόρφωση «μουστάκι» αποδίδεται σε κούρους της Δήλου, που θεωρούνται ναξιακοί περί το 560 π.Χ.⁵²¹ Οι πρώιμοι γλύπτες δίνουν έμφαση στην άρθρωση αυτή. Οι μύες των γονάτων προβάλλονται σε δύο μέρη στα ναξιακά έργα⁵²².

Τα χέρια (εικ. 6, 13, 18, 21), δηλαδή το αριστερό που σώζεται, και ιδιαίτερα η γροθιά, έχουν μία δύναμη όμοια με αυτήν πρώιμων έργων, όπως του αετώματος της Ακροπόλεως με τον Ηρακλή και τον Τρίτωνά⁵²³, περί το 570 π.Χ. Ο καρπός δεν έχει τίποτε κοινό με τους κούρους της ομάδας Σουνίου, όπου τόσο το σημείο αυτό, όσο και οι αγκώνες έχουν αποδοθεί με διακοσμητικές λεπτομέρειες. Ο δυνατός βραχίονας παραπέμπει σε ένα αργειακό έργο, τον Κλέοβι και τον Βίτωνά της ομάδας Σουνίου, περί το 580 π.Χ.⁵²⁴

507. Richter 1960, 41, αρ. 2, εικ. 26.

508. Richter, *ό.π.*, 83, αρ. 70, εικ. 240.

509. ΠΑΕ 1971, πίν. 207α.

510. ΠΑΕ 1972, 144, πίν. 124-5.

511. Μουσείο Επιδαύρου αρ. 305, Λαμπρινουδάκης 1980, 481, εικ. 3, πίν. 218 και 219.

512. Richter, *ό.π.*, 80, αρ. 63, εικ. 210.

513. Richter, *ό.π.*, 42, αρ. 2, εικ. 33-35.

514. Richter, *ό.π.*, 41, εικ. 25-26.

515. Richter, *ό.π.*, 48, αρ. 11, εικ. 76-77.

516. Richter, *ό.π.*, 87, αρ. 78, εικ. 234-35.

517. Richter, *ό.π.*, 83, αρ. 70, εικ. 239-40.

518. Richter, *ό.π.*, αρ. 144, εικ. 419.

519. Κοκκορού 1975, Κ42.

520. Μουσείο Επιδαύρου αρ. 305, Λαμπρινουδάκης 1980, 481, εικ. 3, πίν. 216.

521. Κοκκορού, *ό.π.*, Κ35 = Richter, *ό.π.*, αρ. 110, εικ. 341, Μουσείο Δήλου αρ. 4051 και Κ37 = Richter, *ό.π.*, αρ. 111, εικ. 342.

522. Ridgway 1977, 63.

523. Lullies - Hirmer 1956, 40.

524. Boardman 1978, εικ. 70.

αλλά και στον Μοσχοφόρο της Ακροπόλεως⁵²⁵, περί το 570 π.Χ. κατά τον Fuchs⁵²⁶, ακόμη και στους ναξιακούς κούρους που χρονολογούνται περί το 560 π.Χ., όπου με αβρές μεταβάσεις των επιπέδων αποδίδεται η δύναμη⁵²⁷, όπως και σε κούρο της ομάδας Μήλου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. 72⁵²⁸, καθώς και στον ναξιακό κούρο της Ρόδου⁵²⁹.

Πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι το σημείο του στήθους του Ηρακλή όπου εφάπτεται η κεφαλή του λέοντα (εικ. 12) είναι αδούλευτο, ίσως γιατί η χαιτή του λέοντα αποδίδεται στο ίδιο σημείο του στήθους και στην ίδια γωνία. Ίσως ακόμη γιατί εκεί θα υπήρχε και κάποιο χρώμα αλλά και γιατί το σημείο αυτό θα καλυπτόταν από το δεξι χέρι του ήρωα. Η αβαθής κοιλακή κοιλότητα είναι επίσης κυκλαδικό χαρακτηριστικό.

Με τα πιο πάνω στοιχεία ο Ηρακλής φαίνεται ότι είναι ένα έργο κυκλαδικό και πιθανότατα ναξιακό, που πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ 560-550 π.Χ., όχι αργότερα, εφόσον το κολοσσιαίο είναι χαρακτηριστικό των κούρων του α΄ μισού του βου αιώνα π.Χ. και μάλιστα του α΄ τετάρτου του αιώνα. Εξάλλου, η δαιμονική ορμή του έργου είναι χαρακτηριστική των πρώτων κούρων⁵³⁰.

Ο Λέων και η σχέση του με τους λέοντες και τις σφίγγες της αρχαϊκής εποχής

Το θέμα του ήρωα που παλεύει με λέοντα ή συνοδεύει θεό, γνωστό και από την κρητομυκηναϊκή τέχνη, επανεισάγεται από την Ανατολή της υστεροχελτιτικής περιόδου, τον 9ο αιώνα π.Χ., και εφαρμόζεται στη μικροτεχνία και την αγγειογραφία, όπως π.χ. σε βοιωτική πυξίδα, σε κρατήρα από τη Χίο, σε πίθο από την Τήνο και αλλού⁵³¹, πριν εμφανιστεί στον λίθο⁵³². Η Νάξος, που μας ενδιαφέρει εδώ για τη σχέση που έχει με το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ορεών και για τον ρόλο που παίζει στον Αιγαιακό χώρο κατά την αρχαϊκή εποχή, ενσωματώνει το θέμα αυτό στο δικό της πολιτιστικό πλαίσιο.

Η προβολή των κατορθωμάτων των ηρώων είναι τυπική για την περίοδο κατά την οποία ανέρχεται η ναξιακή αριστοκρατία, «έξοχος άλλων», η οποία έτσι προβάλλει την υπεροχή της. Ο Ηρακλής με λέοντα είναι από τα

525. Lullies - Hirmer 1956, 40, εικ. 22-23.

526. Fuchs 1979, 29.

527. Kokkorou 1975, 100, K 37 = Richter, ό.π., αρ. 111-112, πίν. 341-343.

528. Richter 1960, 97, αρ. 88, εικ. 285-287.

529. K52 = Richter, ό.π., αρ. 124, εικ. 365-369.

530. Fuchs 1979, 32.

531. Blome 1991, 2.

532. Ridgway 1977, 152.

προσφιλή θέματα στους ναξιακούς πίθους της στροφής από τον 7ο στον 6ο αιώνα π.Χ.⁵³³

Ο λέων αυτόνομος στη μνημειώδη πλαστική του ελληνικού χώρου εμφανίζεται νωρίς, τόσο στην ανακεκλιμένη μορφή, όσο και σε άλλους τύπους, κατά το πλείστον σε αναθηματικά γλυπτά, σε περιρραντήρια αλλά και σε ταφικά μνημεία, ως φύλακας του τάφου⁵³⁴ ή ως χθόνιος δαίμων - Χάρωψ⁵³⁵.

Σημειώνουμε εδώ ότι στην πλαστική συνεξετάζονται από τους μελετητές, μαζί με τους λέοντες οι σφίγγες, λόγω του λεονταρίσιου σώματος του μιζογενούς όντος.

Αρχίζοντας τη σύγκριση του σώματος του λέοντα του Νέου Πύργου Ωρεών με τις σφίγγες κάνουμε μία αναδρομή σε μερικά από τα πιο γνωστά παραδείγματα, κάποια από τα οποία έχουν σχέση με τον εξεταζόμενο λέοντα και βοηθούν στην κατάταξή του. Κοντά στο αρχαιότερο παράδειγμα λέοντα της αρχαϊκής πλαστικής, του λέοντα από την Ολυμπία⁵³⁶ του Β' τετάρτου του 7ου αιώνα π.Χ., χρονολογείται το κατώτερο τμήμα σφίγγας από την Αίγινα⁵³⁷, δηλαδή στο γ' τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ., που έχει κάποιες ομοιότητες και με τον λέοντα του Νέου Πύργου Ωρεών.

Περί το 570-560 π.Χ. χρονολογείται η σφίγγα των Ναξίων στους Δελφούς⁵³⁸, όπως και η παριανή της Δήλου⁵³⁹ που χαρακτηρίζονται από τον μακρύ κορμό, με δήλωση των πλευρών, η σφίγγα από τα Σπάτα που χρονολογείται επίσης μεταξύ 570 και 550 π.Χ.⁵⁴⁰, καθώς και οι σφίγγες από τον Κεραμεικό⁵⁴¹ και την Κόρινθο του Β' τετάρτου του 6ου αιώνα π.Χ. με τα ίδια χαρακτηριστικά⁵⁴², που επίσης ενυπάρχουν στον λέοντα του Νέου Πύργου Ωρεών, εκτός από την έλλειψη δήλωσης των πλευρών σε αυτόν.

Λιγότερα προσφέρει η σύγκριση του ευβοϊκού λέοντα με τους κυκλαδικούς λέοντες της εποχής, λόγω του ότι αφενός δεν έχει, με τα μέχρι τώρα υπάρχοντα κυκλαδικά παραδείγματα, καθοριστεί ένας κυκλαδικός τύπος και ακόμη δεν έχουν κοινά στοιχεία μεταξύ τους όσοι λέοντες βρέθηκαν στις Κυκλάδες, αφετέρου λόγω της δυσκολίας που έχει παρουσιάσει η χρο-

533. Σημαντώνη 1990, 118.

534. Ridgway 1977, 154.

535. Παπαδάκης 1916, 243, σημ. 16.

536. Walter-Karydi 1987, 50, εικ. 50.

537. *AM* 52 (1927) 2, πίν. XXV, 12, εικ. 1, Walter-Karydi 1987, 49, πίν. 9,4.

538. Κοκκορού, Το λιοντάρι της Κομοτηνής 1997, 595. Ο Floren (1987, 58), την χρονολογεί περί το 580 π.Χ. και η Simon (1969, εικ. 123), περί το 550 π.Χ.

539. Κοκκορού 1993, 94, εικ. 26,1, Π. Ι. Χατζηδάκης, *Δήλος*, Αθήνα, έκδ. Ιδρύματος Λάτση, 2003, 147.

540. Ν. Καλτσάς, *Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, Γλυπτά*, Αθήνα 2002, 54, αρ. 56.

541. Charbonneaux - Martin - Villard 1978, 128, εικ. 139.

542. Ε. Δεϊλάκη, *ΑΔ* 29 (1973-74), Β2, πίν. 142 α-δ.

νολόγηση πολλών από αυτούς που κρίνονται παράλληλοι του ευβοϊκού, επειδή υπάρχει διχογνωμία μεταξύ των μελετητών. Η Κοκκορού σε μελέτες σχετικές με τους λέοντες⁵⁴³, έχει συγκεντρώσει τις διάφορες χρονολογήσεις που έχουν προταθεί για τους ναξιακούς λέοντες της Δήλου. Η Walter-Karydi τους χρονολογεί περί τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., ο Stewart περί το 575 π.Χ., ο Gabelmann, που έχει ιδιαίτερα ασχοληθεί με τους αρχαϊκούς λέοντες, τους χρονολογεί μεταξύ 560-550 π.Χ., ενώ η Κοκκορού περί το 500-490 π.Χ.⁵⁴⁴, ως νεότερους δηλαδή από τον λέοντα των Κυθήρων, που η Κοκκορού χρονολογεί περί το 520 π.Χ.⁵⁴⁵, και της Κομοτηνής που τον χρονολογεί περί το 510 π.Χ.⁵⁴⁶ Σημαντικοί μελετητές⁵⁴⁷ ασχολήθηκαν επίσης με ένα μεγάλο αριθμό λεόντων, που αποτελεί αγαπητό θέμα της αρχαϊκής πλαστικής: Τους λέοντες της Κέρκυρας, των Κυθήρων, τους λέοντες της Ακροπόλεως και της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών, του Κεραμεικού, της Περαχώρας, της Ολυμπίας, της Κνίδου – μεταξύ των οποίων και οι λέοντες της Θήρας, το κεφάλι της Σίφνου, ο σκαλισμένος σε βράχο λέων της Κέας, τρία δηλαδή κυκλαδικά παραδείγματα – και βέβαια τους ναξιακούς λέοντες της Δήλου.

Ο λέων του Νέου Πύργου Ωρεών έχει μερικά χαρακτηριστικά που απαντούν στους πρωιότερους από τους λέοντες. Συγκεκριμένα:

Η συμπαγής, σχηματοποιημένη σχεδόν, μορφή του λέοντα του Νέου Πύργου Ωρεών πρέπει να θεωρηθεί ως δείγμα αρχαιότητας σε σχέση με τη φυσιοκρατική απόδοση των νεότερων.

Το σώμα του λέοντα (εικ. 18) είναι λεπτό και μακρύ, όπως στους πρωιότερους λέοντες που χαρακτηρίζονται από τη γεωμετρική και «αφηρημένη» σχεδόν μορφή⁵⁴⁸, κάτι που παρατηρείται ιδιαίτερα στους ναξιακούς λέοντες της Δήλου, στην αγγειογραφία καθώς και στις σφίγγες, που εξετάσαμε πιο πάνω. Δεν έχει σχέση με τα νεότερα έργα, όπως είναι ο ογκώδης λέων της Κομοτηνής με την πλαστική διάρθρωση στο σώμα, που η Κοκκορού θεωρεί κυκλαδικό, και με τον επίσης βαρύ λέοντα των Κυθήρων. Και οι δύο βαίνουν προς τη φυσιοκρατία, αν και στο ανώτερο τμήμα του λέοντα των Κυθήρων υπάρχει ένας μανιερισμός στην απόδοση της χαίτης.

543. Kokkorou 1993, 91-101.

544. Gabelmann 1965, 80, Mertens-Horn 1981, 10 κε., Walter-Karydi 1987, 49, Stewart 1990, 118, εικ. 111, Kokkorou 1993, 102.

545. Κοκκορού, Το λιοντάρι της Κομοτηνής 1997, 595.

546. Κοκκορού, *ό.π.*, 590.

547. Ridgway 1977, 153, Müller, 1978, 155 κε., Boardmann 1982, 204 κε.

548. Kokkorou 1993, 91 κε. Η Κοκκορού δεν περιλαμβάνει τους ναξιακούς λέοντες της Δήλου στους πρώιμους αλλά τους εντάσσει στους νεότερους, όπως τους λέοντες των Κυθήρων και της Κομοτηνής (Κοκκορού, Το λιοντάρι της Κομοτηνής, 1997, 596) αν και παλαιότερα οι λέοντες της Δήλου είχαν χρονολογηθεί υψηλότερα (βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία σε Κοκκορού, *ό.π.*).

Η ουρά (εικ. 6, 18) είναι ένα άλλο στοιχείο χρονολόγησης. Η ουρά π.χ. της πρώιμης σφίγγας της Αίγινας⁵⁴⁹ (γ' τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ.), με την οποία έχει ομοιότητα η ουρά του λέοντα του Νέου Πύργου Ωρεών, δίνει άλλο ένα στοιχείο αρχαιότητας του συμπλέγματος. Η ανάγλυφη απόδοση της ουράς του ευβοϊκού παραδείγματος είναι χαρακτηριστική σε μνημειακού μεγέθους λίθινα αγάλματα λεόντων παλαιότερων χρόνων. Η ουρά στον λέοντα της Εύβοιας ορθώνεται στο σώμα και καταλήγει σε φούντα που έχει καταστραφεί στο ανώτερο σημείο αλλά διατηρούνται τα ίχνη της. Η φουντωτή ουρά είναι γνωστή από την αγγειογραφία, που προαναφέρθηκε στο κεφάλαιο με το θέμα της πάλης Ηρακλή με λέοντα, καθώς και από τα ανάγλυφα του Ηφαιστείου, τον θησαυρό των Αθηναίων στους Δελφούς και τη χάλκινη ταινία από την Ολυμπία (*LIMC* V, 1703) του 600-575 π.Χ. Δεν διατηρείται, όμως, σε κανένα από τα γλυπτά που συζητήθηκαν πιο πάνω, τόσο ψηλά στο σώμα του ζώου.

Το κεφάλι (εικ. 16, 19-21), που ακουμπά στο στήθος του ήρωα, αποδίδεται κατ' ενώπιον με ελαφριά κλίση προς τ' αριστερά και επάνω. Διατηρείται καλά στην κορυφή, ενώ βόστρυχοι πλαισιώνουν το πρόσωπο, όπως φαίνεται κυρίως κάτω από το πηγούνι (εικ. 20), τρόπος γνωστός από απεικονίσεις σε αγγεία και ολόγλυφα έργα που εξετάστηκαν ήδη. Από το πρόσωπο διατηρείται το μέτωπο με τις δύο βαθύνσεις των ματιών, μεταξύ των οποίων κάθετο χάραγμα και τμήμα του ρύγχους με τα «μουστάκια» πάνω από το στόμα. Το υπόλοιπο είναι σπασμένο με μόνη διατηρημένη την αύλακα από το ανοιγμένο στόμα κάτω από το ρύγχος και τμήμα της κάτω γνάθου.

Κατ' ευθείαν εμπρός, όπως και ο λέων του Νέου Πύργου Ωρεών, κοιτάζει ο λέων της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών⁵⁵⁰. Με το κεφάλι γυρισμένο προς τα εμπρός απεικονίζεται επίσης ο λέων που σπαράσσει ελάφι σε αέτωμα ναού του 6ου αιώνα π.Χ. στον Πλατανιστό Καρυστίας, που εκτίθεται στο Μουσείο Χαλκίδας (εικ. 27)⁵⁵¹ αλλά και σε άλλα ανάγλυφα, όπως στη ζωφόρο του θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς του 525 π.Χ.⁵⁵², στο αέτωμα από το Ολυμπείο⁵⁵³, στο μικρό πώρινο αέτωμα από την Αρχαία Αγορά των Αθηνών⁵⁵⁴, όλα έργα του τελευταίου τετάρτου του 6ου αιώνα, αλλά και σε τμήμα από αρχαιότερο και μεγαλύτερο πώρινο αέτωμα (570-550 π.Χ.), που βρέθη-

549. Walter-Karydi 1987, 49, πίν. 9,4.

550. Harrison 1965, 28, 36, αρ. 95, πίν. 15 A, B του 530-520 π.Χ. Ο λέων της Αγοράς που εικονίζεται σε πάλη με τον Ηρακλή προέρχεται μάλλον από ανάγλυφο. Σε άλλη κεφαλή λέοντα από την Αγορά Αθηνών (Harrison, *ό.π.*, αρ. 92, πίν. 13, αρ. S1942) έργο του 500 περίπου π.Χ. αποδίδονται αύ-

λακες στη δεξιά πλευρά της γνάθου, όπως στο ευβοϊκό δείγμα.

551. Μουσείο Χαλκίδας αρ. 102. E. Sapouna-Sakellarakis, *Chalkis* 1995, 71, εικ. 40.

552. Lullies - Hirmer 1956, εικ. 48.

553. Floren 1987, εικ. 24,2.

554. Harrison 1965, 95, πίν. 15.

κε στην Αγορά των Αθηνών⁵⁵⁵. Το κεφάλι του λέοντα του Νέου Πύργου Ωρεών, όμως, γυρίζει ελαφρά και προς τα επάνω.

Η χαίτη (εικ. 5, 13, 18, 20, 21) του λέοντα του Νέου Πύργου Ωρεών είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα γιατί έχει στοιχεία διαφορότροπα. Ακολουθεί το περίγραμμα της μορφής στο ανώτερο τμήμα, όπως στους ναξιακούς λέοντες της Δήλου, που είναι και το μόνο κοινό στοιχείο με τους λέοντες της Κομοτηνής και των Κυθήρων. Αποδίδεται με εγχάραξη και είναι ελαφρά ανάγλυφη. Δεν είναι η πομπώδης χαίτη που περιβάλλει το πρόσωπο και την κορυφή της κεφαλής ως στεφάνη (Kragenmähne), στους λέοντες του α΄ μισού του βου αιώνα π.Χ., όπως του Κεραμεικού (μέσα βου αιώνα π.Χ.), του Λουτρακίου στην Κοπεγχάγη και της Περαχώρας στη Βοστώνη (β΄ τέταρτο βου αιώνα π.Χ.)⁵⁵⁶. Λιγότερο πομπώδης, είναι η στεφάνη στον λέοντα της Θήρας⁵⁵⁷, ο οποίος, όμως, έχει σχέση με τον ευβοϊκό για τη λεπτή εγχάρακτη-ανάγλυφη φολιδωτή χαίτη και τη λιτή απόδοση στο μακρύ λεπτό σώμα του.

Ως προς την τεχνική, η χαίτη του ευβοϊκού λέοντα θυμίζει τον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται η χαίτη στον αρχαιότατο αρχαϊκό λέοντα της Ολυμπίας⁵⁵⁸ (μέσα 7ου αιώνα π.Χ.) δηλαδή εγχάρακτη, χωρίς εξέχον «κολλάρο» γύρω από το πρόσωπο, αν και εκεί είναι τυπολογικά διαφορετική, σε πολύ στυλιζαρισμένη απόδοση. Από τους λέοντες του βου αιώνα π.Χ. έχει μεγαλύτερη σχέση με τους ναξιακούς λέοντες της Δήλου, εφόσον η χαίτη χύνεται στη ράχη με όμοιο τρόπο από την κορυφή της κεφαλής, χωρίς πλαστικές εξάρσεις με λιτή απόδοση, χαρακτή και ελαφρά ανάγλυφη. Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, οι λέοντες της Δήλου έχουν χρονολογηθεί μεταξύ του 7ου και 5ου αιώνα π.Χ.⁵⁵⁹ Λιγότερη σχέση έχει με τον λέοντα των Κυθήρων, του τέλους του βου αιώνα π.Χ.

Όσον αφορά την ανάγλυφη-εγχάρακτη απόδοση της χαίτης, παρατηρήσαμε ότι υπάρχει σχέση ως προς την τεχνική με την παλαιότερη ομάδα λιόντων του Κεραμεικού, του Λουτρακίου, της Περαχώρας, με τους ναξιακούς της Δήλου⁵⁶⁰ και με τον λέοντα στο αέτωμα του 575-550 π.Χ. της

555. Harrison 1965, 31, αρ. 94, πίν. 14.

556. Για τον λέοντα του Κεραμεικού, βλ. W. D. Niemeier, *Der Kouros von Heiligen Tor*, Mainz 2002, 36, εικ. 44-45, όπου και αναφορά στον παλαιότερα ευρεθέντα στον Κεραμεικό, για τον λέοντα του Λουτρακίου, βλ. Gabelmann 1965, αρ. 18, πίν. 1-2 και Niemeier, *ό.π.*, 40, για τον λέοντα της Περαχώρας, βλ. Gabelmann, *ό.π.*, αρ. 29, πίν. 51, 1-2 και Floren, *ό.π.*, πίν. 7,4.

557. Kontoleon *AM* 73 (1958) 128. Ο Gabelmann (*ό.π.*, 56) τον συγκρίνει με τον

λέοντα της Περαχώρας, ενώ η Müller (1986, 5) πιστεύει ότι μεταξύ των κυκλαδικών λιόντων κανείς δεν μοιάζει με αυτόν της Θήρας.

558. Walter-Karydi 1987, 49, εικ. 50, Floren 1987, πίν. 7,4.

559. Walter-Karydi 1987, 49: μέσα 7ου αιώνα, Gabelmann 1965, 118: 560-550 π.Χ., Floren 1987, 158: μέσα βου αιώνα π.Χ., Kokkorou 1993: τέλος βου αιώνα π.Χ.

560. Καθαρά φαίνεται στο Π. Ι. Χατζιδάκης, *Δήλος*, Αθήνα 2003, 199.

Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, αλλά και με τους λέοντες από τη Σμύρνη και τη Μίλητο των τελευταίων αρχαϊκών χρόνων⁵⁶¹, έστω και αν σε αυτά τα παραδείγματα είναι τυπολογικά διαφορετικά. Δεν είναι συνήθης η απόδοση με εγχάραξη στην ομάδα των λεόντων του τελευταίου τετάρτου του βου αιώνα π.Χ. από τον θησαυρό των Σιφνίων, τα μικρά αετώματα του Ολυμπείου, της Καρύστου⁵⁶², και της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών, που αναφέρθηκαν πιο πάνω και έχουν πλούσια χαίτη η οποία αποδίδεται με έντονα πλαστικούς βοστρύχους χωρίς τις εγχαράξεις των παλιότερων. Δεν διαπιστώθηκε, τέλος, καμία σχέση με την κεφαλή λέοντα από τη Σίφνο με τις εγχαράξεις στο πρόσωπο⁵⁶³, γεγονός που δείχνει την έλλειψη κοινού τύπου στις Κυκλάδες σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα δεδομένα.

Τα στοιχεία του λέοντα του συμπλέγματος του Νέου Πύργου Ωρεών που εξετάστηκαν πιο πάνω, κυρίως το λεπτό μακρύ σώμα και ο τρόπος απόδοσης της χαίτης, μας οδηγούν σε χρονολόγηση του συμπλέγματος μεταξύ του 570 και 550 π.Χ.

Ο δημιουργός

Για τον ίδιο τον καλλιτέχνη που έπλασε το έργο δεν γνωρίζουμε τίποτε, όπως και για τους περισσότερους αρχαϊκούς τεχνίτες με λίγες εξαιρέσεις.

Ο Όμηρος τους ονομάζει «δημιουργούς». Ο Δαίδαλος, η πιο μυθική μορφή των αρχαίων δημιουργών (Διόδωρος IV,76) ήταν ίσως ένα συμβατικό όνομα και ίσως η προσωποποίηση των εργαζομένων για την κατασκευή αγαλμάτων⁵⁶⁴.

Ο κατασκευαστής ενός θαυμαστού έργου δεν ήταν όμως ο ίδιος θαυμαστός⁵⁶⁵. Οι ίδιοι οι τεχνίτες επωμίζονταν πολλές φορές την εξόρυξη της πέτρας, τη μεταφορά του μαρμάρου και άλλες εργασίες που είχαν σχέση με την κατασκευή ενός έργου. Ήταν δηλαδή χειρώνακτες ή «βάνουσοι», κατώτεροι πολίτες, σκλάβοι ή μέτοικοι⁵⁶⁶. Οι δημιουργοί, ξένοι από τη σημερινή βαρύτητα του όρου, είχαν χαμηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Ακόμη και οι ποιητές δίνουν κατώτερη αξία στο έργο τους. Ο Πίνδαρος θεωρεί σημαντικότερα τα τραγούδια του, που μιλούν σε πολλούς, από τα αγάλματα που δεν ξεκολλούν από το βάθρο τους⁵⁶⁷, ενώ ο Ηράκλειτος δεν πιστεύει

561. Gabelmann 1965, 94, αρ. 134, πίν. 28, 2-3 (Σμύρνη) και 90-91, αρ. 127, 1-2 (Μίλητος).

562. Βλ. σημ. 553 (Ολυμπείου) και 551 (Καρύστου).

563. Χ. Καρούζος, «Αρχαϊκή κεφαλή

λέοντος εν Σίφνω», *ΑΕ* 1937, 60 κε.

564. Boardman 1982, 26, Stewart 1990, 109.

565. Burford 1972, 13.

566. Burford, *ό.π.*, 28.

567. Καρούζος 1941, 563.

ότι στα ανθρώπινα αυτά έργα υπάρχει το θείο⁵⁶⁸. Οι περισσότεροι ήταν ανώνυμοι, αντίθετα με τους αγγειογράφους που αρκετοί, πριν ακόμη από το 600 π.Χ., υπογράφουν το έργο τους⁵⁶⁹. Λίγοι ξεχώριζαν. Κάποιοι χάραζαν και το όνομά τους, όπως ο Νάξιος Ευθυκαρτίδης στο β' μισό του 7ου αιώνα π.Χ., που ξεχώρισε γιατί υπέγραψε το έργο του που ανέθεσε στον Δήλιο Απόλλωνα ως αναθέτης και ως δημιουργός⁵⁷⁰, αν και ήταν «βάνουσος». Στην ίδια μοίρα βρίσκονταν όλοι οι τεχνίτες, λιθοξόοι, γλύπτες, μαραγκοί. Τέχνη έκαναν όλοι. Οι «δημιουργοί» δεν εθεωρούντο καλλιτέχνες αλλά εργάτες που το χέρι τους οδηγούσε ο θεός⁵⁷¹. Ωστόσο, τόπος χωρίς τεχνίτες, αν και εθεωρούντο κατώτεροι, εθεωρείτο φτωχός πολιτιστικά⁵⁷². Η τέχνη μεταφερόταν από πατέρα σε γυιο⁵⁷³. Και φυσικά κοντά στους περιοδεύοντες καλλιτέχνες θα μαθήτευαν οι ντόπιοι καλλιτέχνες.

Με τα στοιχεία που έχουμε από τη δουλειά του και εκθέσαμε πιο πάνω, το μόνο που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι ο δημιουργός του συμπλέγματος του Νέου Πύργου Ωρεών πρέπει να ήταν Νάξιος καλλιτέχνης που δημιούργησε το έργο στο β' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ.

Σχέση των κούρων με τον αιγυπτιακό τύπο αγάλματος και τον αιγυπτιακό κανόνα μέτρησης

Η σχέση με την Αίγυπτο για τη δημιουργία του κούρου έχει υπερτονιστεί από τους μελετητές της ελληνικής τέχνης, ιδιαίτερα σε ό,τι έχει σχέση με το μέγεθος, τον τύπο, τις αναλογίες, την κίνηση του ενός ποδιού.

Η ελληνική πλαστική έχει επηρεαστεί πριν από τους αρχαίους χρόνους, περί τον 9ο αιώνα π.Χ., από την εγγύς Ανατολή⁵⁷⁴ και ιδιαίτερα τη Συρία⁵⁷⁵, ενώ θεωρείται ότι η επίδραση από την Αίγυπτο αρχίζει από την εποχή του Ψαμμήτιχου (664-610 π.Χ.), τον οποίο οι Έλληνες βοήθησαν στις πολεμικές επιχειρήσεις του. Περί το 630 π.Χ. πηγαίνει στην Αίγυπτο ο ναύαρχος Κολαίος. Επομένως είναι λογικό να υποθέσει κανείς την επίδραση των Αιγυπτίων στην αρχαϊκή τέχνη. Στοιχεία, όμως, που απαντούν στην Αίγυπτο της πρώτης π.Χ. χιλιετίας προϋπήρχαν στη μνήμη των Αιγυπτίων, ώστε ο νέος κύκλος επιδράσεων στα αρχαϊκά χρόνια βρήκε πρόσφορο έδαφος. Και αυτό δεν πρέπει να το αγνοήσουμε. Συγκεκριμένα:

Σχετικά με το μέγεθος π.χ., δεν υπολογίστηκε σχεδόν καθόλου από

568. Καρούζος, *ό.π.*, 566.

569. Καρούζος, *ό.π.*, 538.

570. Burford 1972, Boardman 1982, 26, εικ. 56.

571. Buschor 1980, 8.

572. Burford 1972, 15.

573. Burford, *ό.π.*, 13.

574. Boardman 1978, 18.

575. Stewart 1990, 37.

τους μελετητές της αρχαϊκής τέχνης, η παράδοση της μινωικής Κρήτης, όπου, αν και επικρατεί το μικρογραφικό, υπήρξαν μεγάλα λατρευτικά είδωλα, όπως π.χ. οι θεές στην Κέω, έστω και αν τα περισσότερα ήταν ακρόλιθα⁵⁷⁶. Ασφαλώς δεν ήταν αυτά που επηρέασαν την αρχαϊκή πλαστική, αλλά η ύπαρξή τους υποδηλώνει την οικειότητα των τεχνιτών του Αιγαίου με το μέγεθος. Οι Κρήτες γνώριζαν το μέγεθος των αιγυπτιακών αγαλμάτων από την 3η χιλιετία π.Χ., εφόσον, ως γνωστόν, είχαν στενές επαφές από τότε⁵⁷⁷, δεν υιοθέτησαν όμως τη μεγάλη πλαστική ως έκφραση παρά μόνον σε ειδικές περιπτώσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι έχει θεωρηθεί πως ο αιγυπτιακός κανών εισήχθη από την Κρήτη⁵⁷⁸, εφόσον μόνον στην Κρήτη υπάρχουν μεγαλύτερης κλίμακας δαιδαλικά έργα, όπως η γυναικεία μορφή του 680 π.Χ. από τη Γόρτυνα, η κόρη της Ελεύθερνας, καθώς και το υπερφυσικού μεγέθους άγαλμα του Αστροτσίου⁵⁷⁹.

Στην Κρήτη αλλά και στη Νάξο, ωστόσο, όπου πρωτοεμφανίστηκε στα αρχαϊκά χρόνια η μεγάλη πλαστική, δεν βρέθηκε στην ίδια περίοδο αιγυπτιακή μικρογλυπτική, όπως στη Σάμο, ώστε να υποθέσουμε ότι την μιμήθηκαν. Ορθά λοιπόν προβληματίζει την Κοκκορού⁵⁸⁰ η άποψη του Kyrielleis σχετικά με την απευθείας από την Αίγυπτο καταγωγή του αιγαιακού κούρου, του οποίου ο τύπος μοιάζει με τα αιγυπτιακά μνημειώδη έργα αλλά ο τρόπος που τον χειρίστηκαν οι Έλληνες είναι διαφορετικός.

Ο τύπος, όπως και η κίνηση των κούρων, δεν είναι άγνωστα στον αιγαιακό κόσμο. Οι ασχολούμενοι με την αρχαϊκή γλυπτική δεν λαμβάνουν συνήθως υπόψη και σ' αυτόν τον τομέα την παλαιότερη παράδοση και ιδιαίτερα τη μινωική. Ο Demargne παρατηρεί: «A problem has always arisen in connection with cretan (archaic) sculpture: The extent to which it embodies pre-hellenic survivals... a certain number of smaller works preserve the "impression" of Minoan art». Αντίθετα ο Fuchs⁵⁸¹ ανάγει την καταγωγή των ισταμένων ή βαδίζόντων αρχαϊκών κούρων στη γεωμετρική περίοδο ή την Αίγυπτο της ίδιας εποχής. Την εκδοχή της αιγυπτιακής καταγωγής της κίνησης προβάλλουν και άλλοι⁵⁸². Όμως, όπως φαίνεται από το πλήθος των μινωικών ειδωλίων με το ένα πόδι προς τα εμπρός, η αιγαιακή παράδοση είναι αρχαιότατη⁵⁸³. Πρέπει γι' αυτό να υποθέσουμε ότι η

576. Caskey 1986, E. Sapouna-Sakellarakis 1995, 113 κε., Y.-E. Sakellarakis, *Archanes. A new light in Minoan Crete*, Athens 1997, I, 284 κε., II, 531 κε.

577. J. and E. Sakellarakis, *Minoan Thalassocracy* 1984, 198 κε.

578. Stewart 1990, 108.

579. Δαβάρας 1970, 91-96, πίν. 28-30, Floren 1987, 140 πίν. 7,2 για το άγαλμα

Αστροτσίου και 141, πίν. 7,3 για το άγαλμα Ελεύθερνας.

580. Κοκκορού 1999-2000, 234, Stewart 1990, 108.

581. Βλ. Demargne 1964, 347. Για την αντίθετη άποψη, Fuchs 1979, 25.

582. Stewart 1990, 106.

583. Προκειμένου για την Κρήτη, βλ. Demargne, *ό.π.*, E. Sapouna-Sakellarakis

αιγυπτιακή και η συριακή τυπολογία αλλά και η μινωική παράδοση, βρήκαν πρόσφορο έδαφος στη γεωμετρική και αρχαϊκή τέχνη.

Η δημιουργία της μεγάλης πλαστικής στα νησιά κατά την αρχαϊκή περίοδο ίσως δηλώνει τη διαφορετική ιδεολογία που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή, με την άνοδο της αριστοκρατίας, την τάση της να αναγάγει την καταγωγή της στους ήρωες που με την έναρξη των Ολυμπιακών αγώνων εξυψώνονται και πλησιάζουν το θείο⁵⁸⁴, να αφήσει έργα μνήμης στην κοινότητα. Και ακόμη να μείνει στη συνείδηση ότι η προσφορά είναι μεγαλύτερη, όσο μεγαλύτερο είναι το έργο.

Η αιγυπτιακή επίδραση στα αρχαϊκά χρόνια έχει τονιστεί, επίσης, σχετικά με τον «αιγυπτιακό κανόνα» των αναλογιών του κούρου που έχουν δανειστεί οι δημιουργοί των αγαλμάτων αυτών. Και αυτό το μέτρο, όμως, είναι αρχαιότατο δάνειο, όπως έδειξαν οι μελέτες της μινωικής πλαστικής⁵⁸⁵. Οι δεκαοκτώ Αιγυπτιακοί κνάβοι και οι είκοσι ένας μινωικοί αλλά και αρχαϊκοί αποτελούσαν ένα εργαλείο του καλλιτέχνη και αντιπροσώπευαν την κοινωνικά αποδεκτή αισθητική της εποχής. Δεν είναι βέβαιο ότι οι τεχνίτες, τόσο οι Μινωίτες όσο και αυτοί της αρχαϊκής περιόδου, γνώριζαν την ιδεολογία που υπόκειται στις ιδανικές αυτές αναλογίες, τις οποίες εκτελούσαν ως κανόνα. Δεν είναι ακόμη βέβαιο αν δημιουργήθηκαν από ένα κεντρικό εργαστήριο ή από άτομα που επισκέφθηκαν την Αίγυπτο.

Από ό,τι γνωρίζουμε λίγοι δημιουργοί της αρχαϊκής περιόδου επισκέφθηκαν την Αίγυπτο, όπως ο Σάμιος Ροίκος⁵⁸⁶. Τα είκοσι ένα μέρη, στα οποία χωριζόταν το σώμα με μέτρο τη γροθιά, πιστεύεται ότι έγιναν με βάση τον Β' Σαϊτικό κανόνα του μετρολογικού δικτύου⁵⁸⁷ στις αρχές του βου αιώνα π.Χ. και ότι με τη μέθοδο αυτή είναι δυνατόν να υπολογιστεί το μέγεθος των γλυπτών. Οι είκοσι ένας κνάβοι, όπως είδαμε πιο πάνω, υπάρχουν ως κανόνες ήδη στα μινωικά χρόνια.

Από τον Διόδωρο (I, 98) πληροφορούμεθα ότι οι Σάμιοι Τελεκλής και Θεόδωρος εφάρμοζαν διαφορετικά τις είκοσι μία ενότητες προσθέτοντας ένα τέταρτο του πήχυ από το μάτι στην κορυφή της κεφαλής. Δηλαδή οι Έλληνες διαφοροποιούσαν την τεχνική που μάθαιναν από τους Αιγυπτίους⁵⁸⁸ και εφάρμοζαν τα δικά τους μέτρα, με βάση τον πόδα, που στα

1995, η ίδια, «Χάλκινα ειδώλια Κυθήρων» στο Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα* (υπό εκτύπωση).

584. Kyrieleis 1996, 89-97, 104.

585. A. J. Macgillivray, «The Palaikastro Kouros, a minoan chryselephantine statuette and its aegean bronze age context», *British School at Athens, Studies* 6 (2000),

103 κε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, «Χάλκινα ειδώλια Κυθήρων», *ό.π.*

586. Stewart 1990, 109.

587. Κοκκορού, στο *Στίλν*, 1980, 425, Λαμπρινουδάκης 1980, 475.

588. Boardman 1982, 20.

αρχικά στάδια δεν ήταν ακριβής⁵⁸⁹. Γι' αυτό οι αναλογίες δεν είναι όμοιες σε όλους τους κούρους. Άλλες είναι οι αναλογίες στους κούρους της Θάσου, της Σάμου, του Σουνίου⁵⁹⁰.

Με τα στοιχεία που εκθέσαμε πιο πάνω, είναι δύσκολο να υπολογιστεί το ακριβές ύψος του συμπλέγματος, το οποίο, πάντως, σύμφωνα με τον μετρολογικό κανόνα ο οποίος διαφέρει ελαφρά κατά περιοχές θα φθάνει τουλάχιστον τα 2,20 μ.

Το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών, μοναδικό έργο για την περίοδο που δημιουργήθηκε, αποτελεί μία αιγαιακή δημιουργία χωρίς ξένες επιδράσεις.

Η χρονολόγηση

Τα κριτήρια για τη χρονολόγηση ενός αρχαίου έργου είναι πάντα το πιο δύσκολο στάδιο της μελέτης του. Οι εργαστηριακές μέθοδοι που μπορεί να βοηθούν σε αρχαιότερες περιόδους (Thermoluminescence, Carbon 14, hydratation analysis), δεν μπορεί να θεωρηθούν ακριβείς για την περίοδο που εξετάζουμε.

Πολύ σημαντικότερο είναι το γενικό πλαίσιο, ο συγχρονισμός με το κτήριο που βρέθηκε, η κεραμική και τα άλλα κινητά ευρήματα, εφόσον βέβαια ένα έργο έχει βρεθεί σε κανονικό στρώμα.

Ακόμη βοηθάει στη χρονολόγηση η επιγραφή, όταν υπάρχει. Ωστόσο πολλές φορές οι επιγραφές είναι νεότερες από το έργο, στοιχείο που μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι πολλές φορές οι επιγραφές ήταν αρχικά γραμμένες με χρώμα και αργότερα χαράχθηκαν για να διατηρηθούν στην αιωνιότητα. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η επιγραφή του μεγάλου κούρου της Σάμου⁵⁹¹.

Για το σύμπλεγμα του Νέου Πύργου Ωρεών, γνωρίζουμε ότι βρέθηκε σε έναν αρχαϊκό ορίζοντα, αν και δεν είναι εντελώς ακριβής η θέση όπου είχε τοποθετηθεί. Ο χώρος αυτός που λειτουργεί από τα γεωμετρικά χρόνια, καταστράφηκε με βεβαιότητα από τους Πέρσες περί το 480 π.Χ.⁵⁹²

Στυλιστικά, όπως φάνηκε από τη μελέτη τόσο του Ηρακλή, όσο και του λέοντα, πρέπει να τοποθετηθεί το σύμπλεγμα στο β' τέταρτο του βου αιώνα π.Χ. και είναι έργο Νάξιου δημιουργού. Στη χρονολόγηση αυτή βοηθάει η επιγραφή που εξετάζεται πιο κάτω από τον Χαράλαμπο Β. Κριτζά.

589. Boardman 1991, 77.

590. Boardman, *ό.π.*, 78.

591. Kyrieleis 1996, 65. Για την επι-

γραφή του ευβοϊκού συμπλέγματος, βλ. πιο πάνω σελ. 93 κε. και στο Επίμετρο.

592. Βλ. κεφ. Κεραμικής και σελ. 62-63.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ Χαράλαμπου Β. Κριτζά

Η αναθηματική επιγραφή και το κύριον όνομα Φυλίον

Πάνω στην αριστερή πλευρά του σώματος του λέοντα (εικ. 17) είναι χαραγμένα, σε ευβοϊκό αλφάβητο, η αναθηματική επιγραφή⁵⁹³

ΦΥΛΙΟΝ ΑΝΕΘΕΤΗ

Η χάραξη είναι επιμελής σε ένα ελαφρώς κυματοειδή στίχο. Λείπει η δεξιά κεραία του τελευταίου Ν, που συμπίπτει με σπάσιμο του ναξιακού μαρμάρου στο σημείο εκείνο.

Το ύψος των γραμμάτων διαφέρει ελαφρά και είναι κατά σειρά Φ = 0,04 μ., Υ = 0,047 μ., Λ = 0,031 μ., Ι = 0,031 μ., Ο = 0,02 μ., Ν = 0,021 μ., Α = 0,034 μ., Ν = 0,023 μ., Ε = 0,031 μ., Θ = 0,022 μ., Ε = 0,031 μ., Κ = 0,037 μ., Ε = 0,027 μ., Ν = 0,026 μ. Στο μέσον του κύκλου του κόππα και του Ο υπάρχει τελεία, ενώ οι κεραίες του Θ σχηματίζουν σταυρό. Δεν υπάρχουν διακριτικά σημεία μεταξύ του ονόματος του αναθέτη και του ρήματος.

Τα σχήματα των γραμμάτων αντιστοιχούν στα ακόλουθα του πίνακα της Jeffery⁵⁹⁴: Α1, Ε2, Θ2, Λ1, Ν1, Υ1. Η μορφή των γραμμάτων οδηγεί σε μια χρονολόγηση μέσα στο α' μισό του βου αιώνα π.Χ., η οποία είναι συμβατή και με την τεχνοτροπία του γλυπτού⁵⁹⁵.

Ο τύπος της αναθηματικής επιγραφής, με το όνομα του αναθέτη, χωρίς πατρώνυμο, και το ρήμα *ἀνέθηκε* είναι συνηθέστατος⁵⁹⁶. Η θεότητα στην

593. Αδηροσίευντ. Απλές μνείες της επιγραφής από Αθηνά Καλογεροπούλου, εφημερίδα *Καθημερινή*, 1-3-1997, 10. Αναδηροσίευση του άρθρου στο *Αρχειόν Ευβοϊκών Μελετών* 32 (1996-7) [1998] 271 κε. Βλ. επίσης περιοδικό *Αρχαιολογία* 63 (1997) 104 και «Erigraphic Bulletin for Greek Religion» (EBGR) 1997, στο περιοδικό *Κέρνος* 13 (2000), αρ. 11. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, στο *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, εκδ. Μέλισσα.

594. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (LSAG), Oxford 1990, σ. 79, εικ. 27.

595. Η περιοχή Ιστιαίας-Θρεών δεν

έχει δώσει μέχρι τώρα πολλά δείγματα αρχαϊκών επιγραφών, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Εύβοια. Η αναθηματική Ερμαϊκή στήλη LSAG, Suppl., σ. 433, πίν. 73, αρ. 24B είναι κατά ένα περίπου αιώνα μεταγενέστερη. Τα γράμματα της επιγραφής είναι συγκρίσιμα με εκείνα των θραυσμάτων επιγραφής που φέρουν νομικά κείμενα από την Ερέτρια (*IG XII* (9), 1273-4, LSAG, πίν. 5, αρ. 9A 1-2). Η Jeffery τα χρονολογεί με επιφύλαξη περίπου μεταξύ 550-525, όπου όμως το Θ είναι νεωτέρου τύπου, με τελεία στο κέντρο.

596. M.-L. Lazzarini, *Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica*, Roma 1976, 59, περίπτωση 2, 208 κε.

οποία έγινε το ανάθημα δεν δηλώνεται, αλλά θα ήταν γνωστή στον αρχαίο επισκέπτη του ιερού.

Η χάραξη επίσης αναθηματικής επιγραφής επάνω στο ίδιο το γλυπτό και όχι στη βάση του είναι συνήθης, ιδίως στην αρχαϊκή εποχή, τόσο σε μνημειώδη γλυπτά, όσο και σε ειδώλια⁵⁹⁷.

Το κύριον όνομα *Κυλίων* (με αρχικό κόππα στην επιγραφή μας) ήταν μέχρι σήμερα αμάρτυρο⁵⁹⁸. Η γραφή με ένα λάμβδα μας οδηγεί να το εντάξουμε στην ομάδα ονομάτων, που συνδέονται ετυμολογικά με τὸ κύλον, τὰ κύλα και όχι με το επίθετο *κυλλός*⁵⁹⁹. Είναι μάλλον απίθανο να υποθέσουμε, ότι ο χαρακτήρας έγραψε *φυλ<λ>ίον* με απλογραφία του λάμβδα.

Κύλα κατά τον Ησύχιο είναι τὰ ὑποκάτω τῶν βλεφάρων κοιλώματα, τὰ ὑπὸ τοῦς ὀφθαλμοῦς κοῖλα, τὰ ὑπόπια. Ο ίδιος δίνει και την ερμηνεία *κύλια· ὑπόπια μελανά*. Όμοιες σημασίες δίνουν και οι λοιποί λεξικογράφοι⁶⁰⁰, που παραθέτουν και το ρήμα *κυλοιδιάν* = το να έχει κανείς οίδημα στα κύλα κάτω από τα μάτια.

Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό φαίνεται ότι δημιούργησε μία σειρά παρωνυμίων και υποκοριστικών, τα οποία ο Solmsen⁶⁰¹ συνέδεσε ετυμολογικά με τὸ κύλον, τὰ κύλα. Χρονολογικά κλιμακώνονται από τον 7ο αιώνα π.Χ. μέχρι τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Τα κατωτέρω παραδείγματα είναι από το *Lexicon of Greek Personal Names* της Οξφόρδης.

597. Βλ. για παράδειγμα LSAG, 94 αρ. 4, 95 αρ. 15, 303 αρ. 2, 341 αρ. 4, 5 κ.λπ.

598. Μετά την ανεύρεση του γλυπτού συμπλέγματος του Νέου Πύργου Ωρεών Ιοιταίας, ήλθε στο φως ένα σύνολο χαλκών ενεπίγραφων πινάκων των αρχών του 4ου αιώνα π.Χ. από το Άργος, στους οποίους κάποιος *Κυλίων* αναφέρεται τρεις φορές σε διαφορετικούς πίνακες, ενώ απαντά για πρώτη φορά και το όνομα *Κύλις*.

599. *Κυλλός* σημαίνει στρεβλός, κυρίως «στραβοπόδης». Βλ. Αριστοφ., *Όρνιθες* 1379. Πρβ. *κυλλοποδίων* (επικό επίθετο του Θεού Ηφαίστου) και *κυλλόπους*. Για την ετυμολογία από το *κελλόν· στρεβλόν, πλάγιον*, βλ. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1968, s.v. *κυλλός*. Για τα παράγωγα ονόματα *Κύλλος*, *Κυλλίας*, *Κύλλων*, βλ. F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917, ²1982, 492. Πρβ. L. Robert, *Noms indigènes*

dans l'Asie Mineure gréco-romaine, Paris 1963, 253-255, που προσθέτει τα *Κυλλᾶς* και *Κύλλαρως*. Επίσης O. Masson, *Glotta* 54 (1976) 94 (= *Onomastica Graeca Selecta* I, 279). Στα ανωτέρω προσθετέα το γυναικείο όνομα *Κύλλα* και το ανδρικό *Κύλλις* (βλ. *Lexicon of Greek Personal Names*), καθώς και το *Κυλλίνος* (*Bull. Epigr.* 2002, 438).

600. Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, 2, 66: *Και κύλα και άνάκυλα και επικυλίδας, άφ' ὧν και τὸ κυλοιδιάν. Οί δέ κύλον μὲν τὸ κάτωθεν βλέφαρον, τὸ δὲ ἄνωθεν επικυλίδα ἢ κυλίδα. Σούδα, λ. κυλοιδιόνων: τὰ κοῖλα οἰδῶν· ἔστι δὲ τὰ ὑπὸ τοῦς ὀφθαλμοῦς. Φώντιος, λ. κύλα· τὰ ὑποκάτω τῶν ὀφθαλμῶν μέρη· και κυλοιδιάν ἐπειδάν οἰδῆ ταῦτα.*

601. F. Solmsen, *Beiträge zur griechischen Wortforschung* I, Strassburg 1909, 88-89. Πρβ. Bechtel, *ό.π.*, 271 και 480. O. Masson, *Beiträge zur Namenforschung* 8 (1957) 166 (= *Onomastica Graeca Selecta* I, 10).

Από την περιοχή της Ερέτριας έχουμε το όνομα *Κύλων*⁶⁰², το οποίο μαρτυρείται επίσης με πολλά παραδείγματα στη Θάσο, την Αθήνα, το Άργος, τη Λακωνία, τον Κρότωνα και την Πομπηΐα.

Συγγενή ονόματα είναι τα *Κυλίας* (Κρήτη, Κυρναϊκή, Φθιώτιδες Θήβαι), *Κύλος* (Λαμία), *Κυλοίας* (Ερμιόνη), *Κυλαΐδης* (Κυρναϊκή), *Κυλωϊάδας* (Σπάρτη), *Κυλωϊδας* (Κόρινθος, Καμάρινα), *Κύλαχος* (= Κύλασος, Άργος), *Κύλις* (Άργος, αδημοσίευτο), *Κυλαιθίς* (στον Ηρώνδα).

Η σειρά συμπληρώνεται τώρα με τα παραδείγματα του ονόματος *Κυλίων* από τη βόρεια Εύβοια και το Άργος⁶⁰³.

602. IG XII (9), 245, B, 319 του 4ου-3ου αιώνα π.Χ.

603. Για τον σχηματισμό, πρβ. *Γρύλων-*

Γρυλίων, Γρύπων-Γρυπίων, Σίμων-Σιμίων κ.λπ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
AEM	Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Athenische Mitteilungen</i>
AntK	<i>Antike Kunst</i>
AR	<i>Archaeological Reports</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola Archaeologica di Atene</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports, International Series</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
Έργον	Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Hesp	<i>Hesperia</i>
JdJ	<i>Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
LGPN	<i>Lexicon of Greek Personal Names</i>
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PBF	<i>Prähistorische Bronzefunde</i>
SIMA	<i>Studies in Mediterranean Archaeology</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABV 1956 = J. D. Beazley, *Attic black-figure vase-painters*, Oxford 1956.
- Adam 1966 = Sh. Adam, «The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods», *BSA*, Suppl. 3, 1966.
- Agora XII, 1970 = Brian A. Sparkes - Lucy Talcott, *Black and plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton N. J. 1970.
- Alscher 1961 = L. Alscher, *Griechische Plastik*, II, 1, *Archaik und die Wanderung zur Klassik*, Berlin 1961.
- Ανδρειωμένου 1980 = Α. Ανδρειωμένου, *Το κεραμεικόν εργαστήριο της Ακραϊφίας*, Αθήνα 1980.
- Ανδρειωμένου 1982 = Α. Ανδρειωμένου, «Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμεική εξ Ερετρίας IV», *AE* 1982, 161-186.
- Ανδρειωμένου 1983 = Α. Ανδρειωμένου, «Αψιδωτά οικοδομήματα και κεραμεική του 8ου και 7ου π.Χ. αι. εν Ερετρία», στο *Grecia, Italia e Sicilia*, I, 187-235.
- Andriomenou 1984 = Α. Andriomenou, «Skyphoi de l'atelier de Chalcis (fin Xe - fin VIIIe s. av. J.-C.)», *BCH CVIII* (1984) 37-69.
- Andriomenou 1985, Chalkis = Α. Andriomenou, «Skyphoi de l'atelier de Chalcis (fin Xe - fin VIIIe s. av. J.-C.) II», *BCH CIX* (1985) 49-75.
- Andriomenou 1985, Eretria = Α. Andriomenou, «Keramik aus Eretria: Attisch Mittelgeometrische II», *AM* 100 (1985) 23-38.
- Ανδρειωμένου 1987 = Α. Ανδρειωμένου, «Εκ του πρώιμου κεραμεικού εργαστηρίου της Χαλκίδος (11ος-8ος αιώνας π.Χ.)», στο *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν Β'*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι 1987, 71-98.
- Αρβανιτάκη 2008 = Α. Αρβανιτάκη, «Ο φόνος της Λερναίας Ύδρας από τον Ηρακλή. Ο μύθος και η πρόσληψή του στην αρχαϊκή Κόρινθο», *AE* 147 (2008) 179-195.
- Βαβρίτσας 1964 = Α. Βαβρίτσας, «Αρχαϊκή κεφαλή εκ Μεγαρίδος», *ΑΔ* 19 (1964) Μελέται, 79-83.
- Bakhuizen 1976 = A. S. Bakhuizen, *Chalcis-in-Euboea, iron and Chalcidians abroad*, *Chalcidian Studies* III, Leiden 1976.
- Bechtel 1917 = F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle 1917, ²1982.
- Benson 1964 = J. L. Benson, «Corinthian Vases of Welsley College», *AJA* 68 (1964) 167 κε.
- Benton 1953 = S. Benton, «Further Excavations at Aetos», *BSA* 48 (1953) 255-361.
- Bérard 1970 = Cl. Bérard, *L'Héeroon à la Porte de l'Ouest, Erétria* III, Bern, 1970.
- Bergquist 1967 = B. Bergquist, *The Archaic Greek Temenos: A Study of Structure and Function*, Lund 1967.
- Bergquist 1973 = B. Bergquist, *Herakles on Thassos*, Lund 1973.
- Blome 1991 = P. Blome, «Theseus und Herakles auf einem polychromen Stammos aus Sizilien», *AntK* 34 (1991) 156-168.
- Blümel 1955 = C. Blümel, *Greek Sculptors at Work*, London 1955.

- Blümel 1963 = C. Blümel, *Die archaisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 1963.
- Boardman 1952 = J. Boardman, «Pottery from Eretria», *BSA* 47 (1952) 1-48.
- Boardman 1978 = J. Boardman, *Greek Sculpture: The Archaic Period*, Nordwich 1978.
- Boardman 1982 = J. Boardman, *Ελληνική πλαστική. Η αρχαϊκή περίοδος*, μετ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Αθήνα 1982.
- Boardman, *LIMC* = J. Boardman στο *LIMC* IV, 1988, λ. *Herakles*, αρ. 26-31.
- Boardman 1991 = J. Boardman, *Greek sculpture in archaic times*, London 1991.
- Boulter 1985 = G. G. Boulter, «Greek Art, Archaic into Classical», *Symposium, April 2-3, 1982*, Cincinnati/Leiden 1985.
- Bouzek 1983 = J. Bouzek, «The Legacy of Late Geometric art», στο *Renaissance* 1983, 69-73.
- Brann 1962 = E. T. H. Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery, The Athenian Agora VIII*, Princeton N. J. 1962.
- Brommer 1953 = F. Brommer, *Herakles: Die zwölf Taten des Helden in antiker Kunst und Literatur*, München/Köln 1953.
- Brommer 1971 = F. Brommer, *Vasenlisten zur griechischen Heldensage, I, Herakles*, Marburg 1973.
- Bruneau - Ducat 1965 = Ph. Bruneau - J. Ducat, *Guide de Délos*, Paris 1965.
- Buck 1979 = R. J. Buck, *A History of Boeotia*, Edmonton 1979.
- Burford 1972 = Al. Burford, *Craftsmen in Greek and Roman Society*, New York 1972.
- Burkert 1972 = W. Burkert, «Die Leistung eines Kreophylos, Kreophyleer, Homerisch und archaische Herakles Epos», *Mus. Helv.* 29 (1972) 8-25.
- Burkert 1993 = W. Burkert, *Αρχαία ελληνική θρησκεία*, μετ. Ν. Π. Μπεζαντάκος - Α. Αβαγτανού, Αθήνα 1993.
- Bursian 1977 = C. Bursian, *Geographie von Griechenland II*, Hildesheim 1977.
- Buschor 1929 = E. Buschor, «Kykkladisches», *AM* 54 (1929) 158 κε.
- Buschor 1950 = E. Buschor, *Frühgriechische Jünglinge*, München 1950.
- Buschor 1980 = E. Buschor, *On the meaning of greek sculpture*, μετ. J. L. Benson, Amherst, University of Massachusetts Press, 1980.
- Γιαλούρης 1994 = Ν. Γιαλούρης, *Αρχαία γλυπτά*, Αθήνα 1994.
- Γουναρόπουλος 1979 = Κ. Α. Γουναρόπουλος, *Ιστορία της νήσου Ευβοίας*, Χαλκίδα 1979.
- Canciani 1965 = F. Canciani, «Böotische Vasen aus dem 8. und 7. Jahrhundert», *JdI* 80 (1965) 18-75.
- Caskey 1960 = J. Caskey, «The Early Helladic Period in Argolis», *Hesperia* 29 (1960) 285-303.
- Caskey 1986 = Miriam E. Caskey, *The Temple at Ayia Irini, The statues, Keos II, 1*, Princeton 1986.
- Chantraine = P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris 1968.
- Charbonneaux - Martin - Villard 1978 = J. Charbonneaux - R. Martin - F. Villard, *Archaic greek Art, 620-480 B.C.*, London 1978.

- Coldstream, *GGP* 1968 = J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968.
- Coldstream 1976 = J. N. Coldstream, «Hero Cults in the Age of Homer», *JHS* 96 (1976) 8-17.
- Coldstream, *G.G.* 1977 = J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, London 1977.
- Coldstream 1983 = J. N. Coldstream, «Gift Exchange in the 8th cent. B.C.», στο *Renaissance* 1983, 201-206.
- Coldstream, *Amathus II* 1995 = J. N. Coldstream, *Greek Geometric and Archaic pottery from the tombs of Amathus II* (Dept. of Antiquities, Cyprus), Nicosia 1995, 201-214.
- Coldstream, *Pithecoussai* 1995 = J. N. Colstream, «Euboean geometric Imports from the Acropolis of Pithecoussai», *BSA* 90 (1995) 251-267.
- Cook 1934-35 = J. M. Cook, «Protoattic Pottery», *BSA* 35 (1934-35) 166-169.
- Cooper - Morris 1990 = F. A. Cooper - S. P. Morris, «Dining in round buildings», στο *Symptomika: A Symposium on the Symposium*, O. Murray (επιμ.), Oxford 1990, 66-85.
- Corinth VII*, 1, 1943 = S. Weinberg, *The Geometric and Orientalizing Pottery, Corinth VII,1*, Cambridge Mass. 1943.
- Courbin 1953 = P. Courbin, «Les origines du canthare attique archaïque», *BCH* 77 (1953) 321-345.
- Croon 1967 = J. H. Croon, «Hot springs and healing Gods», *Mnemosyne* 20 (1967) 225-246.
- Δαβάρας 1970 = Κ. Δαβάρας, «Δαιδαλικό άγαλμα εξ Αστριτοίου Κρήτης», *ΑΔ* 25 (1970) Μελέται, 91-96.
- Delorme 1960 = J. Delorme, *Gymnasion. Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, Paris 1960.
- Demargne 1964 = P. Demargne, *Aegean Art: The Origins of Greek Art*, London 1964.
- Déonna 1909 = W. Déonna, *Les "Apollons archaïques": Études sur le type masculin de la statuaire grecque au VIème siècle avant notre ère*, Genève 1909.
- Desborough 1972 = V. R. d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, London 1972.
- Dinsmoor 1942 = W. B. Dinsmoor, «Note on the Megaron roofs», *AJA* 46 (1942) 270-372.
- Drerup 1964 = H. Drerup, «Griechische Architektur zur Zeit Homers», *AA* 1964, 180-219.
- Ducat 1971 = J. Ducat, *Les Kouroi du Ptoion: Le Sanctuaire d'Apollon Ptoieus à l'époque archaïque*, Paris 1971.
- Euboica* 1998 = *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Chalcidica e in Occidente*, *Atti del Convegno Internazionale di Napoli, 13-16 Novembre 1996*, M. Bats e B. D'Agostino (επιμ.), Napoli 1998.
- Fagerström 1988 = K. Fagerström, *Greek Iron Age Architecture: Developments through changing times*, *SIMA LXXXI*, Göteborg 1988.
- Farnell 1921 = L. R. Farnell, *Greek hero cults and ideas of immortality*, Oxford 1921.
- Felten 1990 = W. Felten, στο *LIMC V*, I, München 1990, λ. *Herakles*.
- Feytmans-Callipolitis 1986 = D. Feytmans-Callipolitis, *Les coupes attiques à*

- figures noires du VIe siècle, *CVA Grèce*, Athènes, Fasc. 3, Musée National, Athènes 1986.
- Fittschen 1969 = K. Fittschen, *Untersuchungen zum Beginn der Sagen Darstellungen bei den Griechen*, Berlin 1969.
- Floren 1987 = W. Fuchs - J. Floren, *Die griechische Plastik, I. Die geometrische und archaische Plastik*, München 1987.
- Foley 1988 = A. Foley, *The Argolid, 800-600 B.C.*, SIMA LXXX, Göteborg 1988.
- Folsom 1967 = R. S. Folsom, *Handbook of Greek Pottery*, London 1967.
- Freyer-Schauenburg 1974 = B. Freyer-Schauenburg, *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils, Samos XI*, Bonn 1974.
- Fuchs 1979 = W. Fuchs - M. Hirmer, *Die Skulptur der Griechen*, München 1979.
- Fuchs - Floren 1987, βλ. Floren.
- Gabelmann 1965 = H. Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin 1965.
- Gardner 1901 = E. Gardner, «The Greek house», *JHS* 21 (1901) 293-305.
- Gardner 1925 = E. Gardner, *History and remains of Olympia*, Oxford 1925.
- Geyer 1962 = F. Geyer, «Τοπογραφία και ιστορία της Εύβοιας μέχρι του Πελοποννησιακού πολέμου», μετ. Α. Ζαμπάλου, *AEM* 9 (1962) 18-124.
- Girard 1964 = J. Girard, «Ιστορία της αρχαίας Εύβοιας», μετ. Γ. Ι. Φουσάρας, *AEM* 9 (1964) 5-135.
- Gisler 1993-94 = R. Gisler, «Érétrie et le peintre de Cesnola», *Αρχαιολογία* 8 (1993-94) 50-51.
- Grace 1939 = F. R. Grace, *Archaic Sculpture in Boeotia*, Cambridge Mass. 1939.
- Grecia, Italia e Sicilia = Grecia, Italia e Sicilia nell VIII e VII secolo a.C.*, *Atti del Convegno Internazionale, Atene 15-20 Ottobre 1979*, I-III, *ASAtene* 59-61 (1981-83).
- Grielaard 1992-3 = J. P. Grielaard, «'Ναυοικλειτή Εύβοια': Socioeconomic Aspects of Aegean Trade and Colonisation», *AEM* 30 (1992-93) 45-54.
- Gropengiesser 1970 = H. Gropengiesser, *CVA Deutschland* 31, Heidelberg Universität 4, München 1970.
- Gruben 1976 = G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*, München 1976.
- Ζαφειρόπουλος, Θήρα = Ν. Σ. Ζαφειρόπουλος, «Ευβοϊκοί αμφορείς από την Θήρα» στο *Grecia, Italia e Sicilia* III, 1981-1983, 153-169.
- Hägg 1983 = R. Hägg, «Funerary meals in the geometric necropolis of Assine», στο *Renaissance* 1983.
- Hamiaux 1992 = M. Hamiaux, *Les sculptures grecques. Musée du Louvre*, Paris 1992.
- Hampe 1936 = R. Hampe, *Frühe griechische Sagenbilder in Bötien*, Hamburg 1936.
- Harrison 1965 = E. Harrison, *Archaic and archaistic sculpture, The Athenian Agora* XI, Princeton N. J. 1965.
- Hatzistelliou 1973 = Th. Hatzistelliou-Price, «Hero cults and Homer», *Historia* 22 (1973) 129-144.
- Heberdey 1919 = R. Heberdey, *Altattische Porosskulptur*, Wien 1919.
- Hemelrijk 1984 = J. M. Hemelrijk, *Caeretan Hydriae*, Mainz 1984.
- Holland 1920 = L. Holland, «Primitive Aegean Roofs», *AJA* 24 (1920) 323-341.

- Homann-Wedeking 1950 = E. Homann-Wedeking, *Die Anfänge der griechischen Grossplastik*, Berlin 1950.
- Howland 1958 = R. H. Howland, *Greek lamps and their survivals, The Athenian Agora IV*, Princeton N. J. 1958.
- Θέμελης 1987 = Π. Θέμελης, «Ερετριακές λατρείες», στο *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, Β', Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι 1987, 106-125.
- Jenkins 1936 = R. J. H. Jenkins, *Dedalika: A study of Dorian plastic art in the seventh century B.C.*, Cambridge 1936.
- Johansen 1923 = K. Friis Johansen, *Les vases sicyoniens*, Paris 1923.
- Johnston 1983 = Alan Johnston, «The extent use of Literacy. The Archaeological evidence», στο *Renaissance* 1983.
- Junker 2000 = K. Junker, βιβλιοκρισία: «Kyrieleis, Samos X», *Gnomon* 72 (2000) 63-70.
- Kähler 1949 = H. Kähler, *Das griechische Metopenbild*, München 1949.
- Kahil 1980 = L. Kahil, «Contribution à l'étude d'Érétrie géométrique», στο *Στήλη* 1980, 525-531.
- Κακριδής 1986 = Ι. Κακριδής, *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 4, Αθήναι 1986.
- Kakrides 1962 = Ph. Kakrides, «Der παῖς Μάργος im Dike Fragment des Aischylos, Pap. Ox. 2256, Fr. 99» στο *Eranos LX* (1962) 111 κε.
- Καλογεροπούλου, Σκύρος = Α. Καλογεροπούλου, «Δείγματα αγνώστου κεραμεικού εργαστηρίου στη Σκύρο του 7ου αι. π.Χ.», στο *Grecia, Italia e Sicilia III*, 1981-1983, 137-151.
- Kalraxis 1976 = A. Kalraxis, *Früharchaische Baukunst in Griechenland und Kleinasien*, Athen 1976.
- Karakatsanis 1986 = P. Karakatsanis, *Studien zu archaischen Kolossalwerken*, New York 1986.
- Καρατζένη 1997 = Β. Καρατζένη, «Τοπογραφικά της χώρας των Αμβρακιωτών», στο *Αφιέρωμα στον Ν. Hammond*, Μακεδονικά, Παράρτημα αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1997, 233-249.
- Καρούζος 1936 = Χρ. Καρούζος, «Παλιά Σαρμώτικα αγάλματα», *Νέα Εστία* 19 (1936) 663-665.
- Καρούζος 1937 = Χ. Καρούζος, «Αρχαϊκή κεφαλή λέοντος εν Σάμω», *ΑΕ* 1937, 599-603.
- Καρούζος 1941 = Χρ. Καρούζος, «Περικαλλές άγαλμα», στο *Επιτύμβιον Χρ. Τσούβτα*, Αθήναι 1941, 539-578.
- Καρούζος 1953-54 = Χ. Καρούζος, «Φροντίσματα», *ΑΕ* 1953-54, Γ, 19-29.
- Καρούζος 1961 = Χρ. Καρούζος, *Αριστόδικος*, Αθήναι 1961.
- Καρούζου 1963 = Σ. Καρούζου, *Αγγεία του Αναγυρόντος*, Αθήναι 1963.
- Kerameikos V, I* = K. Kübler, *Die Nekropole des 10. bis 8. Jh.*, *Kerameikos V, I*, Berlin 1954.
- Kerinthos 1996 = E. Sapouna-Sakellaraki, «Mycenaean Kerinthos», στο *Minotaur and Centaur: Studies presented to M. Popham, D. Evely - I. S. Lemos - S. Sherrat* (επιμ.), Oxford, BAR, 1996.
- Knauss 2001 = J. Knauss, *Späthelladische Wasserbauten*, Weilheim 2001.
- Knauss 2002 = J. Knauss, *Υστεροελλαδικά υδραυλικά έργα. Έρευνες για την υπο-*

- δομή υδραυλικών έργων διαχείρισης κατά τη μυκηναϊκή εποχή, Αθήνα 2002.
- Kokkorou 1975 = G. Kokkorou-Alevras, *Archaische naxische Plastik*, διδακτ. διατρ., München 1975.
- Kokkorou 1992 = Γ. Kokkorou-Αλευρά, «Τα αρχαία λατομεία της Νάξου», *ΑΕ* 1992, 101-107.
- Kokkorou 1993 = G. Kokkorou-Alevras, «Die Entstehungszeit der naxischen Delos-Löwen und anderer Tierskulpturen der Archaik», *AntK* 36 (1993) 91-101.
- Kokkorou 1994 = Γ. Kokkorou, «Σχέσεις Νάξου - Αιγύπτου κατά τους αρχαϊκούς χρόνους», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου, Η Νάξος διά μέσου των αιώνων, Φιλώτι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992*, Αθήνα 1994, 331-343.
- Kokkorou - Mandi - Grimanis κ.ά. 1995 = G. Kokkorou-Alevras - V. Mandi - A. P. Grimanis - Y. Maniatis, «The traditional archaeological characterisation of marble sculpture and the results of modern scientific techniques» στο *Asmosia III*, Athens: Transactions of the 3rd International Symposium of the Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity, *The study of marble and other stones used in Antiquity*, Y. Maniatis - N. Herz - Y. Basiakos (επιμ.), Athens 1995.
- Kokkorou, Το λιοντάρι της Κοροστίνης 1997 = Γ. Kokkorou, «Το λιοντάρι αρ. 274 του Αρχαιολογικού Μουσείου Κοροστίνης», *Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Θρακικών Σπουδών 1992*, Κοροστίνη 1997, 591-599.
- Kokkorou, Ionian 1997 = G. Kokkorou-Alevras, «Ionian sculpture of the archaic period on dorian Rhodes», στο *Sculptors and Sculpture of Caria and Dodecanese*, J. Jenkins - G. B. Waywell (επιμ.), London 1997, 150-156.
- Kokkorou, Το ναξιακό μάρμαρο 1997 = Γ. Kokkorou-Αλευρά, «Το ναξιακό μάρμαρο ως παράγοντας ανάπτυξης του νησιού κατά την αρχαιότητα», *Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Δρυμαλίας*, Αθήνα 1997, 177-195.
- Kokkorou 1999 = Γ. Kokkorou-Αλευρά, «Ο απόηχος της αρχαϊκής παριανής πλαστικής σε ένα γυναικείο κεφάλι στο Μουσείο της Τρίπολης» στο *Φως κυκλαδικό*, τμηματικός τόμος στη μνήμη του Ν. Ζαφειρόπουλου, Αθήνα 1999, 254-261.
- Kokkorou 1999-2000 = Βιβλιοκρισία: «Η. Kyrieleis, *Samos X*», *Αρχαιογνωσία*, Αθήνα 1999-2000, Βιβλιοκρισίες, 231-237.
- Kokkorou, The use of parian marble 2000 = G. Kokkorou-Alevras, «The use and distribution of parian marble during the archaic period», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου, 1997*, Δ. Σκιλλάρντι - Ντ. Κατσινοπούλου (επιμ.), Αθήνα 2000, 144-151.
- Kontoleon, Θήρα 1939-41 = N. M. Kontoleon, «Κούροι εκ Θήρας», *ΑΕ* 1939-41, 1-33.
- Kontoleon 1958 = N. Kontoleon, «Therische Kouroi», *AM* 73 (1958) 117-128.
- Kontoleon 1959 = N. Kontoleon, «Αρχαϊκά γλυπτά της Μήλου», *Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 8 (1957-8), Αθήνα 1959, 218-235.
- Kreikenbom 2002 = D. Kreikenbom, «Reifarchaische Plastik» στο *Die Geschichte der antiken Bildhauerschule*, P. C. Bot (επιμ.), Mainz 2002.
- Kübler K., βλ. *Kerameikos* V, I.
- Kunze 1950 = Emil Kunze, «Archaische Schildbänder», *Olympische Forschungen* II, Berlin 1950.

- Kyme 1998 = E. Sapouna-Sakellaraki, «Geometric Kyme. The excavations at Viglatouri, Kyme, on Euboea», στο *Euboica* 1998, 59-88.
- Kyrieleis 1996 = H. Kyrieleis, *Der grosse Kouros von Samos, Samos X*, Bonn 1996.
- Λαμπρινουδάκης 1980 = Β. Λαμπρινουδάκης, «Δείγματα μνημειώδους αρχαϊκής πλαστικής από την Επίδαυρο», στο *Στήλη* 1980, 473-486.
- Lane 1947 = A. Lane, *Greek Pottery*, London 1947.
- Langlotz 1927 = E. Langlotz, *Frühgriechische Bildhauerschulen*, Nürnberg 1927.
- Langlotz - Schuchard 1939 = E. Langlotz - M. H. Schuchard, *Archaische Plastik auf der Akropolis*, Frankfurt 1939.
- Langdon 1970 = M. K. Langdon, «A sanctuary of Zeus on mount Hymettos», *Hesperia*, Suppl. 16, 1970.
- LGNP = *Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford.
- Lathuresa 1985 = H. Lauter, *Lathuresa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit, Attische Forschungen II*, Mainz am Rhein 1985.
- Lawrence 1973 = H. W. Lawrence, *Greek Architecture*, London 1973.
- Lazzarini 1976 = M.-L. Lazzarini, *Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica*, Roma 1976.
- Lefkandi I, 1979-1980 = M. Popham - L. H. Sackett - P. G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I, The Iron Age. The settlement, the cemeteries*, Oxford 1979-1980.
- Lefkandi II.1, 1990 = R. W. V. Catling - I. S. Lemos, *Lefkandi II, The Protogeometric Building at Toumba, Part 1, The Pottery*, Oxford 1990.
- Lefkandi II.2, 1993 = J. Coulton - H. W. Catling, *Lefkandi II, The protogeometric building at Toumba, Part 2, The excavation, architecture and finds*, Oxford 1993.
- Lefkandi III, 1996 = M. Popham - I. S. Lemos, *Lefkandi III, The Early Iron Age Cemetery at Toumba. The excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-1994*, Oxford 1996.
- Lemos, Chios 1991 = A. A. Lemos, *Archaic pottery of Chios. The decorated styles I*, Oxford 1991.
- LIMC = *Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae I-VI*, Zürich-München 1981-1992.
- Lippold 1950 = G. Lippold, *Die griechische Plastik*, Handbuch der Archaeologie, III, 1, München 1950.
- Λιχάδα 1996 = Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, «Ανασκαφή στο Καστρί Λιχάδας Ευβοίας το 1994», *AEM* 31 (1994-5) [Αθήνα 1996] 101-137.
- Lolling 1887 = H. G. Lolling, *Reisennotizien aus Griechenland*, II (1876-1877), Stuttgart 1887.
- LSAG ²1990 = L. H. Jeffery - A. W. Johnston, *The Local Scripts of Archaic Greece*, α' έκδ. Oxford 1961, β' έκδ., επιμέλεια και συμπλήρωση Α. W. Johnston, Oxford 1990.
- Lullies - Hirmer 1956 = R. Lullies - M. Hirmer, *Griechische Plastik*, München 1956.
- Mallwitz 1981 = A. Mallwitz, «Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jh.», *AA* 1981, 599-642.
- Marangou 1986 = L. Marangou, «Πλαστική αρχαϊκών και κλασσικών χρόνων στην Αμοργό», στο *Archaische und klassische Plastik, Akten des Internationalen*

- Colloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen (DAI)*, H. Kyrieleis (επιμ.), Mainz 1986, I, 120-126.
- Μαραγκού 1999 = *Οδηγός Αρχαιολογικής Συλλογής Αμοργού*, Αθήνα 1999.
- Masson 1957 = O. Masson, *Beiträge zur Namenforschung* 8, 1957.
- Mazarakis 1997 = A. Mazarakis-Ainian, *From rulers Dwellings to Temples, Architecture, Religion and Society in Early Iron Age, 1100-700 B.C.*, SIMA CXXI, Jonseret 1997.
- Mertens-Horn 1986 = M. Mertens-Horn, «Studien zu griechischen Löwenbildern», *RM* 93 (1986).
- Minoan Thalassocracy* 1984 = *The Minoan Thalassocracy, Myth and Reality, Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, May 31 - June 5, 1982*, R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), Stockholm 1984.
- Μπελλάρας 1969 = Ν. Μπελλάρας, *Το Ελύμνιον*, Αθήναι 1969.
- Μπρούσκαρη 1974 = Μ. Μπρούσκαρη, *Μουσείο Ακροπόλεως. Περιγραφικός κατάλογος*, Αθήναι 1974.
- Müller 1978 = P. Müller, *Löwen und Mischwesen in der archaisch griechischen Kunst*, 1978.
- Neft 1987 = C. W. Neft, *Protocorinthian subgeometric aryballoi*, Amsterdam 1987.
- Nichoria III*, 1983 = W. A. McDonald - W. E. Coulson, *Excavations at Nichoria in S. W. Greece, III, Dark Ages and Byzantine occupation*, Minneapolis 1983.
- Nilsson 1952 = M. P. Nilsson, «Archaic greek Temples with fireplaces in the interior», *Opusc. Selecta* 2 (Lund 1952) 704-710.
- Olympia* = E. Buschor - A. Hamann, *Die Skulpturen des Zeustempels zu Olympia*, Kunstgeschichtliche Seminar der Universität, Marburg 1924.
- Ορλάνδος 1955, 1958 = Α. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, Αθήναι, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Α' 1955, Β' 1958.
- Østby 1980 = E. Østby, «The Athenaeans of Karthea», *Opusc. Atheniensiä* 13 (1980) 189-223.
- Παπαβασιλείου 1907 = Γ. Παπαβασιλείου, «Βαλανείον ρωμαϊκών χρόνων εν Αιδιναφώ», *ΑΕ* 1907, 1-18.
- Παπαδάκης 1916 = Ν. Γ. Παπαδάκης, «Περί το Χαρόπειον της Κορωνείας. Αφιερώσεις απελευθερωτικά εις Ηρακλέα τον Χάροπα», *ΑΔ* II (1916) 217-272.
- Pedley 1976 = J. Pedley, *Greek sculpture of the archaic period. The island workshops*, Mainz 1976.
- Πετρόπουλος 1987 = Μ. Πετρόπουλος, «Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι Αχαΐας», *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών 1985*, Αθήνα 1987, 80 κε.
- Πλόες* 2003 = *Πλόες από τη Σιδώνα στη Χουέλλα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου, 10ος - 6ος αιώνας π.Χ.*, Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), Αθήνα 2003.
- Pnyx I*, 1943 = C. Davidson - D. Burr-Thompson, «Small objects of the Pnyx I», *Hesperia*, Suppl. 7, Athens 1943.
- Prokopof-Gianni 1980 = P. Prokopof-Gianni, *Greek Vase painting in Midwestern Collection*, Chicago 1980.

- Raubitschek 1949 = A. E. Raubitschek, *Dedications from the Athenian Akropolis*, Cambridge Mass. 1949.
- Renaissance 1983 = *The Greek Renaissance of the Eight century B.C.: Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981*, R. Hägg (επιμ.), Stockholm 1983.
- Richter 1960 = G. Richter, *Kouroi. Archaic greek youths*, London 1960, ²1970.
- Ridgway 1929 = I. C. Ridgway, «Local festivals of Euboea chiefly from Inscription evidence», *AJA* 33 (1929) 380 κε.
- Ridgway 1970 = Brunh.- Sismondo Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture*, Princeton 1970.
- Ridgway 1977 = Brunh.- Sismondo Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture*, N. Jersey 1977.
- Ridgway 1982 = Brunh.- Sismondo Ridgway, «Late archaic sculpture», στο Boulter 1985.
- Ridgway 1992 = D. Ridgway, *Οι πρώτοι Έλληνες στη Δύση. Η αυγή της Μεγάλης Ελλάδας*, μετ. Φ. Αρβανίτης, Αθήνα 1992.
- Robert 1963 = L. Robert, *Noms indigènes dans l' Asie Mineure gréco-romaine*, Paris 1963.
- Robertson 1975 = M. Robertson, *A history of Greek Art*, Oxford/N. York 1975.
- Rodenwald 1939 = G. Rodenwald, *Korkyra II*, 1939.
- Rolley 1994 = C. Rolley, *La sculpture grecque I. Des origines au milieu de Ve siècle*, Paris 1994.
- Rupp 1983 = D. Rupp, «Reflections on the development of altars in the 8th c.», στο *Renaissance* 1983, 101-107.
- Ρωμαίος 1920-21 = K. A. Ρωμαίος, «Κόραι της Αιτωλίας», *ΑΔ* 6 (1920-21) 60-98.
- Ρωμαίος 1951 = K. A. Ρωμαίος, *Αι κέραμοι της Καλυδώνος. Συμβολή εις ακριβεστέραν θεώρησιν της Ελληνικής Τέχνης*, Αθήναι 1951.
- Sackett κ.α. 1966 = H. Sackett - V. Hankey - R. J. Howell - T. W. Jacobsen - M. H. Popham, «Prehistoric Euboea: Contribution towards a survey», *BSA* 61 (1966) 33-110.
- Sakellarakis J. - E., *Minoan Thalassocracy* 1984 = J. and E. Sakellarakis, «The Keftiu and the Minoan Thalassocracy», στο *Minoan Thalassocracy* 1984.
- Salowey 1994 = Salowey C. A., στο K. A. Sheedy (επιμ.), *Archaeology in the Peloponnese*, 1994, 79-80.
- Samos V*, 1968, βλ. Walter 1968.
- Samos X*, 1996, βλ. Kyrieleis 1996.
- Samuelson 1988 = E. Samuelson, «The Greek Hearth-Temples. An alternative interpretation», *AJA* 92 (1988) 279 κε.
- Sapouna-Sakellaraki E., *Chalkis*, Athens 1995.
- Sapouna-Sakellaraki E., *Eretria*, Athens 1995.
- Sapouna-Sakellarakis 1995 = E. Sapouna-Sakellarakis, *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Agäis*, *PBF* I, 5, Stuttgart 1995.
- Schrader 1939 = H. Schrader, *Die archaische Marmorbildwerke von der Akropolis*, 1-3, Frankfurt am Main 1939.
- Schuchhardt 1957 = W. Schuchhardt, *Archaische Plastik der Griechen*, Stuttgart 1957.

- Schweitzer 1969 = B. Schweitzer, *Geometrische Kunst Griechenlands*, Köln 1969.
- Seiler 1986 = F. Seiler, *Die griechische Tholos*, Mainz am Rhein 1986.
- Σημαντώνη 1990 = Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, *Ναξιακοί ανάγλυφοι πίθοι*, Αθήνα 1990.
- Shoo 1969 = J. Shoo, *Hercules Labors*, 1969.
- Simon 1969 = E. Simon, *Die Götter der Griechen*, München 1969.
- Simon - Hirmer 1976 = E. Simon - M. Hirmer, *Griechische Vasen*, München 1976.
- Skyros 2002 = E. Sapouna-Sakellarakī, «Skyros in the Early Iron Age. New Evidence», στο *Excavating Classical Culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, M. Stamatopoulou - M. Yeroulanou (επιμ.), BAR Int. Ser. 1031, 2002, 117-148.
- Σκύρος 2004 = Ε. Σαπούνα-Σακελλαράκη, «Η Σκύρος στην πρώτην εποχή του Σιδήρου. Νέα στοιχεία», *AEM* 34 (2001-2002) [Αθήνα 2004] 163-192.
- Solmsen 1909 = F. Solmsen, *Beiträge zur griechischen Wortforschung* I, Strassburg 1909.
- Soueref 1998 = K. Soueref, «Eubei lungo la costa Grecia settentrionale. Nuovi elementi», στο *Euboica* 1998, 229-237.
- Sparkes, Brian A. - Talcott Lucy 1970 = βλ. *Agora* XII.
- Steiros - Dakoronia 1989 = S. C. Steiros - Ph. Dakoronia, «Ruolo storico e identificazione di antichi terremoti nei siti della Grecia», *Ist. Naz. Geof.*, Bologna 1989, 622-717.
- Steiros - Arnold 1991 = S. C. Steiros - M. Arnold κ.ά., «Historical Coseismic Uplift on Euboea Island, Greece», *Ferth and Planetary Science Letters*, 107 Elsevier Science Publishers, B.V., Amsterdam 1991.
- Stewart 1990 = A. Stewart, *Greek Sculpture. An exploration*, Yale University, New Haven and London 1990.
- Στήλη 1980 = Στήλη. *Τόμος εις μνήμην Ν. Μ. Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980.
- Tagalidou 1993 = E. Tagalidou, *Weihreliefs am Herakles aus klassischer Zeit*, SIMA, Pocketbook 99, 1993.
- Tiberios 1998 = M. Tiberios, «Anchialos-Sindos, Double Trapeza», στο *Euboica* 1998, 243-253.
- Tolle-Kastenbein 1990 = R. Tolle-Kastenbein, *Antike Wasserkultur*, 1990.
- Τουλούπα 1983 = Ε. Τουλούπα, *Τα εναέτια γλυπτά του ναού του Απόλλωνος στην Ερέτρια*, πολυγρ. διδακτ. διατρ., Ιωάννινα 1983.
- Τριάντη 1998 = Ι. Τριάντη, *Το Μουσείο Ακροπόλεως*, Αθήνα 1998.
- Ure 1929 = A. D. Ure, «Boeotian Geometricizing Vases», *JHS* 49 (1929) 160-171.
- Ure 1932 = N. P. Ure, «Droop cups», στο *Studies presented to D. M. Robinson*, *JHS* 52 (1932) 55-71.
- Ure 1954 = N. P. - A. Ure, *CVA Great Britain*, 6, London 1954.
- Φουριώτης 1970 = Α. Φουριώτης, «Η Εύβοια ως τον 7ο αι. π.Χ.», *AEM* 16 (1970) 222-300.
- Vermeule 1974 = E. Townsend-Vermeule, *Götterkult*, *Archaeologia Homérica* 3, V, 1974.
- Vikela 1994 = E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos*, *Athenische Mitteilungen*, 16. Beiheft, 1994.
- Vorster 2002 = Ch. Vorster, «Früharchaische Plastik» στο *Die Geschichte der antiken Bildhauerschule*, P. C. Bot (επιμ.), Mainz 2002.

- Walter 1968 = Hans Walter, *Frühe Samos, Samos V*, Bonn 1968.
- Walter-Karydi 1987 = E. Walter-Karydi, *Die Aeginitische Bildhauerschule. Werke und schriftliche Quelle, Alt Aegina II, 2*, Mainz 1987.
- Weinberg S., βλ. *Corinth VII, 1*.
- Wiegand 1904 = Th. Wiegand, *Die archaische Poros-Architektur der Akropolis zu Athen*, Cassel und Leipzig 1904.
- Wilkander 1988 = O. Wilkander, «Ancient roof tiles. Use and function», *Opusc. Atheniensi* 17 (1988) 203-216.
- Woodford 1974 = S. Woodford, «Cults of Herakles in Attika», στο *Studies presented to G. M. A. Hanfmann*, 1974, 211-225.
- Yavis 1949 = C. G. Yavis, *Greek altars. Origins and typology, including the minoan-mycenaean offertory Apparatus*, St Louis 1949.
- Young 1938 = R. Young, «Pottery from a seventh century well», *Hesperia* 7 (1938) 412-428.

GROUP OF HERAKLES AND A LION FROM OREOI - HISTIAIA

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ARCHAIC SCULPTURE IN EUBOIA

In 1992, at the site known as Staphida in Neos Pyrgos-Oreoi, in the course of farming work, part of an archaic group was found. Together with the head of a large kouros discovered in Chalkis in 1993, it makes an important contribution to the study of the history of archaic sculpture in Euboia.

The over life-sized group of Herakles and a lion from Neos Pyrgos-Oreoi is a masterpiece of archaic sculpture. For this reason and so as to comprehend the nature of the place where it stood, rather than studying it solely as an isolated work of art, the decision was made to excavate the area where it was discovered.

A considerable number of difficulties were encountered in the course of the excavation. In 1992 a trial trench was dug in the area where the group came to light. In 1996, after difficult administrative procedures and with practical difficulties from ground water rising in the area because of its proximity to the sea, systematic excavation was carried out.

In the entire area of the excavation down to a level of 0,50 m., the soil was brown and damp. From a level of 0,50 - 1m., the soil was grey and sandy. This was the level that covered the few architectural remains and the pottery finds. From 1 - 2m. there was a layer of pure sand. It is worth noting that in the trenches in the periphery, where no architectural remains were encountered, the place had been filled in during the decade of 1920, since it was swampy.

Thus research began with a brief study of the geological history of the place, from which it appears that the whole area, particularly the coast, had undergone many geological transformations during antiquity that, according to specialists, are connected with the "Palaeoseismic" events of Central Greece mentioned by the ancient authors (Thucydides, Diodoros, Strabo) and also with changes of more recent times caused by earthquakes and subsidence. This research made the situation more comprehensible also in terms of geological layers.

The systematic excavation of 1996 began with difficulty and continuous pumping in 14 trenches (I-XIV), most of which were explored to bedrock, while at some other points in the periphery excavation was not completed because of the water.

The moveable finds from the excavation are mainly ceramic. The pottery begins in the Protogeometric period and continues to 480 B.C., the time when northern Euboia was destroyed by the Persians. Found were fragments of PG kraters

showing connections with Lefkandi, Skyros and Argos; also Geometric and Archaic kraters, always fragmentary, decorated with various geometric motifs, fragments of dinoi and skyphoi of the 8th and 7th centuries B.C., decorated with wavy lines, birds, probably from Corinth, Eretria and Attica. The pottery of the 6th century B.C., the period of the sculptural group, is of great importance. It includes fragments of black glazed skyphoi, some of which are decorated with orange-ochre or purple bands and leaf patterns, and fragments of plates, kylikes, kantharoi and lekanai. Found too are small vases, a lamp, loom weights, a few bone objects and parts of bronze vessels as well as tiles, which are discussed below.

The fragmentary pottery mentioned above is of excellent quality in all periods. The few metal sheets found provide evidence for the existence of finds of valuable material that have evidently been plundered. Clearly this is an important place that was adorned with splendid dedications.

The architectural remains likewise survived in fragments because of the Persian destruction of 480 B.C. On the basis of these few remains an attempt has been made to extract the type of building in which the group stood from amongst the piles of stone left by the total destruction suffered in antiquity, but caused also more recent interventions at a number of places and by the geological changes already mentioned.

From the preserved remains it is evident that there was a construction with a wall, preserved for a length of 19,20 m., made of local thick un-worked stones and another wall, parallel to and at a distance of 8,50 m. from the first, and probably belonging to the same construction. Between these two walls is a circular-horseshoe shaped construction, measuring 4,04 x 3,80 m., with a slab-paved floor. It is built of the same sort of stones as the large wall but it is founded at a higher level. This type of wall construction is usual in Geometric and Archaic times (Lathouriza and elsewhere).

Found in the area were pan and cover tiles, mostly of Laconian type but with some Corinthian as well. The earliest roof tiles in the Greek region from the Iron Age - they are known also in the Bronze Age - are considered to be those from the temple of Apollo at Corinth of 700 B.C. In Archaic times, therefore, the building must have been roofed totally or else around the edges, since the tiles were found chiefly around the sides of the building. They may have roofed a stoa, as we know from other stoas of the same period at other places, for example the Aspis of Argos in the 6th century B.C. and at Tiryns where there was the cult of a "Hero".

No remains were found in the circular-horseshoe construction to suggest that the group stood there. Nor were there any indications as to whether it might have served for storing grain, as has been suggested for similar earlier constructions (for example Xeropolis at Lefkandi.). It can better be identified with the circular buildings of the Geometric-early Archaic period that were established for the worship of ancestors, in honour of heroes or for the cults of chthonic divinities, in which there were ritual feasts. These circular buildings become more frequent from the 6th century B.C. on.

The building, together with the group of Herakles and a lion, brings to mind the connection of the hero with the chthonic divinities with which he is often associated in many regions. It also recalls his cult in circular buildings such as the later building (4th century B.C.) in Eretria. It is thus very likely that there was a coastal sanctuary and one of some significance, given the important, if fragmentary, finds noted above.

What is this sanctuary and what was the ancient name of the site discovered? Research has shown that it is one of the "coastal settlements" of Histiaia that were destroyed by the Persians after the naval battle of Artemisium (480 B.C.), given that Oreoi (Oreos), where Neos Pyrgos is located, is the coastal area of Histiaia. It therefore belongs to the ancient Deme of Oreos-Histiaia.

Yet is it certain that at this place there was a cult of Herakles? The sort of fragmentary pottery, which is impressive, the circular-horseshoe shaped construction that can be associated with the cult of a hero, the group depicting the subject of "Herakles with a lion", and the dedicatory inscription on the body of the lion leaves no doubt as to the actual existence of a sanctuary in honour of that hero.

Herakles, moreover, had a special relationship with Euboia. He married Iole, daughter of the king of Oichalia, a city he destroyed. He is also connected with a place associated with the hero's death, Kenaion in northern Euboia not far from Neos Pyrgos. In Euboia he is worshipped at Aidepsos, Chalkis, Eretria, Karystos and elsewhere.

Especially in northern Euboia, he is worshipped for his connection with water and the hot medicinal springs. The labours of Herakles, moreover, have also been connected with hydraulic works. His struggle with the Lion of Nemea is the first Labour and it symbolizes, in the opinion of J. Knauss, hydraulic works in the Nemea area, as early as the Mycenaean period. The connection of the hero with water and springs lends characteristics of a very ancient daimon and connects him with the medicinal springs of Aidepsos (Aristotle, Strabo and other ancient authors), where the volcanic nature of the ground contains iron-bearing ores, and also with the medicinal baths of Yialtra, northeast of Aidepsos, with Neos Pyrgos-Oreoi, as well as with the site of Arakle in the neighbourhood of Rovies.

The connection of Herakles with medicinal baths (iamata) and therapeutic springs is known from Pliny. At many places in Greece the baths are called "Heraklean baths" or "therma", hot springs, and they were sacred (Aristotle, Pausanias, Athenaios, Strabo). It is thus natural that Herakles would have been worshipped in the area where the sculptural group was found, not only because of his connection with Euboia, but also because of the hero's connection with the medicinal springs that surround the site where the statue came to light.

The cult in this very place, as is apparent from the pottery, begins in the Early phase of the Iron Age and continues until 480 B.C.

Herakles and the Lion of Nemea

The group is made of Naxian marble. Herakles is preserved to a height of 1,20 m., without the head and legs, which are missing from the knees down; missing too is the right arm from the shoulder. The lion is preserved to a height of 1,25 m., without his hind legs, which are missing from the knees down. The face of the lion has been destroyed, but the plentiful mane has survived. The back of the group is not well worked. Holes in the right shoulder of Herakles, and a dowel in the left knee show that the group was constructed of three pieces of marble. An inscription on the body of the lion reads: Κυλίων ανέθηκεν, Kylon made the dedication.

The name Kylon is not documented, whereas Kylos and Kyllon or Kyllion are known from various places in Greece. For a fuller study of the inscription see the appendix by Charalambos Kritzas.

On the basis of the inscription, the group is a dedication rather than a cult statue. From the 9th to the 7th century B.C., dedications made by the aristocracy were usually tripods. In the archaic period, the aristocracy dedicated statues in the sanctuaries. Indeed a series of such large dedications are known from the Athenian Acropolis, Aigina, Samos and elsewhere. The sanctuary of Neos Pyrgos where the group was dedicated must therefore have been important.

This fine archaic work is not, however, the only archaic work in Euboea of the 6th century B.C. In order to demonstrate the importance of the sculptural group in the history of archaic sculpture in Euboea, earlier finds are included in the study: in addition to the two archaic heads in the Chalkis Museum, there are other archaic works of the 6th century B.C. from Eretria, earlier than the masterpiece from the temple of Apollo Daphnephoros. Included likewise is the group from Platanistos at Karystos. Among these, of considerable significance is the head of an archaic kouros that was found in the decade of the 1990's at Chalkis. It has been studied together with the new group because it is of approximately the same date and possibly the same artistic tradition. This is the head we call the "Kouros of Chalkis", since it is the only one of the three archaic heads in the Chalkis Museum known with certainty to have come from the city. The archaic head, likewise of Naxian marble, was found in 1993 built into a Roman wall. It belongs to an over life-size kouros and it measures 0,37 m. in length. The facial features are not well preserved, but the hair arrangement with tresses decorated by shallow beading and a band tied in back with a "Heraklean knot" places it in the group of the Melos kouros (555-540 B.C.). It is the head of an impressive kouros, the only monument of the period in Chalkis.

Returning to the group of Neos Pyrgos-Oreoi, we examine briefly the existence of groups in the archaic period. Known groups of the 6th century B.C. that are related to the kouros, together with which they are usually studied, include Kleobis and Biton, Kitylos and Dermys, but primarily the groups from the Acropolis (Moschophoros, horsemen) and also from Samos and elsewhere. The

group of Herakles with the lion is thus not unique in monumental sculpture. It is, however, one of the largest. The theme of Herakles with a lion in the archaic period occurs in architectural sculpture (Ancient Athenian Agora, Delphi), in vase painting, with many examples, and even on bronze objects. A recent find, the bronze group from Thebes, is the exact iconographic equivalent, although later. Among the earlier representations of the same theme in bronze is the bronze shield band from Olympia (600-575 B.C.). In the vase painting of the period, Herakles fighting the lion is depicted nude and standing, just as in the Neos Pyrgos group. In other representations of the time, he is kneeling but likewise depicted nude.

The lion, upright, with its head turned toward the hero, is also depicted on a shield band from Olympia (600-550 B.C.).

The arms of the hero, clasped around the lion, are similarly shown on the Olympia shield band (600-575 B.C.). This same theme occurs likewise in vase painting from 540 B.C. on and according to E. Kunze it is a Peloponnesian iconographical feature. This rendition of the struggle in the archaic period corresponds to the version of the myth in which Herakles strangles the lion rather than killing him with a weapon of some kind.

The iconographic parallels that we cite enable us to restore the Herakles as standing and strangling the lion who is likewise shown standing with its forelegs around the hero's body.

The material used for making the group is marble with bronze joining elements for two, of the three, pieces in the upper part. The most probable source of the marble is Naxos with its yellowish-white colour and coarse grain, although the individual quarry cannot be identified precisely (Komiaki, Melanes or some other). Naxian marble is easy to quarry and to carve and thus furthered the early creation of the kouros in that island and the export of marble, just as emery, to mainland Greece, Italy, Sicily and Cyrenaica.

Carving, tools, technique

The group was made using the tools familiar to us from other works of the period. Some of the technical working of the marble was learned from the East and from Egypt. The technique of carving the ancient Greek statues was studied exhaustively by C. Blümel. The basic difference in the technique of the Greek sculptors from that of the Egyptians is the use of sandstone by the Egyptians, and the Greek utilisation of iron.

In the study we describe the tools used for carving, smoothing with emery, boring of holes for setting dowels, incisions made for better joining of two pieces, the way in which each side was worked, and so on.

The group was only partly finished, since the back of the Herakles is not well worked.

Partly finished works are known from Naxos, Thasos, Aigina, the Pentelikon

and elsewhere. There may, however, be another reason why the Neos Pyrgos-Oreoi group was not completely finished on the back. Various viewpoints are discussed, using other works as examples: it might have come from a pediment, each side might have been worked by different technicians (H. Kyrieleis in reference to the Samian equivalent), it was placed so that the back was invisible, or it had a slab-background behind it. The two last theories are thought to be the most likely.

Its construction in two or three separate pieces is not unusual in archaic times. In this particular case, the second piece attached to the shoulder made possible the turning motion of the hero's arm. A dowel connected the hero's left leg at the knee with the missing lower leg.

Position of the work in archaic sculpture

The sculpture has the characteristics of archaic sculpture as described by B.S. Ridgway: frontality, depth, symbolism in the movement, incised rendition of certain details, while each side is a separate entity.

Schools, workshops, artisans

To what workshop does the group belong, especially the Herakles – kouros?

Many elements come into play in the attribution of a work of art to a specific workshop: the place of finding, the quality of the marble, the style. E. Homann-Wedeking and E. Buschor early recognised the characteristics of the local schools. We know that many artisans travelled and worked at great distances from the places from which they came. Examples are Endeios, Archermos and others. An archaic work, therefore, should not be studied solely in relation to the place where it was found.

Naxos, of interest here, as will become apparent below, not only because of the type of marble, goes through a lengthy floruit in the production of monumental statuary. Around 540-520 B.C., during the time of Lygdamis, it falls into a decline to be succeeded by Paros. The influence, in any case, of Cycladic sculpture of the 6th century B.C. on Attica and Boeotia in particular, is very great. Chr. Karouzos initially, and N. Kontoleon and G. Kokkorou later on, have compiled the characteristics of the Naxian school.

In order to attribute the group accurately to a school, we survey the characteristics of each school. Characteristic of Naxos is a slender torso, curving hip line, delicately modelled surfaces, wide hollows in the body, *Linea Alba* suggested and a plastic rendering of the area of the groin. In Paros the figures are supple and charming. In Attica they have a clarity of form, the muscles are emphasised and rendered in greater and smaller masses. The Boeotian kouros are powerful, angular, heavy.

In accordance with the above, the Herakles of the group clearly belongs to

a Cycladic kouros workshop and, furthermore, to a Naxian workshop. The slender elongated body, powerful build, suggestive rendering of the muscles, gentle modelling without volume, rendering of the torso without details, curve of the body, wide channels in the thighs, curves of the patella, all these assign the group to a Naxian workshop of the 2nd quarter of the 6th century B.C.

The lion, which as a theme returns to the Aegean in the 9th century in the minor arts and is known in vase painting from the 7th century B.C. on, is known as well in the major plastic arts with examples from Aigina and Olympia. In accordance with observations about archaic lions by those studying the Cyclades, the lion of the group from Neos Pyrgos-Oreoi must be among the earliest, because of its compact, practically schematised form, slender and long body, and its tail, which recalls that of the early sphinx from Aigina. The arrangement of the mane on the head is reminiscent of the Naxian lions in Delos of between 570 and 560 B.C., and the incised details refer us to a series of lions from Attica, Perachora and elsewhere, but without the collar, dated between 570 and 550 B.C. By contrast, the rendering of the curls of the mane is unrelated to that of the lions of the last quarter of the 6th century B.C., such as seen in the little poros pediment from the Ancient Agora of Athens, the Olympieion etc., which are plastically rendered. Thus they are comparable to lions that are dated prior to 550 B.C.

The creator of this work is unknown. Homer calls artists, such as Daidalos "δημιουργοί", craftsmen. In archaic society, however, they were considered "βάναισοι", vulgar artisans, handicraftsmen, slaves, and they were anonymous. A few, however, such as Euthykartides the Naxian of the 2nd half of the 7th century B.C., signed as both dedicator and as creator of the work. Thus all we know about the sculptor of the group from Neos Pyrgos-Oreoi is that he was a Naxian who worked during the 2nd quarter of the 6th century B.C.

What connection might the 6th century B.C. artist have had with Egypt, as has been argued many times in connection with the kouros type, proportions and so forth? This work shows that the influence of Egypt or Syria has been over-emphasised. The Aegean has connections, to be sure, with the neighbouring states from the Early Bronze Age on. The existence of large Minoan acrolithic cult statues, however, does not mean that the Cretans were persuaded to imitate the Egyptians in terms of size. In the Iron Age, the Daidalic statues from Crete are different from those of Egypt and the archaic figures of Naxos are influenced by those of Crete and not by the Egyptian statues. The case of Samos is different. The large figures in the round that appear in the islands during the Archaic period express the change in ideology that accompanied the rise of the aristocracy.

The type and movement of the kouroi again resemble Egyptian works. The type, however, existed earlier in the Aegean, as early as Minoan times, as has already been observed by P. Demargne. The Egyptian canons too are not a recent loan to archaic sculpture. The canon had been applied very early to Minoan plas-

tic works such as the little ivory kouros of Palaikastro. The Egyptian canon, moreover, is applied differently by every region and artist, as J. Boardman has observed.

On the basis of what we have, the group will have stood to a height of at least 2,20 m. It can be dated in the 2nd quarter of the 6th century B.C. on the basis of stylistic criteria, since we have not the precise chronological horizon from the place where it was found. It seems, however, the acme of the temenos in which it was dedicated can be dated in the 6th century B.C. This chronology is supported also by the inscription.

Appendix by Ch. Kritzas

The inscription ΦΥΛΙΩΝ ΑΝΕΘΕΚΕΝ on the left side of the lion is carefully incised. The incising of inscriptions on the body is usual in Archaic times. The height of the letters is 0,02 - 0,04 m. and the letter forms suggest a date in the 1st half of the 6th century B.C.

The type of dedication, without patronymic, is usual in the Archaic period.

The name φυλίων, with a kappa, is not documented and it is connected with κύλον, κύλα (= lowered eyelids according to Hesychios) and not with κυλλός (deformed).

Corresponding names are known in other regions, such as Crete, Sparta and Argos.